

Алексаха А.Г. До проблеми динаміки народонаселення у доіндустріальних суспільствах	3
Ярмошик І.І. Польська історична наука про військові події на Волині у середині XVII ст. (на прикладі Чуднівської битви 1660 р.)	7
Маліцька Ю.Г. Акліматизація шведських мігрантів на Півдні Російської імперії	12
Маргулов А.Х. Трансформація національної самосвідомості ассирійців України у 20-30-х роках XX століття	15
Мельничук Н.М. Польський «Сокол» на Волині: культурно-освітні орієнтації (20-30-ті роки XX століття)	19
Грегірчак Д.Б. Геополітичний статус Закарпаття в контексті формування версальської системи міжнародних відносин	23
Козерод О.В. Актуальні проблеми боротьби з терористичною загрозою в світі: сучасна англomовна історіографія	28

Палагута В.И. Исследование топологических характеристик дискурсивного пространства субъекта	34
Голубенко О.В. «Втеча-від/до-себе» як онтико-онтологічне в(и)корінення присутності: осново-на-стрій жаху та екзистенціальна «структурність» феномена втечі	40
Кувичка С.О. Поняття та природа східнохристиянських релігійних символів	46
Павлова Т.С. Владні повноваження та забезпечення прав у поглядах Г.В.Ф. Гегеля	51
Товстоп'яtko Ф.Ф. Антропология В.В. Розанова: маргинализм или универсальность	56
Молодцов Б.И. О рефлексивной природе реалий современной экономической практики	60
Чутова Н.П. Механизм социальной интеракции молодежи и масс-медиа: ценностно-нормативный аспект	65

Єнін М.Н. Криза модернізаційного дискурсу в Україні: особливості самоорганізації та функціонування вітчизняних елітних груп	71
Максименко А.О. Онлайн-споживачі в Україні (соціологічний аналіз)	77
Скок Н.С. Електоральна поведінка жителів Донецької області в контексті дослідження впливу суб'єктивного часу на соціальну поведінку особистості	80
Коваленко О.В. Проект «соціологістика»: змістові модулі & можливості інформаційного забезпечення й самофінансування	84
Белоносова Н.А. Стигматизація ЛЖВС як фактор розвитку епідемії ВІЛ/СНІДу	88

Осин В.В. Альтернативные взгляды на политологию: поиск точек пересечения между игрой и большой наукой	94
Шуліка А.А. Міжнародна організація праці як основний світовий орган соціального партнерства	99
Шуляк С.В. Політичні зміни в арабському світі: невдала демократизація чи трансформація авторитаризму?	104
Юськів Б.М. Тиск мігрантів на ринок праці Чеської Республіки	108
Бекіров С.Н. Диференціація національного руху кримських татар (кінець XX – початок XXI ст.)	113
Захаренко К.В. Особливості функціонування молодіжних організацій у державотворчих процесах України	117
Михайловська О.Г. Інституціональні зміни громадянського суспільства в сучасній Україні	120
Семенченко О.Г. Всебічний розвиток української культури, як пріоритетний напрям розвитку державної гуманітарної політики	126
Балацька О.Б. Політична еліта України в процесі демократичної модернізації	132
Худолій А.О. Зовнішня політика Г. Трумена та «синдром антирадянщини»	137
Качинська Н.О. Імідж-стратегія США на міжнародній арені: еволюція напрямів та засобів реалізації	143
Барановська Ю.В. Роль мозкових центрів у президентських кампаніях США	148
Богданова Н.О. Інклюзивність політичної трансформації та вплив професійних державно-управлінських кадрів на динаміку суспільно-політичних перетворень	154
Падалка Г.М. Соціальні закономірності прояву народовладдя у сучасному суспільстві	160
Демченко М.В. Проблема конструювання суспільної реальності в англо-американській професійній традиції	165

CONTENTS

HISTORY	Alexaha A.G. To the Problem of Dynamics of Population in Pre-Industrial Societies	3
	Yarmoshyck I.I. Polish Historical Science about Military Actions on Volyn' in the middle of the 17th Century (Based on Chudnivs'ka Battle in 1660)	7
	Malits'ka Yu.G. Acclimatization of Swedish Migrants in South of Russian Empire	12
	Margulov A.H. Transformation of Assyrian National Self-Consciousness in Ukraine in 20-30s of the 20th Century	15
	Mel'nichuck M.N. Polish 'Sokol' in Volyn': Cultural-Educational Orientations (20-30s of the 20th Century)	19
	Gregirchack D.B. Geopolitical Status of Zakarpattya in the Context of Forming of Versailles System of International Relations	23
	Kozerod O.V. Actual Problems of Struggle against Terroristic Threat in the World: Contemporary English-Language Historiography	28
PHILOSOPHY	Palaguta V.I. Researching of Topological Characteristics of Discourse Space of Subject	34
	Golubenko O.V. 'Escape-from/to-self' as Ontic-Ontological Ingrain of 'Dasein': Foundation of Horror and Existential Structure of Phenomenon of Escape	40
	Kuvychka O.S. Meaning and Nature of Eastern-Christian Religious Symbols	46
	Pavlova T.S. Power Authorities and Ensuring of Human Rights in the G.W.F. Hegel's Views	51
	Tovstop'yatko F.F. The V.V. Rosanov's Anthropology: Marginality and Universality	56
	Molodtsov B.I. About Reflexive Nature of Realities of Contemporary Economical Practice	60
	Chutova N.P. Mechanisms of Social Interaction of Youth and Mass-Media: Axiological-Normative Aspect	65
SOCIOLOGY	Enin M.N. Crisis of Modernization Discourse in Ukraine: Peculiarities of Self-Organization and Functioning of Native Elite Groups	71
	Maximenko A.O. On-line-users in Ukraine (Sociological Analyses)	77
	Skock N.S. Electoral Behavior of Inhabitants of Donetsk Region in the Context of Researching of Influence of Subjective Time on Social Behavior of a Person	80
	Kovalenko O.V. Project 'Sociologistics': Content Modules and Possibilities of Information Ensuring and Self-Financing	84
	Belonosova N.A. Stigmatization of People with VIH/AIDS as a Factor of Development of Epidemic VIH/AIDS	88
POLITICAL SCIENCES	Osin V.V. Alternative Views on Political Science: Researching of Points of Intersection between Game and Great Science	94
	Shulika A.A. International Organization of Labor as the Main World Organ of Social Partnership	99
	Shulyack S.V. Political Changes in Arabian World: Unsuccessful Democratization or Transformation of Authoritarian Power	104
	Yus'kiv B.M. Pressure of Migrants on Labor Market of Czech Republic	108
	Bekirov S.N. Differentiation of National Movement of Crimean Tatars (the End of the 20th – the Beginning of the 21st)	113
	Zaharenko K.V. Peculiarities of Functioning of Youth Organizations in State-Building Processes in Ukraine	117
	Mychajlovs'ka O.G. Institutional Changes of Civil Society in Contemporary Ukraine	120
	Semenchenko O.G. All-Round Development of Ukrainian Culture as Priority Direction of Development of State Humanitarian Policy	126
	Balats'ka O.B. Ukrainian Political Elite in the Process of Democratic Modernization	132
	Hudolij A.O. The G. Truman's Foreign Policy and 'Anti-Soviet Syndrome'	137
	Kachyns'ka N.O. Image-Strategy of the USA in International Arena: Evolution of Directions and Ways of Realizations	143
	Baranovs'ka Yu.V. Role of Brain Centers in Presidential Companies in the USA	148
	Bogdanova N.O. Inclusiveness of Political Transformation and Influence of Professional Governmental Cadres on Dynamics of Social-Political Transformations	154
	Padalka G.M. Social Patterns of Manifestations of Popular Power in Contemporary Society	160
	Demchenko M.V. The Problem of Construction of Social Reality in England-American Professional Tradition	165

ІСТОРІЯ

УДК 930

А.Г. АЛЕКСАХА

ДО ПРОБЛЕМИ ДИНАМІКИ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ У ДОІНДУСТРІАЛЬНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Алексаха Андрій Григорович - здобувач кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

На європейському матеріалі доведено, що динаміка народонаселення у доіндустріальних суспільствах мала характер великих хвиль тривалістю 250-150 р. Метою цієї статті є пошук причин, які формують велику хвилю. Різке зростання цін, повстання, голод та епідемії, якими супроводжується максимум великої хвилі, дозволяють припустити, що у цей час зростання населення досягає виробничих можливостей сільського господарства. Але падіння продуктивності праці при інтенсифікації сільського господарства відповідно до закону зменшення доходів від землі перешкоджало впровадженню селянами більш інтенсивних методів господарювання. Внаслідок цього порушувався демографічно-економічний гомеостазис, дефіцит продуктів призводив до голоду, епідемій і зменшенню кількості населення, що створювало спадну фазу великої хвилі.

Ключові слова: велика хвиля, закон зменшення доходів від землі.

На европейском материале доказано, что динамика народонаселения в доиндустриальных обществах имела характер больших волн продолжительностью 250-150 лет. Целью данной статьи есть поиск причин, формирующих большую волну. Резкий рост цен, восстания, голод и эпидемии, которыми сопровождался максимум большой волны, позволяют предположить, что в это время рост населения достиг производственных возможностей сельского хозяйства. Но падение производительности труда при интенсификации сельского хозяйства вследствие закона снижения доходов от земли препятствовало переходу крестьян к более интенсивным методам хозяйствования. Вследствие этого нарушался демографо-экономический гомеостазис, дефицит продуктов питания приводил к голоду, эпидемиям и к уменьшению населения, что создавало нисходящую фазу большой волны.

Ключевые слова: большая волна, закон уменьшения доходов от земли.

The dynamic of the population in pre-industrial Europe has formed the great waves 250-150 years long. The aim of this paper is to answer the question: what is cause of great wave? The peak of the prices, popular uprisings, famines and epidemics accompanying the crest of the great waves allow us to assume that in the time the society was approaching the limit of producing possibilities of agriculture. But law of diminishing returns on land prevented the peasants from introducing more intensive technologies because diminishing of labour productivity. As a consequence the demographical and economic homeostasis of the society was upset, famines, epidemics and social tensions diminished the population forming in such way descending phase of the great wave.

Keywords: great wave, law of diminishing returns on land.

© А.Г. Алексаха, 2010

Фернан Бродель у своїй тритомній монографії «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.» присвятив окремий розділ темі так званих «великих хвиль» [4, 58], підсумувавши свої висновки наприкінці третього тому. Бродель вважав, що населення та економіка Європи зростали протягом XII-XIII ст., досягши свого максимуму в першій половині XIV ст., далі на століття після 1350 до 1450 рр. кількість населення зменшувалася,

економіка занепадала, ціни знижувалися. З початку XVI ст. починалася нова хвиля зростання цін, стрімко збільшувалася чисельність населення та інтенсивно розвивалась економіка. Після 1650 р. кількість населення знову зменшувалася, ціни стабілізувалися до середини XVIII ст., потім почалася нова велика хвиля [4, 553].

Вивчення великих хвиль найраніше розпочалося у Франції. У 1930-х рр. їх уперше виявив Фран-

суа Симіан. Він довів, що динаміка цін має характер великих хвиль і висловив припущення, що причинами цього є відповідні зміни пропозиції дорогоцінних металів [31, 112-113]. Під впливом праць Симіана дослідженням цін займався також Ернест Лябрус, який підтвердив наявність великих хвиль, але вважав, що причиною їх виникнення є довгострокові зміни врожаю зернових [24]. Пізніше великі хвилі вивчав німецький дослідник Вільгельм Абель. Він довів, що причиною зростання цін було зростання кількості населення, внаслідок чого зростав попит на засоби до існування і, відповідно, ціни на них [19].

Висновки Абеля були підтверджені у 1980-х рр., коли англійські історичні демографи Ентоні Ріглі та Роджер Скофілд на великому статистичному матеріалі довели, що в доіндустріальній Англії між коефіцієнтом зростання населення та індексом продовольчих цін існував прямий зв'язок, тобто внаслідок збільшення або зменшення населення продовольчі ціни відповідно зростали або знижувались [33, 404].

Після Другої світової війни вивченням великих хвиль займалися такі видатні вчені, як Постан [29], Хабакук [23], Ле Рой Ладюрі [25]. Існування великих хвиль та їх демографічна основа вже не викликають сумнівів у більшості вчених [32]. Головна дискусія з цього приводу точиться довкола питання: що є причиною великих хвиль? Фернан Бродель, завершуючи останній розділ своєї трилогії, пише: «...чимало істориків...легко іронізують з приводу того, що стосується такої циклічної історії, яку можна було б спостерігати, констатувати, але не пояснити її. Чи існує вона взагалі? Чи можна повірити, що людська історія підкоряється загальним авторитарним ритмам, малопоєсненим згідно з звичайною логікою? Я, з свого боку, в це вірю...» [4, 556].

Отже, Бродель з властивою йому широтою мислення і знанням сучасної йому історіографії досконало відобразив реальну історичну картину та ставлення до неї істориків. При тому, що факти підтверджені багатьма дослідженнями на матеріалах практично всіх країн Європи, саме неможливість пояснити їх на засадах звичайної логіки викликає сумніви. Зацікавленість багатьох учених у проблемі великих хвиль цілком зрозуміла, адже зміни демографічного тренду на різних фазах великої хвилі відповідають важливим подіям у житті тогочасних суспільств. На фазі зростання населення відбувається пожвавлення економіки, під час максимуму хвилі відбувалися численні повстання, війни та епідемії, на фазі зменшення кількості населення економіка занепадає, а соціальна та політична активність населення різко зменшується [4, 71-72].

Найбільш розповсюдженим поясненням виникнення великих хвиль є збільшення кількості населення за межі виробничих можливостей сільського господарства [29, 41 fl; 26, 101-107]. Іншими словами, зростання населен-

ня відбувалося відносно безперешкодно доки продуктів, які виробляло тогочасне сільське господарство, переставало вистачати для всіх. Починався голод і, як наслідок, епідемії, нижчі соціальні верстви, які страждали найбільше, повставали. Внаслідок цих подій кількість населення зменшувалась і знову починала відповідати можливостям сільського господарства [22, 45, 102, 156].

Ця схема виникнення великих хвиль відповідає відомій концепції Мальтуса про природне та штучне регулювання кількості населення (positive and preventive checks) [27, 93 fl]. Слід зазначити, що явища, які виникали під час різних фаз великих хвиль (див. вище), відповідають цій схемі. Але виникає питання: чому селяни не могли збільшити виробництво харчів відповідно до зростання населення, адже в подальшому після фази зменшення кількості населення починалася фаза його збільшення, тобто нова хвиля. При цьому кількість населення під час нової великої хвилі була, без сумніву, більшою, ніж під час попередньої великої хвилі. Отже, потенційно сільське господарство могло бути більш інтенсивним і прогодувати додаткове населення. Не можна вважати, що селяни не могли збільшити виробництво харчів тому, що заходи інтенсифікації сільського господарства, які б дозволили це зробити, були їм невідомі. Наприклад, трипільна система землеробства виникла в ранньому середньовіччі, а її розповсюдження розтяглося на шістьсот років [8, 25]. Хоча селяни були обізнані з технологією цієї системи, вони часто продовжували практикувати двопільну, перелогову систему та вирубне землеробство [8, 26].

Складні сівозміни з посівом кормових трав були відомі ще за часів античності, але відродилась ця практика тільки у XIII ст. у Фландрії [28, 7]. Розповсюдження таких сівозмін довго обмежувалось Нідерландами і дуже повільно поширювалось на Англію, північно-західну Німеччину та Північну Італію [8, 26-27]. Але навіть в Англії сівозміни з кормовими травами стали загальнопоширеними тільки у XVIII ст. [9, 50].

Таким чином, метою цієї статті є пошук відповіді на питання: чому селяни в умовах збільшення кількості населення за межі виробничих можливостей сільського господарства не завжди переходили до більш інтенсивних методів сільського господарства, що дозволило б значною мірою уникнути кризових явищ (голоду, епідемії) та подальшого зменшення кількості населення?

Відповіддю на поставлене питання може бути концепція датської дослідниці Естер Бозеруп. Вона доводила, що інтенсифікація сільського господарства спричиняє зменшення продуктивності праці, тому прогрес у сільському господарстві відбувається внаслідок зростання населення [20, 11]. Головна теза Бозеруп про зменшення продуктивності праці при інтенсифікації сільського господарства є

економічним законом, добре відомим у класичній політичній економії, який формулювався як «diminishing returns on land», що, на жаль, було неправильно перекладено у радянській науці як «зменшення родючості ґрунту», що викривляє сенс цього закону. Більш адекватний переклад – «зменшення доходів від землі».

Нассау Сеньйор включив цей закон у свої знамениті чотири постулати, на яких, як він вважав, будується вся економічна теорія [30, 11].

Пізніше у рамках економічного напрямку, який отримав назву маржиналізм, була розроблена теорія виробництва, згідно з якою закон зменшення доходів від землі розглядався як окремий випадок загального закону, згідно з яким, якщо всі фактори виробництва (у нашому випадку земельна площа і капітальні видатки), крім одного (у нашому разі – праці), є незмінними, то збільшення видатків змінного фактора хоча збільшує загальний продукт, але після оптимуму це збільшення є непропорційним до збільшення змінного фактора. Іншими словами, якщо при незмінній площі земельної ділянки і обсягу капітальних вкладень ми будемо збільшувати обсяг живої праці, то до певного рівня будуть зростати як загальний обсяг продукції, так і продуктивність праці. Але після проходження оптимуму, збільшення праці хоч і веде до збільшення загального продукту, але продуктивність праці спадатиме, тобто кожен день додаткової праці буде приносити дедалі менше продукту. Вперше це докладно показав англійський економіст Френсіс Еджворт [21, 68].

Як відомо, для збільшення обсягу сільськогосподарської продукції можна збільшувати площу угідь, не змінюючи видатків праці і капіталу на одиницю площі. Такий шлях розвитку сільського господарства є екстенсивним. Але для такого шляху потрібно мати додаткові, ще неосвоєні землі. Якщо ж таких земель немає, то для збільшення обсягу сільськогосподарської продукції лишається тільки шлях інтенсифікації, тобто збільшення затрат праці і капіталу на одиницю земельної площі. Для доіндустріального суспільства збільшення капітальних вкладень було дуже нечастим явищем і відбувалося, головним чином, шляхом меліорації земель. Рівень розвитку суспільства був недостатньо високий для здійснення капітальних видатків у тому вигляді як це відбувається у більш розвинених суспільствах, а саме: шляхом використання сільськогосподарських машин, синтетичних добрив, пестицидів і таке інше. Тому до індустріальної революції інтенсифікація сільського господарства відбувалася майже без винятку шляхом збільшення видатків живої праці на одиницю площі. Згідно з вищенаведеними висновками економістів таке збільшення одного фактора виробництва (праці) веде до зменшення його доходності, тобто до зменшення продуктивності праці.

Цей теоретичний висновок є надзвичайно

важливим, але він потребує підтвердження емпіричним матеріалом. Для цього ми скористаємося методом підрахунку продуктивності праці при різних системах землеробства.

Найбільш екстенсивною системою землеробства є вирубна система, яка існувала на півночі Росії до початку XX ст. При цій системі з дерев знімали кору навколо стовбура. Після того як коріння дерев підгнивало, вони падали під час сильного вітру, тому корчування пнів було непотрібним. Далі ділянку випалювали і слабозрочинні речовини гумусу переходили у водорозчинну форму (мінеральні солі). Крім того, попіл є дуже цінним добривом, до того ж, він нейтралізує кислотність лісових ґрунтів. Сильний вогонь робить ґрунт пухким, тому оранка непотрібна. Сіяли прямо в золу, закриваючи насіння верхівкою ялинки з обрубаними гілками [15, 17-20; 14, 19]. Врожай був дуже добий і складав у середньому 1:16 [17, 187].

Але пізніше селяни почали спалювати ліс, молодший за 20 р. [14, 248; 7, 112-113], у той час як найприбутковішим вважалося спалювання лісу віком за 30 р. [7, 120-121; 16, 104]. Наші джерела прямо вказують, що причиною цього була нестача землі для вирубного землеробства внаслідок зростання густоти населення [13, 7, 58, 5, 33]. Щоб скоротити час підготовки ділянки, селяни були вимушені зрубати дерева, адже для висихання дерев та їх наступного вітролому було потрібно 5-15 р. [10, 6]. Для прискорення висихання деревини з повалених стовбурів знімали смуги кори. Щоб компенсувати нестачу палива, палаючу деревину пересували по ділянці довгими жердинами [17, 81]. Але жару було недостатньо і землю були змушені орати, інколи навіть двічі – до випалу і після нього. На кінцевих етапах середня трудомісткість вирубної системи складала на одну десятину (1 десятина = 1,092 га):

зрубання дерев – 32 людино-днів [5, 50-51; 10, 4-5];

підготовка деревини до спалювання – 5 людино-днів [17, 86];

випалювання ділянки – 7 людино-днів [17, 86; 2, 186];

оранка – 7,5 людино-дні [5, 50-51; 10, 4; 2, 186];

сівба – 0,5 людино-дні [17, 86];

закриття насіння – 3 людино-днів [10, 5; 18, 107-108];

жнивна – 6 людино-днів [5, 43].

Всього – близько 61 людино-днів на десятину. Врожайність для пізніх етапів вирубної системи складала 1:10 [14, 321]. При нормі сівби 65,5 кг [17, 187] це складало 655 кг, без насіння – 590 кг. Звичайно ділянку засівали 2-3 рр. підряд, тому що врожаї різко падали. На другий рік ротації трудомісткість становила на десятину:

оранка – 7,5 людино-дні,

сівба – 0,5 людино-дні,

закриття насіння – 3 людино-дні,

жнивна – 6 людино-днів.

Всього 17 людино-днів. Урожай становив 1:5

[12, 74]. При тій же нормі сівби без насіння з десятини отримували 262 кг. Загалом трудомісткість становила 78 людино-днів, урожай – 852 кг, отже, один людино-день приносив близько 11 кг зерна.

У кінці XIX – на початку XX ст. сучасники зафіксували поступовий перехід від вирубної системи до двоїлля. У кліматичних умовах Півночі озима культура неможлива, тому селяни практикували ярові посіви, через рік лишаяючи ділянку під паром. Внесення гною при двоїллі було обов'язковим не рідше ніж раз на 6 р. [14, 10]. Норма угноєння на десятину – 300 возів [3, 22]. За день одна людина могла вивезти і розкидати 10 возів [11, 200], отже на угноєння було потрібно 30 людино-днів, у середньому на рік 5 людино-днів. Середня трудомісткість двоїльної системи на десятину складала:

оранка – 8 людино-днів [11, 195],
боронування – 2 людино-дні [14, 297],
сівба – 0,5 людино-дні,
закриття насіння – 2 людино-дня [11, 198],
жнивна – 6 людино-днів,
угноєння – 5 людино-днів,
оранка пару (двічі) – 16 людино-днів [14, 360].
Всього – 39,5 людино-днів. Урожай у серед-

ньому становив 1:5 [6, 222]. При двоїллі норма сівби складала 98 кг на десятину [17, 187], отже, без насіння врожай складав 392 кг. Один людино-день приносив близько 10 кг зерна.

Отже, продуктивність праці на заключному етапі вирубної системи була дещо вища, ніж при двоїллі. Якщо ж порівняти продуктивність ранніх етапів вирубної системи, то вона була більш ніж у 5 разів вища, ніж при двоїллі [1, 18]. Таким чином, концепція Бозеруп підтверджується на емпіричному матеріалі, що дозволяє зробити висновки про наступне: під час зростання населення за межі виробничих можливостей сільського господарства єдиним шляхом для уникнення кризових явищ була інтенсифікація сільського господарства. Але у доіндустріальних суспільствах вона вела до падіння продуктивності праці, що було небажано для селян. Тому селяни були неготові застосовувати більш інтенсивні методи і забезпечити зростання виробництва харчів паралельно зростанню населення. Це викликало дефіцит продуктів, а в умовах неврожаю – сильний голод та епідемії, що призводило до зменшення населення і формування великої хвилі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексах А.Г. Введение в прогрессологию. Москва: Горячая линия – Телеком 2004 288 с
2. Б-й. Возделывание репы в Царскосельском уезде // Земледельческая газета № 47 с. 183-191.
3. Большаков М.А. Община у зырян // Живая старина. 1906 кн. 2 с. 18-95.
4. Бродель. Ф. «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.» Київ : Основи. т. 1. 1998. 541 с.
5. Гомилевский В.И. С крайнего Севера Европейской России // Сельское хозяйство и лесоводство №5 1878 с.40-57.
6. Засецкий А. Ответы на экономические вопросы, касающиеся земледелия в Вологодском уезде //Труды ВЭО. ч 23 СПб. 1773 сс. 220 – 235.
7. Ермолов А.С. Организация полевого хозяйства. Системы полеводства. СПб. 1879. 198 с.
8. История крестьянства в Европе. т. 2. Москва: Наука. 1986. 694 с.
9. История крестьянства в Европе. т. 3. Москва: Наука. 1986. 591 с.
10. Козлов Н. Г. Иркутская губерния. Земледелие и скотоводство. Материалы по исследованию землепользования Иркутской губернии. Иркутск т.4. вып. 4. 1902 сс. 4-55.
11. Милов Л.В. Великорусский пахарь и особенности русского исторического процесса. Москва: Росспэн. 1998. 572 с.
12. О сделании новин // Земледельческая газета № 22 1835. с 52-77.
13. Приклонский С.А. Народная жизнь на севере. Москва. 1884 225 с.
14. Советов А.В. О системах земледелия. Москва: Наука 1950. 352 с.
15. Чубинский П.П. О состоянии хлебной торговли и производительности в северном районе. СПб. 1870. 181 с.
16. Щекотов И.П. Сельскохозяйственная культура в северных уездах Вологодской губернии // Сельское хозяйство и лесоводство. 1882 № 1 с.65-123;
17. Щекотов И.П. Лесопольная система хозяйства //Сельское хозяйство и лесоводство 1884 № 10 с. 78-199.
18. Щекотов И.П. О получении возможно больших урожаев озимых и яровых хлебов с подсека. // Сельское хозяйство и лесоводство № 6 1887 с. 93-118.
19. Abel, W. Agrarkrisen und Agrarkonjunktur : Eine Geschichte der Land und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit hohen Mittelaltern. Hamburg und Berlin: Parey. (repr 1935). 1978. 301 S.
20. Boserup E. The Conditions of Agricultural Growth. London : Allen, Unwin.1965, 124 p.
21. Edgeworth F. Collected papers related to political economy. London:Macmillan. 1925 v.1. 324p.
22. Fisher D. H. The Great wave. Price revolution and the rhythm of history. Oxford : Oxford University press. 1997. 536 p.
23. Habakkuk H. J. The economic history of Modern Britain // Economic History N 28 (1959) p. 15-478.
24. Labrousse E. Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle. Paris : Editions des archives contemporaines.(repr 1932). 1984. 695 p.
25. Le Roy Ladurie E. Les paysans de Languedoc. 2. vol. Paris : S.E.V.P.E.N. 1966. 1034 p.
26. Le Roy Ladurie E. A replay to Robert Brenner // The Brenner debate p. 101-107.
27. Malthus T.R. An essay on principal of population and a summary view of the principle of population. Penguin Classics London. 1985. 291 p.
28. Nicolas D. Economic reorientation and social change in the XIV-th century Flanders. // Past and Present N 70 (1976) p. 5-31.
29. Postan M. M. Essays on medieval agriculture and general problems of the medieval economy. Cambridge : Cambridge university press 1973. 302 p.
30. Senior N. Outline of the science of political economy. New York: Kelley A.M. Publishers, 1938. 188 p.
31. Simiand F. Les fluctuations économiques à longue période et la crise mondiale. Paris: F. Alcan. 1932. 142 p.
32. The Brenner debate: agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe. Cambridge: Cambridge University Press. 1987. 352 p.
33. Wrigley E. A., Schofield R.S. The population history of England 1541-1871. Cambridge, Cambridge University Press. 1997. 781 p.

УДК 930 (477.4) «18/19»

І.І. ЯРМОШИК

ПОЛЬСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА ПРО ВІЙСЬКОВІ ПОДІЇ НА ВОЛИНІ У СЕРЕДИНІ XVII СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЧУДНІВСЬКОЇ БИТВИ 1660 Р.)

Ярмошик Іван Іванович – докторант кафедри історії України Київського національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова, доцент, кандидат історичних наук

У статті аналізуються проблеми висвітлення польськими авторами військових подій на території Волині у середині XVII ст. Основну увагу приділено аналізу їх поглядів на Чуднівську військову кампанію 1660 р. Проаналізовано праці Т.Свенцького, М.Балінського і Т.Ліпінського, В.Кохановського, А.Гнілко, Р.Романського, мемуарні твори про ці події.

Ключові слова: польсько-московська війна, Чуднів, Волинь.

В статье анализируются проблемы отображения польскими авторами военных событий на территории Волыни в середине XVII в. Главное внимание уделено анализу их взглядов на Чудновскую кампанию 1660 г. Проанализированы труды Т.Свенцкого, М.Балинского и Т.Липинского, В.Кохановского, А.Гнилко, Р.Романского, мемуарные произведения.

Ключевые слова: польско-московская война, Чуднов, Волынь.

The article analyzes the problem of limelighting war events on the territory of Volyn' in the middle XVII century. Particular emphasis is put upon Chudniv campaign of 1660. It have been analyzed in the works by T.Swentzkyi, M.Balinskyi, T.Lipinskyi, V.Kochanovskyi, A.Hnilko, R.Romonskyi, as well as memoirs.

Keywords: Polish – Moscow war, Chudniv, Volyn' Province.

© І. І. Ярмошик, 2010

Польську історіографію від епохи середньовіччя і ранньомодерного часу традиційно цікавили багато різноманітних проблем українського минулого. Серед них помітне місце займають дослідження військово-політичних подій, які відбувалися в межах регіонів України і, в першу чергу, на території Волині. Такий науковий інтерес викликаний тісним переплетінням історичної долі волинських земель та Польщі від часів середньовіччя до сучасності та важливістю цих подій як для історії Речі Посполитої, так і для історії української державності.

Історико-краєзнавчі традиції вивчення минулого Волинського регіону започаткувалися на зламі XVIII – XIX століть. Саме в цей період починають формуватися наукові засади історико-краєзнавчого вивчення Волині як одного з регіонів України. Дослідження історії Волині першої половини XIX ст. мало ту специфіку, що їх здійснювали переважно польські та російські автори.

Праці польських істориків частково вже були об'єктом аналізу в українській історіографії. Однак окремої публікації, яка б спеціально висвітлювала комплекс проблем, пов'язаних із військово-політичними подіями у зображенні польських авторів, ще немає. Це й є метою даної публікації. Автор ставить завдання проаналізувати відображення у польській історіографії XIX ст. проблем військових подій,

які відбулися в середині XVII ст. на території Волині, зокрема Чуднівської кампанії 1660 р.

У польській історичній науці дослідженням батальних проблем приділяється багато уваги, створено значний корпус дослідницьких праць, присвячених чи не всім помітним військовим сутичкам в історії польської держави. Серед комплексу таких досліджень можна виділити ті, що спеціально присвячені військовій історії Польщі [1], група праць присвячена висвітленню перебігу окремих битв [2]. Окрім того, військові події висвітлені в дослідженнях про населені пункти Волинського регіону та його видатних історичних діячів [3]. У польській історіографії досить детально досліджені майже всі основні військово-політичні події, які відбувалися на території Волині в ранньомодерний час. Серед військових кампаній середини XVII ст. важливе місце займає битва під Чудновим 1660 р.

Згадки про неї є в усіх працях, де описується минуле цього міста та Київського воеводства. На важливості цієї події для долі Речі Посполитої наголошується в монографії Томаша Свенцького «Опис стародавньої Польщі» [4]. Цей твір з-поміж його інших історичних розвідок має найбільше відношення до українських земель.

Т.Свенцький підкреслює, що головним наслідком Чуднівської битви було відновлення Гадяцької угоди 1658 р., за винятком пункту про Руське князівство. Однак, незважаючи на

розгром московського війська та замирення із українськими козаками Юрія Хмельницького, ці успіхи все ж не мали практичних результатів. Справжнього миру із козаками так і не відбулося, до інших проблем додалася ще й не виплата жолду війську, що в сумі призвело до того, що блискучі перемоги на Україні упродовж 1659 – 1660 рр. були зведені нанівець. І незважаючи на те, що польське військо зробило іще кілька походів за Дніпро, зокрема у 1663 р., але повернути втрачені українські землі в силу обставин, які там склалися, уже не вдалося [5].

Більш детальне висвітлення цих подій знаходимо у ґрунтовному дослідженні про населені пункти Речі Посполитої Міхала Балінського і Тимотеуша Ліпінського «Стародавня Польща під поглядом історичним, географічним та статистичним описана» [6]. Ця трьохтомна у чотирьох книгах праця, підготовлена М.Балінським у співавторстві з Т. Ліпінським, була опублікована упродовж 1843 – 1849 рр. Вона продовжує традицію написання історико-статистичних нарисів про населені пункти давньої Польщі.

Метою згаданого дослідження було бажання авторів задовольнити потребу читачів у історичних відомостях про регіони, у яких вони проживали. Відомості про Чуднівську битву містяться у гаслах про містечка Київського воєводства Слободище та Чуднів (нині це відповідно село Бердичівського р-ну та районний центр Житомирської області). Автори поділяють ці події на два епізоди. Перший – військова сутичка між польським військом під командуванням польного гетьмана Єжи Любомирського та козацькими загонами під Слободищами 18 вересня 1660 р. Після цієї битви Юрій Хмельницький розпочав переговори із поляками і зрештою підписав перемир'я на умовах Гадяцької угоди.

Більш трагічні події розігралися під Чудновим, де війська великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького та польного гетьмана Єжи Любомирського оточили російські загони князя В.Шереметьєва. Нехватка продовольства та фрустрація змусила московський загін першого жовтня капітулювати. Було укладено угоду, в силу якої Росія повинна була відмовитися від зверхності над козаками. Російський обоз з усією здобиччю дістався гетьманам, військо складало зброю і, залишивши всього 300 секір, отримало право вільного повернення на батьківщину. Як зазначає у своїй праці Т.Свенцький із посиланням на працю Єжи Самуеля Бандтке «*Krótkie wyobrażenie dziejów Królestwa Polskiego*» (Wrocław, 1810), що, незважаючи на охорону польського конвою, татари, після досягнення цієї угоди, все ж напали на майже беззбройне московське військо і знищили близько 30 000 воїнів [7].

Згадані твори Т.Свенцького, М.Балінського й Т.Ліпінського описують минуле населених пунктів усієї Речі Посполитої в кордонах 1772 р. і містять лише поверхові згадки

про Чуднівську кампанію 1660 р. Окрім них, у польській історіографії є ряд праць, які спеціально присвячені висвітленню її перебігу. Вони написані безпосередніми учасниками боїв по гарячих слідах. До таких треба віднести кілька творів мемуарного характеру типу діаріюшів: «Опис битви під Чудновим» (Opis bitwy pod Cudnowem) [8], цей твір у віршованій формі прославляє успіхи польської зброї, автор його не зазначений, очевидно він був учасником подій, завершує твір побажанням жовнірам отримати плату від короля за свої ратні труди; «Діаріуш війни із Шереметьєвим і Цецурою Переяславським полковником, яка відбулася у 1660 році» (Diaryusz wojny z Szeremetem i Ceciurą Półkownikiem Perejasławskim, która odprawowała roku 1660) [9]; «Війна польсько-московська під Чудновом, яка відбулася за часів правління Яна Казимира під зверхництвом Станіслава Потоцького, Краківського воєводи і Єжи Любомирського коронного маршалка у 1660 р.» (Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem ... pod wodzą Stanisława Potockiego i Jerzego Lubomirskiego w roku 1660) [10], можливим автором цього твору вважають польного гетьмана Єжи Любомирського [11]; спогади Миколая Ємьоловського «*Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648 – 1679)*» [12]. У згаданих публікаціях, авторами яких були польські вояки – учасники цієї кампанії, висвітлюються подробиці військових подій, подана візія польських жовнів на перебіг бойових дій.

Місце Чуднівської битви в історії польської державності середини XVII ст. досліджено в монографії В.Коховського «Історія правління Яна Казимира» (Historia panowania Jana Kazimierza) [13], яка з'явилася друком у середині XIX ст. Веспасіан Коховський (1633 – 1700 рр.) – видатний польський поет та історик – був безпосереднім учасником військових подій на території України, Литви, Пруссії у 1650 – 1660-х рр., а пізніше – офіційним історіографом польського короля Яна Собеського [14]. Основним його історичним твором, написаним як на основі власних спостережень, так і з використанням широкого кола тогочасних історичних джерел, у тому числі й державних документів із коронної канцелярії, стала чотиритомна латиномовна праця «*Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climakter I – III*», яка була написана упродовж 1683 – 1698 рр. У скороченому варіанті в перекладі польською мовою вперше видрукувана Едвардом Рачинським у Познані 1840 р., у 1859 році вийшло її друге, доповнене, видання під назвою «*Historia panowania Jana Kazimierza*». Ця історіографічна пам'ятка досить детально висвітлює перебіг національно-визвольної війни українського народу, починаючи від 1648 року та періоду Руїни. Подіям Чуднівської кампанії присвячені і дослідження Антонія Гнілка [15], сучасних дослідників Ромуальда Романського [16] та Лукаша Оссолінського [17]. Серед українських дослідників наведемо

найбільш ґрунтовну статтю В.Герасимчука «Чуднівська кампанія 1660 р.» [18].

Названі праці дозволяють досить детально простежити перебіг Чуднівської кампанії від її підготовки до наслідків. Історики приділили увагу висвітленню обстановки напередодні Чуднівської кампанії, показали зовнішньополітичні труднощі, з якими зіткнулася Річ Посполита, які передусім були викликані війною зі шведами та із московською армією князя Івана Хованського на території Литви. Лише Олівське перемир'я зі Швецією та успіхи Литовського війська проти армії І.Хованського дало змогу у 1660 р. перекинути війська польного гетьмана Єжи Любомирського із Помор'я на український театр військових дій.

В.Коховський зупинився на матеріальних труднощах, з якими зіткнулася польська казна через невиплату жолду коронному війську. Борг воякам, який тягнувся аж від 1652 року, на той час складав астрономічну суму – понад 20 млн. злотих (тоді як річний бюджет Речі Посполитої становив у межах 12 – 15 млн. злотих). Цій ситуації король намагався безуспішно зарадити випуском із серпня 1659 р. нових мідних монет – «боратинок», які не мали попиту ні серед населення, ні серед вояків. Тоді в хід пішли різні обіцянки короля – розплатитися на день св.Мартина 12 листопада після перемог отриманою здобиччю та надати заслуженому рицарству нові маєтки – крoлевщизни [19]. Королівські обітниці перед військом озвучив популярний серед вояків, польний гетьман Є.Любомирський. Після вирішення у такий спосіб фінансових проблем пунктом загального збору коронних військ було визначено місто Старокостянтинів на Волині. Початку військової кампанії передувало звернення короля до гетьмана Юрія Хмельницького та козацьких полковників із закликem припинити рокош (бунт), козакам обіцяно загальну амністію та гарантовано збереження привілеїв.

Польські джерела дають відомості про загальну кількість військ обох сторін. З російської сторони брали участь 30 тис. козаків під командуванням Т.Цецюри, та 27 тис. досвідченого в боях війська В.Шереметьєва, до того ж, вони сподівалися на підмогу у 40 тис. війська гетьмана Юрія Хмельницького. Таким чином, В.Шереметьєв міг розраховувати більш ніж на 60-тисячну армію. Польські війська коронного та польного гетьманів, як вважають польські дослідники, нараховувало в межах 29 тис. жовнірів та союзна їм татарська орда під командою Сафід – Гірея налічувала до 20 тис. кіннотників [20]. Найбільш повний перелік військових частин та їх чисельності з обох сторін наведений у дослідженні Л.Оссолінського [21]. При цьому слід пам'ятати, що усе польське військо було професійним, досвідченим у боях. Посполитого рушення супроти московсько-української армії Яну Казиміру так і не вдалося скликати. Голов-

ними діючими силами у цій військовій кампанії однозначно визнаються московські та польські війська, вони були основними суб'єктами цих подій. Татарське військо, союзне полякам, мало свої особливі інтереси у цій війні. У рядах польського війська зі своїм загоном бився і попередній український гетьман Іван Виговський та загін українського шляхтича Стефана Немирича. Головні сили українського війська на чолі з гетьманом Юрієм Хмельницьким швидше виступають як об'єкт у цьому міждержавному конфлікті Московщини та Речі Посполитої.

Однією із причин загострення військових дій після 1654 р. визнається бажання Москви реабілітуватися за поразку у війні на початку 1630-х рр. і скасування принизливого для Москви Полянського перемир'я 1634 р. Річ Посполита ж намагалася повернути під свій контроль українські землі, які після Переяславської угоди 1654 р. перейшли під протекторат Московської держави. Уся Чуднівська військова акція у висвітленні польських авторів виступає як один із етапів цього московсько-польського протистояння у XVII ст. Польські дослідники наголошують на життєвій важливості цих подій, деякі зазначають, що тут вирішувалася подальша доля Речі Посполитої [22].

Звідси та ретельність, з якою обидві сторони планували і готували свої подальші дії. Обидва війська провели серйозні військові наради: московсько-українські війська – у Києві, польсько-татарські – у таборі під Старокостянтиновом. На них були вироблені детальні плани подальшої кампанії. Слід відмітити, що і в першому, і в другому таборі були прихильники як спокійної оборонної тактики, так і гарячі голови, які рвалися до енергійних військових сутичок. Серед московських воевод першу тактику репрезентував князь Григорій Козловський, який, зважаючи на недостаток продовольства та озброєння, пропонував вести бойові дії під захистом оборонних укріплень українських замків. Інші, в тому числі й козацький ватажок Тиміш Цецюра та сам Іван Шереметьєв, рішуче виступали за наступальну тактику. Особливою агресивністю відзначався В.Шереметьєв, який обіцяв дійти із своїм військом до Кракова та полонити польського короля і передати його в срібних кайданах московському цареві. Польські джерела особливо наголошують на випадку блюзнірства з боку В.Шереметьєва, коли той на нараді в Києві вказав рукою на ікону Ісуса Христа і сказав, що не вважатиме його Богом і Спасителем, якщо він не допоможе йому здолати Лясського королівства і полонити короля [23].

Серед польських полководців теж було дві думки щодо ведення бойових дій: наступальна – вирушити назустріч неприятелю і дати бій у полі; оборонна – чекати ворога під захистом табору поблизу Старокостянтинова, зважаючи на бездоріжжя та складні погодні умови. Зупинили-

ся на першому варіанті, через нестачу продовольства для воїнів та відсутність фуражу для коней. Таким чином, обидва війська рушили назустріч один одному: російська армія з-під Котельні (нині село Житомирської обл.), польська з-під Старокосянтинова.

Перші збройні сутички відбулися під Любарем. Із свідчень польських авторів помітно, що козаки не зовсім охоче воювали проти поляків. Наголошується, що вони хоч і були озброєні гірше від своїх московських союзників, але переважали їх досвідом ведення військових дій як проти польських військ, так і проти татар. Зазначається, що польські воєначальники постійно агітували козаків не воювати за московські інтереси і перейти на бік польської армії, за що їм обіцяли повну амністію. З такими відозвами до козаків звертався Стефан Немирич, родич Юрія Немирича, одного з авторів Гадяцької угоди. Це все викликало недовіру В.Шереметьєва до козаків, військові наради почали проводити без їх участі. Помітну агресивність серед козаків проявляв лише Тиміш Цецяра, за що й отримав найбільш негативну оцінку польських авторів, як чоловік «непокоїний та безбожний», його звинувачували у вбивстві Юрія Немирича та заколотах проти І.Виговського [24]. Юрій Хмельницький зі своїм військом, очевидно, не поспішав вступати у бойові дії. В усякому разі його не було ні на військовій нараді в Києві, ні в обозі московського війська під Котельнею, не брав участі і в бойових сутичках під Любарем. До кінця Чуднівської кампанії він так і не з'єднався із московською армією.

Під Любарем московіти потерпіли поразку і під захистом табору у важких умовах відступили під Чуднів, де були повторно оточені польсько-татарським військом біля р.Тетерів. Після кількадечних боїв сюди надійшли звістки про 40-тисячне військо Ю.Хмельницького, яке рухалося на допомогу В.Шереметьєву. Це викликало велику стурбованість польських воєначальників і зумовило подальший перебіг подій. Загін військ під команду С.Потоцького продовжив облогу московського війська під Чудновим, а інший загін на чолі із Є.Любомирським здійснив марш-кидок і несподівано для козаків напав на їх табір у с.Слободище. Після жорстокого одноденного бою війська уклали перемир'я і розпочалися переговори між польською та українською сторонами у таборі під Чудновим.

В результаті цих перетрактацій 17 жовтня під Чудновим між коронним та польним гетьманами С.Потоцьким та Є.Любомирським із однієї сторони та гетьманом Юрієм Хмельницьким з другої була укладена угода, яка повторювала основні положення Гадяцької угоди 1658 року (окрім пункту про Руське князівство, як такого, що суперечить вольностям Війська Запорозького і потребам підтримання постійного миру). Головними пунктами угоди були: 1) Гетьман із військом відступається від царя, зрікається

його протекції, як і протекції інших володарів, а лишається лише під опікою польського короля; 2) Козаки зобов'язуються не нападати на володіння кримського хана та турецькі міста; 3) Польські і татарські полонені мають бути звільнені; 4) В разі, якщо В.Шереметьєв несподівано розпочав би наступальні дії, козаки Ю.Хмельницького мали б разом із польським військом воювати проти нього. Такі ж спільні дії передбачалися і для придушення всіх інших бунтів, які могли б виникнути в Україні за участю російських військ; 5) Козаки поновлюють присягу вірності в усіх містах, усім їм гарантується повна амністія, збереження прав та привілеїв.

В угоді враховувалася й доля козаків, які під проводом Т.Цецяри перебували у московському таборі. Вказувалося, що вони разом із Т.Цецярою, повинні негайно полишити ряди московського війська, вийти із табору і обернути зброю супроти московитів, і цим довести свою доброзичливість до Речі Посполитої. У такому разі їм теж надавалася повна амністія і гарантувалося збереження усіх вольностей. Козаки Т.Цецяри і він особисто погоджувалися на такі умови, однак у подальше вирішення їх долі втрутилися татари, які розглядали усіх оточених у московському таборі як свою здобич. Переважна більшість козаків із полку Т.Цецяри розділила трагічну участь московського війська.

В українській історіографії за цим документом закріпилася назва «Слободищенський трактат». Хоч правильнішою, на нашу думку, була б назва «Чуднівська угода», оскільки укладена вона була в таборі під Чудновим 17 жовтня, про що зазначено під самою угодою. Її текст видрукуваний у кількох публікаціях польських авторів: у 1844 році її видрукував часопис «Przyjaciel ludu» [25], повний її текст разом із текстом присяги гетьманів С.Потоцького, Є.Любомирського та Ю.Хмельницького – у творі «Diaryusz wojny z Szeremetem i Cenciurą Półkownikiem Perejasławskim ...» [26], перелік основних пунктів можна віднайти у згаданих вище працях Т.Свенцького, М.Балінського і Т.Ліпінського, В.Коховського та інших.

Укладення цієї угоди вирішило подальшу долю московського війська під Чудновим. Втомлене, змучене голодом воно 1 листопада заявило про капітуляцію. Розпочалися переговори, під час яких поляки пішли на певні поступки переможеним у плані збереження їм життя. Військо склало зброю, залишивши для себе всього 300 секірів. Обоз був відданий на розграбування переможців. Однак такими рішеннями не зовсім були задоволені татари. Вони хоч і не брали активної участі у військових діях, і доля кампанії, на думку польських дослідників, вирішилася без їхнього активного сприяння, все ж вважали усіх полонених своєю здобиччю. Татари завжди були ненадійним союзником і за свою допомогу (активну чи пасивну) вимагали розплачуватися грабунком української

території. Так було в часи Богдана Хмельницького, не зрадили вони своїх звичаїв зараз. Саме через це вони і здійснили напад на уже відпущених поляками московських вояків та козаків Т.Цецюри. Частина беззбройних воїнів загинула під татарськими шаблями, частина, у тому числі й князь В.Шереметьєв, були забрані в асир.

У працях польських істориків висвітлено і становище, в якому опинилися переможці. Їх війська були знесені голодом, холодом, несприятливими погодними умовами, багато жовнірів померли по дорозі додому. Вояки так і не отримали обіцяної королем винагороди. У діаріушах вояків читаються гіркі дорікання командирам, які, вирішивши власні матеріальні інтереси, не потурбувалися про належне забезпечення рядових жовнірів. Очевидно такі обставини, незважаючи на перемогу, не сприяли піднесенню бойово-

го духу армії та патріотичних почуттів населення Речі Посполитої. Це і призвело до тих складнощів, з якими польська військова політика зіткнулася в боротьбі за українські землі в подальшому і стало причиною того, що Чуднівська перемога 1660 р., як і раніше Конотопська 1659 р для українців, так і не принесла сподіваних успіхів для переможців і не стабілізувала внутрішню ситуацію в Україні.

Отже, у працях польських дослідників висвітлено чимало важливих проблем, пов'язаних із військово-політичними обставинами, які склалися на території Волині та України у середині XVII ст., зокрема польсько-московського протистояння, об'єктом якого були українські землі, навколо яких точилася боротьба за інтереси Речі Посполитої та Московщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / Tadeusz Korzon. – T. 1. – 3. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1923.; Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV – XVI wieku / Jerzy Ochmański. // *Studia i materiały do historii wojskowości.* – T.5. – Warszawa, 1960. – S. 349 – 393.; Romański R. Największe błędy w wojnach polskich / Romuald Romański. – Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2008 – 189 s.
2. Kubala L. Oblężenie Zbaraża / Ludwik Kubala. // Kubala L. *Studia historyczne.* – Serya 1. – Warszawa; nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. – S. 111 – 169; Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem // Kubala L. *Studia historyczne.* – Serya 1. – Warszawa; nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. – S. 239 – 310; Cieselski T. Od Batochu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652 – 1653. / Tomasz Cieselski. – Zabrze, 2007. – 335 s.; Śledziński K. Zbaraż 1649 / Kacper Śledziński. – Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2005; Romański R. Beresteczko 1651 / Romuald Romański. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 1994. – 213 s.
3. Święcki T. Opis starożytnej Polski / Tomasz Święcki. – Warszawa: Nakładem i drukiem Zawadzkiego i Węckiego, 1816. – T. 1, 2. ; Baliński M. Lipiński T. *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana* / Michał Baliński, Tymoteusz Lipiński. – T.2. Cz.2. – Warszawa, 1845. – S. 547 – 1431, IX s.
4. Święcki T. *Opis starożytnej Polski...* – T. 2. – S.150 – 151, 166 – 167.
5. Ibidem. – S. 151.
6. Baliński M. Lipiński T. *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana.* – T.2. Cz.2. – Warszawa, 1845. – S. 533 – 534.
7. Święcki T. *Opis starożytnej Polski...* – T. 2. – S. 167.
8. *Opis bitwy pod Cudnowem. Materiał do panowania Jana Kazimierza. Ekspedycja Jaśnie Wielmożnego JMPana Stanisława Potockiego, Hetmana Wielkiego Koronnego, jako też i Jaśnie Wielmożnego JMPana Jerzego Hrabiego Wiśnicz Lubomirskiego przeciwko Szeremetowi Hetmanowi moskiewskiemu, która się odprawowała pod Cudnowem Anno 1660* // Przyjacieli ludu. – Leszno, 1845. – №№ 28, 29, 32, 35, 36, 37, 38, 40.
9. *Diaryusz wojny z Szeremetem i Ceciurą Półkownikiem Perejasławskim, która odprawowała roku 1660* // Grabowski A. *Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawniej Polski* / Ambroży Grabowski. – T. 1. – Kraków, 1845. – S. 144 – 169.
10. *Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem za panowania króla Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka koronnego w roku 1660.* / tłumaczył oraz przypisami i przedmową zaopatrzył Antoni Hniłko. – Warszawa: główna księgarnia wojskowa, 1922. – 123, IV s.
11. Hniłko A. *Wyprawa Cudnowska w 1660 roku* / Antoni Hniłko. – Warszawa: Wojskowy instytut naukowo-wydawniczy, 1931. – S. 8 – 12.; Romański R. *Cudnów 1660* / Romuald Romański. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 2008. – S.20.
12. Jemiołowski M. *Pamiętnik, dzieje Polski zawierający (1648 – 1679)* / opracowanie Jan Dziegielewski. – Warszawa: DIG, 2000. – S. 290 – 302.
13. Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza* / Wespazjan Kochowski. – T.2. – Poznań: Nakładem N.Kamińskiego i Spółki, 1859. – 314 s.
14. Kochowski Wespazjan // *Słownik historyków polskich.* – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. – S. 233 – 234.
15. Hniłko A. *Wyprawa Cudnowska w 1660 roku* / Antoni Hniłko. – Warszawa: Wojskowy instytut naukowo-wydawniczy, 1931, 190 s.: mapa; Hniłko A. *Bitwa pod Słobodyszczem (7.X.1660)* / Antoni Hniłko. // *Przegląd Historyczno-Wojskowy.* – T.1. – Zeszyt 2. – R. 1. – Warszawa, 1929. – S. 193 – 207.
16. Romański R. *Cudnów 1660* / Romuald Romański. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 2008. – 192 s.
17. Ossoliński Ł. *Kampania na Ukrainie 1660 roku* / Łukasz Ossoliński. // http://www.historia1.terramail.pl/magisterki/lukasz_ossolinski/index.html; Ossoliński Ł. *Cudnow – Słobodyszcze 1660.* – Warszawa: Infort Editions, 2006. – 112 s.
18. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р./ Василь Герасимчук// *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів. – Т. 110. – 1912. – С. 31 – 54; Т.111. – С. 53 – 83; Т. 112. – С. 74 – 89; Т. 113. – 1913. – С. 44 – 68; Т. 114. – С. 57 – 80.
19. Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza ...* – S.83.
20. Romański R. *Cudnów 1660...* - S. 14, 17; Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza ...* – S. 83.
21. Ossoliński Ł. *Kampania na Ukrainie 1660 roku...*
22. Romański R. *Cudnów 1660...* - S. 7.
23. Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza ...* – S. 82.
24. Ibidem. – S.80.
25. *Opis bitwy pod Cudnowem. Materiał do panowania Jana Kazimierza. (Z współczesnego rękopisu). Zgoda z Hetmanem zaporowskim w obozie pod Cudnowem, Anno 1660, d.19 Octobris.* // *Przyjacieli ludu.* – Leszno, 1844. – R. 11. – T. 1. № 26.
26. *Diaryusz wojny z Szeremetem i Ceciurą Półkownikiem Perejasławskim, która odprawowała roku 1660* // Grabowski A. *Ojczyste spominki...* – T. 1. – Kraków, 1845. – S. 168 – 169.

УДК 94(4) – 054.7 «1782 – 1804»

Ю.Г. МАЛІЦЬКА

АКЛІМАТИЗАЦІЯ ШВЕДСЬКИХ МІГРАНТІВ НА ПІВДНІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Маліцька Юлія Геннадіївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

У статті вперше в історичній науці вивчено процес акліматизації шведських мігрантів на Півдні Російської імперії на основі аналізу їх демографічного становища протягом перших двадцяти двох років життєдіяльності. В результаті здійсненого дослідження виявлено основні фактори, що якісно вплинули як на демографічний стан шведських поселенців, так і в цілому на їх акліматизацію. На основі вивчення демографічного стану шведської громади окреслено хронологічні межі, надано якісну та кількісну характеристику процесу її акліматизації.

Ключові слова: акліматизація, клімато-географічна адаптація, шведські мігранти, Південь Російської імперії, демографічний стан.

В статье впервые в исторической науке изучен процесс акклиматизации шведских мигрантов на Юге Российской империи на основе анализа их демографического состояния на протяжении первых двадцати двух лет жизнедеятельности. В результате проведенного исследования выявлены основные факторы, качественно повлиявшие как на демографическое состояние шведских поселенцев, так и в целом на их акклиматизацию. На основе изучения демографического состояния шведской этнической группы, очерчены хронологические рамки, дана качественная и количественная характеристика процесса акклиматизации.

Ключевые слова: акклиматизация, климато-географическая адаптация, шведские мигранты, Юг Российской империи, демографическое состояние.

Due to analysis of the Swedish migrants' demographic picture during the first twenty two years, the process of their acclimatization on the Southern Russian Empire have been studied for the first time in history science. As a result of this investigation, the main factors that influenced the demography and acclimatization process of the Swedish population were revealed. The chronological limits of the Swedish settlers' acclimatization process, its qualitative and quantitative characteristics are represented.

Keywords: acclimatization, climatic-geographical adaptation, Swedish migrants, Southern Russian Empire, demographic picture.

© Ю.Г. Маліцька, 2009

Акліматизація (кліматично-географічна адаптація) є пристосуванням організмів до нових або змінних кліматично-географічних умов існування [16, 9]. В екстремальних для спільноти природних умовах кліматично-географічна адаптація проходить повільніше та з більшими жертвами, ніж у звичайних умовах, супроводжуючись високою смертністю, зниженням працездатності, приросту та репродуктивності населення. Акліматизація має два рівні протікання: індивідуальний та груповий [14, 66]. Непродуктивність спільноти, її демографічна криза обумовлюється наступними видами напруженості: психологічною, міграційною, господарською, соціально-побутовою, кліматично-географічною [14, 84-85]. Адаптоване населення демографічно більш активне, його репродуктивна здатність зменшується при зниженні рівня адаптації [14, 94]. Метою даної статті є вивчення процесу акліматизації шведських переселенців крізь призму аналізу демографічного стану мігрантів протягом періоду 1782 – 1804 рр. Завданнями статті є аналіз народжуваності, шлюбності, смертності та приросту шведського населення протягом зазначеного періоду на основі залучення джерельної бази українського та шведського походження.

Проблема вивчення процесу акліматизації шведських переселенців вперше у всесвітній історичній науці поставлена на дослідницький рівень. Демографічний стан шведських колоністів протягом XVIII – XIX ст. досліджувався шведськими вченими А.Лойтом (A.Loit) [15] та Х.Хіреніусом (H.Hyrenius)[22] на основі шведських джерел. Ці дослідники, попри суто фактичну та статистичну цінність їх досліджень, уникнули аналізу факторів та процесів, що вплинули на демографічне становище шведів [15, 22]. Вивчення демографічного становища старошведської громади із залученням джерельної бази обласних архівів України дає змогу умовно окреслити хронологічні межі процесу акліматизації, на протікання якого впливали наступні чинники: хвороби та фізична слабкість шведів, відсутність постійних домівок та незадовільні побутові умови, кардинальна зміна природно-кліматичного середовища існування. Не варто ігнорувати й того факту, що в старошведському середовищі побутовали народна медицина та методи лікування, які в нових умовах безлісного степу із наявністю значної кількості хвороб незрозумілої етимології та симптоматики, не завжди були ефективними.

Шведські переселенці, що оселилися на правому березі Дніпра, заснувавши у 1782 р. Старо-шведську колонію, пізнали на своєму гіркому досвіді наслідки весняних повеней, періодичних посух та степових суховіїв, що знищували посіви, прирікаючи шведів на голод та відчай.

На основі цілої сукупності відомостей оглядачів колонії та даних шведських церковних книг можна простежити динаміку народжуваності, смертності та вступу у шлюб шведських переселенців Півдня імперії протягом перших двадцяти двох років (1782 – 1804 рр.), а також демографічні коливання чисельності мешканців колонії. Після різкого зменшення чисельності шведів протягом переселення та перших років по прибуттю, перед ними постала проблема виживання та збереження колонії як такої. З огляду на загальний змучений стан переселенців, матеріальні труднощі, відсутність постійних жител, психологічний відчай та культурний шок переселенців, розраховувати на значне природне прирощення шведського елемента шляхом народжуваності не доводилося. Перша дитина народилася у шведів наприкінці березня 1784 р., тобто через два роки після переселення. Запізнілий початок відтворення чисельності переселенців обумовлювався значною смертністю шведів у перші роки їх перебування на новому місці та, як наслідок, руйнацією багатьох сімей. Для дослідження народжуваності протягом перших 22 років існування шведського поселення візьмомо за основу чисельність його населення в середньому 150 осіб обох статей. Кількість новонароджених протягом досліджуваних двадцяти двох років склала у середньому 7,5 осіб на рік, що є непоганим показником. Тож на 1000 осіб обох статей народжуваність приблизно склала б 49,5 % (у Швеції у 1780 – 1790 рр. народжуваність складала 32 – 33 %) [15, 110–111]. Протягом 1783 – 1800 рр. кількість народжених коливалася від 1 до 12 немовлят, у середньому з приростом у 6 душ на рік. На нашу думку, 1796 р. вважаємо умовним закінченням процесу біологічної адаптації та акліматизації естонських шведів у степу, оскільки саме цей рік відзначений активізацією репродуктивності спільноти та демографічним сплеском. Період 1796 – 1801 рр. відзначений стабільно високою народжуваністю (7 – 12 душ щорічно) [6, 13; 20, 42–43]. Тож шведська колонія продемонструвала високу життєздатність та репродуктивність, що сприяло подальшому відновленню чисельності спільноти.

Відомо, що картина шлюбності будь-якої етнічної групи наочно віддзеркалює її соціально-вікову структуру. 1784 р. відзначений високим показником шлюбності у Старо-шведському поселенні (18 шлюбів) [22, 256–262; 25, 177–178]. Так, смертність впала до звичного рівня і наразі постало питання про утворення нових родин і відновлення родинних зв'язків. Про це свідчить той факт, що у 50% шлюбів, укладених протягом першої половини 1784 р., один або обидва партнери були вдовцями та вдовами. Відносно

висока кількість реєстрації шлюбів у 1792 р. (10 пар) свідчить про відкладання реєстрації шлюбів протягом попередніх років до більш сприятливих умов та часів, а також відсутністю пастора у поселенні [15, 112]. У середньому ж протягом перших двадцяти двох років кількість шлюбів склала 1 – 2 на рік [25, 256 – 262]. Цікавим є факт відсутності реєстрації змішаних шлюбів шведів із представниками інших етнічних груп регіону. Для такої нечисельної групи шведів (148 осіб обох статей) можливості вибору партнера були обмеженими. Отже, логічним є припущення про зростання тенденції укладання шлюбів між далекими родичами в межах шведської спільноти.

Переселення шведів із естонського острова Дагьо у Новоросійський край протягом серпня 1781 р. – квітня 1782 р. супроводжувалося, окрім інших труднощів, і високою смертністю мігрантів. Хвиля смертей серед переселенців у 1782 – 1783 рр. була не меншою, що свідчило про болісні процеси адаптації. У середині липня 1782 р. пастор колонії Юган Адольф Європеус розпочав перші церковні служби та нотатки [21, 13]. Так, протягом перших дев'яти місяців, з червня 1782 р. по квітень 1783 р., приблизно 75 % мігрантів померли [24, 44 – 45]. У той момент шведів-переселенців нараховувалося 484 душі обох статей. У період із липня 1782 р. по березень 1783 р. померли ще 336 душ. У церковній книзі були позначені наступні причини смерті колоністів: від «захворювання діафрагми» померли 124 душі, від малярії – 48 осіб, від тифозної лихоманки – 46 осіб тощо. Згідно з церковними нотатками у березні 1783 р. залишилися живими лише 148 душ обох статей [21, 14]. Таким чином, з серпня 1781 р. по березень 1783 р. чисельність естонських шведів зменшилася на 84,6 %, тобто більш ніж у сім разів. Найрозповсюдженішими хворобами мешканців Старо-шведської колонії були гарячка, чума, цинга, кольку шлунка, дизентерія, кров'яний понос, шлункові спазми тощо [11, 7–7]. Тобто, це ті хвороби шлунково-кишкового тракту, які переважно загострювалися та розповсюджувалися в антисанітарних умовах існування, при поганому харчуванні та зараженій питній воді. Лише за 31 грудня 1782 р. було зареєстровано 6 смертей, тобто більше, ніж за весь рік за нормальної смертності. В першу чергу помирили молодь та люди середнього віку: 81% померлих були люди молодше 40 років, 40% з яких – діти та люди молодше 20 років. Жінки у віці 20 – 29 років були найбільш уразливою групою, складаючи 13% від усіх померлих. Висока смертність у Старо-шведському поселенні протягом 1782 – 1783 рр. була обумовлена спалахом інфекційних захворювань та епідемії. Смертність шведських мешканців протягом періоду з 1784 р. по 1804 р. була у середньому стабільною: за рік вмирало від 1 до 6 осіб, за винятком 1787 р., 1788 р., та 1803 р., коли померло 12, 14, 20 осіб відповідно [18, 147 – 174]. В подальшому ж кількість померлих за рік коливалася від 3 до 14 осіб [21, 15 – 16].

Аналіз демографічного приросту шведів приміром протягом 1784 – 1797 рр. свідчить про життєздатність

цього етнічного елемента попри всі труднощі [18, 158-161; 19, 117-137]. Протягом зазначеного періоду річний приріст населення склав 2,8 осіб. Враховуючи, що чисельність шведської колонії протягом 1780 – 1790-х рр. була приблизно 150 осіб обох статей, можна підрахувати, що приріст населення в колонії з розрахунку на 1000 осіб склав би приблизно 18,5 осіб, що є доволі високим показником у порівнянні зі Швецією, де за 1781 – 1800 рр. приріст населення на 1000 осіб склав лише 6 осіб [15, 114]. Таким чином, подібний високий показник природного приросту населення свідчить не лише про вдалий процес їх приживання на Півдні імперії, але й про наявність потенціалу для подальшого розвитку колонії.

З огляду на наявну демографічну ситуацію у поселенні протягом 1787 – 1789 рр., коли колонія не могла забезпечити достатній приріст населення природним шляхом, влада використала існуючу воєнну-політичну ситуацію для збільшення чисельності населення шведів неприродним шляхом. На перший погляд події останньої російсько-шведської війни, що була розв'язана у 1788 р., жодним чином не пов'язані з Півднем імперії, оскільки театр воєнних дій проходив на Балтійському морі. Однак її результати мали відголоси у Новоросійському краї. Із 7 червня по 28 липня 1789 р. туди була направлена група військово-полонених шведів у кількості 554 осіб чоловічої статі із різних міст та губерній Російської імперії, а саме: Могильова, Твері, Владимирської губернії, Володи, Тули, Новгорода, Калуги, Курська [1, 11–70]. Зі всіх військовополонених шведів до Старо-шведської колонії дісталася й оселилася 31 особа чоловічої статі [23]. У 1795 р. лише 5 військовополонених шведів, серед яких Андерс Вестербері, Андерс

Хернбері, Мац Норбері, Крістіан Баркваль та Юган Льовбері, залишилися в колонії [21, 15; 2, 2]. Ймовірно, інші полонені, а це більше п'ятиста осіб, розсіялися по неосяжних просторах Півдня [12, 2]. Згодом влада ініціюватиме інші «демографічні проекти» з підселення корсиканців та німців у Старо-шведське поселення.

Таким чином, для демографічного стану шведського поселення протягом перших двадцяти двох років їх життєдіяльності на Півдні імперії характерні були наступні риси: 1) зменшення чисельності шведів було характерне для першого року проживання в нових умовах внаслідок їх слабкого фізичного стану, схильності до хвороб, незвичного клімату, незадовільних соціально-побутових умов; 2) через кілька років чисельність населення поступово стабілізувалася, а коефіцієнт пристосування до нових умов життя збільшився; 3) повільне, але стабільне зростання чисельності населення було обумовлене збільшенням кількості шлюбів вдів та вдівців в умовах гострої необхідності створення нових сімей, що були основними одиницями біологічного відтворення населення та сільськогосподарського виробництва. Тож, труднощі облаштування та адаптації шведських переселенців суттєво позначилися на прирості населення колонії. Катастрофічне зменшення чисельності населення зупинилося у 1783 р. У подальшому спостерігалось його повільне зростання попри хвороби колоністів та епідемії, які час від часу спалахували в поселенні [17, 53; 11, 7–7.; 3, 3; 6, 12–13; 7, 11; 8, 26; 9, 3; 10, 3; 13, 117; 4, 1–22; 5, 14–25]. Естонські шведи показали неабияку життєздатність у нових екстремальних для них умовах існування степового Півдня.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф.134, Оп.1, Спр.10.
2. ДАДО. – Ф.134, Оп.1, Спр.27.
3. ДАДО. – Ф.134, Оп.1, Спр.135.
4. ДАДО. – Ф.134, Оп.1, Спр.193.
5. ДАДО. – Ф.134, Оп.1, Спр.202.
6. ДАДО. – Ф.134, Оп.1, Спр.204.
7. ДАДО. – Ф.134, Оп.1, Спр.579.
8. ДАДО. – Ф.134, Оп.1, Спр.727.
9. ДАДО. – Ф.134, Оп.1, Спр.868.
10. ДАДО. – Ф.134, Оп.1, Спр.979.
11. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф.6, О.1, Спр.198.
12. ДАОО. – Ф.6, Оп.1, Спр.3661.
13. ДАОО. – Ф.6, Оп.1, Спр.4458.
14. Иванов К.П. Проблемы этнической географии [Электронный ресурс] / под ред. А.И. Чистобаева. – СПб.: Изд. СПбГУ, 1998. – 216 с. // Сайт «Gumilevica: гипотезы, теории, мировоззрение». – Режим доступа: <http://gumilevica.kulichki.ru/IKP/ipk1.htm>.
15. Лойт А. Переселение шведов из Эстонии на Украину в конце XVIII века // Скандинавский сборник. Вып. XXXII. – Таллин: «Ээсти раамат», 1988. – С.104 – 116.
16. Лукашевич, О.Д. Словарь-справочник терминов и определений по основам экологии: учебное пособие. – Томск: Изд-во Том. гос. архит.-строит. ун-та, 2008. – 220 с.
17. Самуил Христианович Контениус об иностранной колонизации Южной России: Сборник документов 1801 – 1829 гг. / Под ред. О.В.Айфельд. – Одесса: «Астропринт», 2003 – 370 с.
18. Dödbok 1782 – 1871// Gammalsvenskbydokument / utgivna av Aleksander Loit och Nils Tiberg. – Uppsala : Lundequistska bokh., 1958. – S.147 – 174.
19. Födelsebok 1783 – 1873 // Gammalsvenskbydokument / utgivna av Aleksander Loit och Nils Tiberg. – Uppsala : Lundequistska bokh., 1958. – S.115 – 146.
20. Gammalsvenskbydokument / utgivna av Aleksander Loit och Nils Tiberg. – Uppsala : Lundequistska bokh., 1958. – 236, [1] s.
21. Hedman J.Gammalsvenskby. The true story of the Swedish settlement in the Ukraine [Электронный ресурс]. – 49 p. // Сайт «Svenskbyborna». – Режим доступа: <http://www.svenskbyborna.com/Historia/Historiska%20dokument/Hedman%20Zmiivka%20History%20eng%20vers.htm>.
22. Hyrenius H. Estlands svenskborna: demografiska studier/ H.Hyrenius. – Lund: C.W.K. Gleerup, 1942. – 321 s.
23. Lagus W. Utflygt till Dnieper i April 1852// Finlands Allmänna Tidning. – 1852. – № 131. – S. 544 – 545.
24. Utas J. Svenskbyborna. Historia och öde från trettonhundrad till nu/ J. Utas. – Visby: Gotlands Allehandas Förlag, 1982. – 309 s.
25. Vigselbok 1783 – 1856// Gammalsvenskbydokument / utgivna av Aleksander Loit och Nils Tiberg. – Uppsala : Lundequistska bokh., 1958. – S.175 – 184.

УДК 323.15 (477) 1919/1939 «192/193»

А.Х. МАРГУЛОВ

ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ АССИРІЙЦІВ УКРАЇНИ У 20-30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Маргулов Артур Худувич - декан факультету філології та журналістики
Донецького інституту соціальної освіти, кандидат історичних наук

У статті приділяється увага питанню впливу з боку держави на національну самосвідомість асирійського населення України у 20-30-х роках ХХ століття. Зображуються основні напрями втручання державної політики у повсякденне життя асирійської громади та наслідки цих дій. Також розглядаються процеси втрати деяких етнічних особливостей, які призвели до модулювання зовсім нової ідентичності асирійців.

Ключові слова: національна самосвідомість, традиційне життя асирійської громади, негативне державне втручання.

В статье уделяется внимание вопросу влияния со стороны государства на национальное самосознание ассирийского населения Украины в 20-30-х годах XX века. Освещаются основные направления вмешательства государственной политики в повседневную жизнь ассирийской общности и последствия данных действий. Так же рассматриваются процессы потери некоторых национальных особенностей, приведшие к модулированию совсем новой идентичности ассирийцев.

Ключевые слова: национальное самосознание, традиционный уклад ассирийской общины, негативное государственное вмешательство.

The article deals with the problem of the State's negative influence deforming national identity of Assyrian population in Ukraine during 20-30s of the XX-th century. The main directions of the State's intruding into traditional life of Assyrian community and subsequences of that are revealed here. Processes of some national features disappearing are also regarded in this article.

Keywords: national identity, traditional life of Assyrian community, State's negative influence.

© А.Х. Маргулов, 2010

Розбудова громадського суспільства у такій багатонаціональній країні, як Україна неможлива без об'єктивної діагностики становища народів, які у ній мешкають. Проблеми міжнаціональних відносин постійно привертають увагу науковців, і це не випадково, оскільки Україна є поліетнічною державою, населення якої складається з представників більш ніж ста національностей.

Етнічні процеси, що відбуваються в сучасних умовах в Україні, надзвичайно різноманітні. Визначальну роль відіграють процеси консолідації нації, зростання національної самосвідомості людей, подальше зближення основних рис культури і побуту різних регіонів на основі національних традицій і сучасних досягнень людства тощо. Однак, незважаючи на кількість досліджень з цього питання, потрібно зазначити, що не усім національним меншинам приділяється достатньо уваги з боку дослідників. Так, навіть сьогодні існують деякі аспекти національної історії окремих нечисленних народів, які залишилися поза увагою вчених. Однією із слабо досліджених проблем є проблема змін національної ідентичності асирійського населення України.

Функції будь-якої самосвідомості полягають у реалізації потреби визначення належності до групи, забезпечення захисту,

можливості самореалізації, включення індивіда в систему соціальних відносин тощо. Етнічна самосвідомість — це не тільки усвідомлення своєї тотожності із етнічною спільнотою, але й її оцінка (почуття гідності, гордості, образи, страху є найважливішими критеріями міжетнічного порівняння, ці почуття спираються на глибокі емоційні зв'язки людини із етнічною спільністю та моральні обов'язки по відношенню до неї, які формуються в процесі соціалізації індивіда) [2, 69].

Деякі дослідники розглядають етнічну самосвідомість як прийняття певних уявлень, готовність до схожого способу думок і етнічних почуттів, що поділяються, побудову системи відносин і дій у різних етноконтактних ситуаціях; готовність до групових дій для реалізації національних інтересів. Етнічна ідентичність формується через соціальну взаємодію [19].

Таким чином, ми бачимо, що дослідження специфіки етнічної самосвідомості має важливе значення щодо з'ясування впливу цього феномена на етнічну поведінку етносу.

Об'єктом нашого дослідження було обрано асирійське населення України, а предметом є об'єктивні зміни національної самосвідомості під впливом державної політики. Дослідження обмежуються періодом 20-30-х років ХХ століття як

часом найбільшого втручання у життєдіяльність асирійців.

При написанні статті автором були використані праці дослідників, які можна класифікувати наступним чином. Це праці сучасних дослідників з питань національної ідентичності, етнічних відносин [2, 8, 20], а також матеріали щодо перебування асирійців на терені України. Останню групу цілком слушно було б класифікувати за хронологічними ознаками. По-перше, це праці у періодичних виданнях, які датуються 20-30-ми роками ХХ століття, вони заклали основу для подальшого вивчення історії радянських асирійців [1, 3, 16, 17]. По-друге, це дослідження, які були зроблені за часів існування Радянського Союзу, де авторам вдалося систематизувати існуючий матеріал у фундаментальних монографіях [16, 12, 11, 13]. По-третє, це здобутки сучасних науковців, які зробили спробу без упереджень, з позиції нового часу та документів, що з'явилися, аналізувати деякі питання історії асирійського населення [4, 5, 6, 14, 15, 19].

До Першої світової війни асирійці жили в долинах Персії та у горах турецької Месопотамії — це були території найбільш компактного розташування їхніх поселень. У цих місцевостях зберігались традиції та звичаї, самобутня культура, витоки якої беруть початок ще з часів існування могутньої Асирійської держави. Після війни, а так само і за час війни, переважна частина асирійців, утікаючи від турецько-курдського переслідування, опинилась на території Росії. Треба зазначити, що вони були незамінним союзником російської армії ще з періоду російсько-персидських та російсько-турецьких війн.

Окремі поселення та нечисленні групи асирійців почали з'являтися на території Російської імперії ще наприкінці ХVIII століття [17, 66]. Як правило, то були заробітчани, що приходили на сезонну працю, і переселенці, які займалися сільським господарством та мали офіційний статус. Географія такого розселення — Закавказзя та Північній Кавказ. І тільки з 1914 року, в період масового примусового переміщення асирійців у Росію, вони починають розселятися по всій території імперії. Відсутність готовності до такого масового переселення, внутрішні проблеми, пов'язані з суспільно-політичними та економічними наслідками Першої світової війни, а пізніше так само революційні події зумовили відношення властей до біженців. Залишившись без матеріально-правової підтримки держави, асирійці були вимушені вирішувати соціально-економічні проблеми, що виникали, самостійно.

Ситуація радикально змінюється з приходом до влади більшовиків і з проголошенням ними нової національної політики. Сталін у своїй праці «Національні питання і лєнінізм» назвав три етапи процесу «об'єднання націй»: на першому етапі раніше пригнічені нації мали посилено розвивати свою мову та культуру. На

другому мала з'явитись необхідність мати біля своєї національної культури одну загальну, так само як міжнародну мову. І лиш на третій стадії національні мови й особливості почнуть відмирати, поступаючись місцем загальній для всіх мові та культурі [18, 346-347]. Дана політика визначала роль та відношення держави не тільки стосовно асирійців, але й до представників інших національностей.

Для того, щоб з'ясувати, яким чином держава здійснювала безпосередній вплив на процеси ідентифікації асирійців і як це відбилося на національній самосвідомості, нам потрібно дослідити весь комплекс етнічних установок і орієнтацій даного етносу. Етнічна самосвідомість розглядається нами як процес, кінцевим результатом якого є формування етнічної ідентичності. Проте етнічна самосвідомість є утворенням не статичним, а динамічним [8, 126]. У процесі свого становлення вона проходить кілька етапів та може змінюватися.

Асирійці в 20-х роках минулого століття представляли собою замкнуту етнічну спільноту зі складеними суспільно-політичними і соціально-економічними відносинами. На етнічну замкненість свій відбиток поклало тривале перебування етносу в національно і конфесіонально-чужому оточенні. Постійні гоніння й притиснення з боку інших народів консолідуючим чином вплинули на націореґулюючі процеси. Так само цей фактор сприяв строгому зберіганню традицій та звичаїв, обрядовості в повсякденному житті. Все це говорить про те, що на початку 20-х років ХХ століття асирійці України мали сформовану національну ідентичність.

Суспільний стрій асирійців виглядав наступним чином. Повним духовним та світським головою являвся Мар-Шимун (патріарх), влада і авторитет якого були незаперечні. Він також володів правом вищої судової інстанції. Все населення сплачувало йому подвірну подать, так саме через нього вносилися державні податі. На чолі племен стоїть мелік — суддя, воєначальник, володар, якого вибирали із старшинної знаті [12, 123].

Опинившись на території Радянського Союзу, асирійці зберігали родинно-кланові стосунки на тлі глибокої патріархальності повсякденного життя і, як правило, зберегли традиційні обряди, пов'язані з народженням дитини, весіллям, смертю. Але із становленням радянської влади почалась цілеспрямована політика втручання з метою зміни деяких норм культури і наближення їх до загальноприйнятих «передових» стандартів.

У середині ХІХ століття пригнічувана турками частина асирійського духовенства звернулася до настоятеля Єрусалимської місії РПЦ преосвященного Кирила. В 1861 року почався тривалий місіонерський процес, санкціонований Св. Синодом РПЦ, 24 березня 1898 року Мар-Єнан підписав документ про приєднання до православної церкви, а 25 березня 1898 року в Олександрівській

лаврі в Петербурзі відбулась урочиста церемонія підписання угоди про перехід частини ассирійців Ірану в лоно Російської православної церкви. З ассирійської сторони підписи під угодою поставили всі члени делегації: голова делегації єпископ Сіпурганський Мар-Єнан, архімандрит Ілля, священники Гіваргіз Беджан, Саргіз Бадан і диякон Якуб Бабахан. Кількість тих, що приєдналися, досягла 9 тис. чоловік. Ця подія вважалась великою перемогою російської церкви [9, 716-719; 13, 67-68].

Говорити про те, що все ассирійське населення, щопереселилось у Росію, влилось в лоно Російської православної церкви, можливо, було б передчасно. Багато хто через незнання мови не міг відвідувати служби, дисперсне розселення не дозволяло цілеспрямовано працювати з ассирійцями, брак священників Російської православної церкви, які б володіли ассирійською мовою, прихильність багатьох священнослужителів-ассирійців до традиційних несторіанських догматів, збереження традиційних кланово-племінних відносин — все це привело до того, що ассирійці не так активно забували свою релігію. Відходячи від несторіанства, вони не стали активною паствою Російської або православних церков [21, 13].

Зміна релігії для ассирійців була лише одним зі способів боротьби за своє існування і спочатку не впливала на ідентифікаційні процеси. Протягом сторіч церква для ассирійців була чимось більшим, ніж просто релігія, на довгі роки вона взяла на себе обов'язки зі сприяння національному єднанню і збереженню етнічної ідентичності, саме церква змогла захистити ассирійців від погрожуючих масштабів асиміляційних процесів на тих територіях, де вони мешкали. Не випадково головою ассирійського суспільства був патріарх.

Відділення держави від релігії, а пізніше її притиснення і повна заборона привели до того, що ассирійці втратили свою духовну і моральну підтримку. З'являється нова безрелігійна обрядовість, яка почала відігравати важливу роль у суспільному житті як ассирійської общини, так і всього населення країни. Довгі роки вимушеного атеїзму вплинули на традиційний устрій життя, цілком його змінивши.

Уряд України не знайшов можливості виділити сільськогосподарські землі для розміщення на них ассирійців, як це було зроблено в республіках Закавказзя і РРФСР. Не маючи можливості займатися своїми одвічними заняттями — землеробством, тваринництвом (вівчарством), винокурінням та бджільництвом, ассирійці почали освоювати нові спеціальності і професії. Вони пройшли шлях від бродяжництва і жебрацтва до зайняття постійною роботою. Незнання російської та української мов, а також відсутність професійно навчених спеціалістів практично виключали можливість працевлаштування на виробництвах, що вимагали наявності кваліфікації.

Однією з характерних відмінностей зайнятості ассирійців було те, що вони віддавали перевагу індивідуальним формам труда з можливістю прозорої фінансової звітності. Це передусім чищення взуття, роздрібна торгівля. Потрібно також зазначити, що ассирійцям вдалось практично монополізувати зайняття по чищенню взуття у місцях свого постійного мешкання. Як відмічають джерела у Києві, в 1922 році 80% усіх працюючих ассирійців (чоловіків) займалися чищенням взуття і це складало 90% усіх чистильників у Києві [1, 216]. В них з'являється фінансова основа, але не вирішується великий комплекс соціально-економічних проблем. Разом з тим держава намагалась розповсюдити свій контроль і тут, шляхом об'єднання окремих кустарів в артілі.

У 1927 році були розроблені проекти сучасної ассирійської писемності, в основі нового алфавіту мав бути російський, але даний проект не отримав необхідної підтримки [16, 302]. Переважно ассирійське населення України у період, що розглядається, було неписьменним, більша частина з них не знала російської мови. Цей факт зводив нанівець усі спроби безпосереднього впливу радянської пропаганди через засоби масової інформації і своїх агітаторів. Тому одним з основних завдань партії і уряду була ліквідація неписьменності. Так, вже в 1925 році в Україні діяли 3 ассирійські школи та 1 пункт ліквідації неписьменності [7, 152].

Черговим об'єктом перетворень для радянської влади стали жінка і родинні відносини. Тривалий час перебування у середовищі компактного мешкання мусульманських народів вніс багато специфічних рис у життя ассирійок. Жінка в родині була зайнята виконанням усієї домашньої роботи з ведення господарства та виховання дітей. Через стійкі родинно-побутові уявлення і збереження традиційних родових відношень жінка не брала активної участі в суспільних відносинах. Патріархальний устрій родинних стосунків надовго зберіг звичаї і традиції, пов'язані з сімейно-любними відносинами. Вступ до шлюбу у віці 13-15 років для юнаків та 12-13 років для дівчат, сплата калиму батьками нареченої, кровна помста були звичайною справою в ассирійців. Місцеві органи влади почали активну пояснювальну роботу серед жінок, намагаючись вивести їх із традиційних родинних взаємин і залучити до виробництва, ввести в систему суспільних відносин. Шляхом морально-правового впливу були засуджені ранні шлюби, сплати калиму і ряд інших традиційних звичаїв ассирійців, які складали їх системно-ціннісну орієнтацію.

Про замкненість, яка дозволяла зберігати свою ідентичність, говорить той факт, що серед ассирійців практично не було членів партії, комсомольців. Це найбільш яскравий показник «агресивності» до нового режиму, що, звичайно, не могло залишитись без уваги влади. І

дійсно, незважаючи на розгорнуті в суспільстві соціальні перетворення, нові громадяни продовжували жити своєю общиною з властивими їй порядками та правилами. З числа ассирійців влада намагалась залучити шляхом морально-матеріального стимулювання якомога більше агітаторів для розхитування відносин всередині общини. Паралельно із цими процесами проходила радянська ассирізація ассирійців через систему культурно-просвітницьких заходів, залучення їх до загальнодержавних господарських відносин.

Масові репресії також не пройшли повз ассирійців України. За хибними звинуваченнями були репресовані представники духовенства, суспільні діячі, усі ті, хто не приймав перетворення або залишався байдужим до нових порядків.

Ассирійська проблема неодноразово розглядалася на порядку денному засідань як місцевих, так і загальнодержавних державних органів влади і уряду [22, 270; 23, 5], де відмічалися постійні недоліки в роботі з ассирійцями, невідповідність темпів роботи серед них партійним планам щодо ассирізації населення. Мало серйозне значення питання про збереження національних особливостей, які частково йшли врозріз з поняттям «радянський спосіб життя». Доля цих особливостей була визначена.

Таким чином, ми з вами можемо простежити комплекс заходів, спрямований на «революційні» перетворення, які торкнулися практично всіх сфер життя ассирійської громади. Хоч потрібно

відмітити, що деякі з них мали і позитивні показники, але в цілому деформації підлягло все те, що могло б заважити створенню зовсім «нових» ассирійців — радянських.

Найбільш сильним агентом категоріального впливу на самосвідомість постає держава, в руках якої зосереджено матеріальні і символічні ресурси. Молода Радянська держава мала свою національну політику, головним завданням якої було планомірне стирання етнічних відмінностей між націями і формування нової спільності — радянський народ. Шляхом цілеспрямованого втручання в повсякденний спосіб життя ассирійців державою були зроблені спроби, а також внесено зміни в систему, які призвели до втрати практичного слідування поведінці, набору цінностей і вірувань, пов'язаних з етнокультурними традиціями.

В 20-30-х роках ХХ століття за активної зовнішньої дії на ціннісно-мотиваційну структуру усвідомлення ассирійського населення України було запущено механізм самоідентифікації — ассирійці почали діяти, думати, будувати відносини з іншими відповідно до нав'язаної їм схеми. Було розхитано етнічні установи, які склалися протягом століть, що спричинило появу абсолютно нової самосвідомості у ассирійського населення України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтинський Ф. Ассирійці (Айсори) у Києві / Бахтинський Ф. // Східний світ, 1928. - № 6. — С. 213-235.
2. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Бромлей Ю.В. - М.: Наука, 1987. — 334с. — Бібліогр.: с. 328 — 333 (212 назви).
3. Бит-Юхан С. Среди советских ассирийцев / Бит-Юхан С. // Революция и национальности, 1935. - № 2. — С. 85-87.
4. Варда Є. Ассирійці на Україні / Варда Є // Соціалістична культура, 1990. — № 2. - С. 38-40.
5. Вартанов И. Ассирийцы в Сибири 1949-1956/ Вартанов И. Воспоминания.// — Чикаго: Ниневия, 1994. — 183с.
6. Данилова Е.Н. Деятельность Всероссийского Союза ассирийцев в 20-30 гг. XX века / Данилова Е.Н. // Этнографическое обозрение, 2005. — № 2. — С. 107-119. Бібліогр.: с.119
7. Діяльність Нарком освіти УСРР за 1924-1925 рр.- К., 1926. — 154с.
8. Ентоні Д. Сміт. Національна ідентичність/ Ентоні Д. — К., 1994. — 223с. — Бібліогр.: с. 220-223. (115 назви). - ISBN 5-7707-7050-3.
9. Лопухина А.П. История православной церкви в XIX веке, Православный Восток. / Лопухина А.П. — Т. 2. — М, 1998. (Репринт издания 1901). - 335с. Бібліогр.: с. 330-334. (175 назви)
10. История религии. Т.2. Учебник / [под общей ред. Яблокова И.Н.] — 2-е изд, перераб и доп. — М.: Высш. шк., 2004. — 639с. — ISBN 5-06-004209-X
11. Матвеев К.П. Ассирийский вопрос во время и после Первой мировой войны. / Матвеев К.П. Мар-Юханна И.И — М.:Наука. - 1968. — 143с. — Бібліогр.: с.135-143.
12. Матвеев А.К История и этнография ассирийцев / Матвеев А.К., Матвеев К.П.— М. - 1990.— 257с. — (Материалы к серии «Народы Советского Союза». Выпуск 1. Ассирийцы).
13. Матвеев К.П. Ассирийцы и ассирийская проблема в новое и новейшее время / Матвеев К.П. — М., 1979. — 189с. — Бібліогр.: с. 178-189.
14. Материалы к библиографическому словарю ассирийцев в России (XIX-сер XX века) / [сост. И.С. Садо] — Изд. 2-е испр. и доп. — СПб.: Прас-Атра, - 2006. — 176с.: — ил. табл.
15. Михайлов С.С. Ассирийцы в странах СНГ / Михайлов С.С. // Восток. — 1996. — №1. — С.73-77. Бібліогр.: с.77.
16. Поливанов Е. Из хроник современных национальных график СССР / Поливанов Е. // Революционный Восток, 1925.- № 4-5. — С. 302-306. - Бібліогр.: с.306.
17. Скоробагатов В. Айсори в СССР / Скоробагатов В. // Просвещение национальностей, 1931. - № 1. — С. 64-70.- Бібліогр.: с. 70.
18. Сталин Й.В. Твори / Сталин Й.В. - К. - 1949. - Т. 11. - С. 352
19. Хосроева А.Р. Геноцид ассирийцев в Османской Турции и прилегающих тюрконаселенных местностях (конец XIX — первая четверть XX вв.) / Хосроева А.Р. — Ереван, 2005. — 154с. - Бібліогр.: с. 148-154.
20. Этности и этнические процессы. Памяти Р.Ф.Итса. Сборник статей. / — М.:Наука, 1993.— 344с.
21. Державний архів Служби безпеки України в Донецькій області. — Ф.2ф., — Спр. 12839.
22. Государственный архив Донецкой области.- Ф.Р2.— Оп.1. — д.1001.
23. Государственное Учреждение Национальный Архив Республики Адыгеи. — Ф.Р1. — Оп.1. — д. 551.

УДК 061.21 (477)

Н.М. МЕЛЬНИЧУК

ПОЛЬСЬКИЙ «СОКОЛ» НА ВОЛИНІ: КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ОРІЄНТАЦІЇ (20-30-ті РОКИ XX СТОЛІТТЯ)

Мельничук Надія Миколаївна - здобувач кафедри всесвітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету

У статті автор розкриває окремі методи культурно-освітньої роботи у середовищі польського спортивно-виховного товариства «Сокол» на Волині: популяризація книги та радіо, танцювальної майстерності та музичної культури; показує особливості їх реалізації; характеризує шляхи досягнення максимально позитивного результату.

Ключові слова: «Сокол», театр, бібліотека, музика, Волинь, міжвоєнний період.

В статье автор раскрывает отдельные методы культурно-образовательной работы в среде польского спортивно-воспитательного товарищества «Сокол» на Волыни. А именно: популяризация книги и радио, воспитание актерского и танцевального мастерства, музыкальной культуры. Автор показывает особенности их реализации, характеризует пути достижения максимально позитивного результата.

Ключевые слова: «Сокол», театр, библиотека, музыка, Волынь, межвоенный период.

The research was based on the analysis of the archive documents, periodicals, Ukrainian and foreign historiography. The article considered the conditions and the process of forming Polish Sokol movement in Volyn. The cultural and educational methods were opened in this article.

Keywords: «Sokol», theatre, library, music, Volyn, the period between wars.

© Н.М. Мельничук, 2010

Польські сокольські організації на Волині створюються на початку 20-х років XX століття. Вони пристосовують до місцевих потреб кращі традиції, а також організаційні, програмні та методичні засади руху, випрацьовані галицькими організаторами ще наприкінці XIX століття. В умовах становлення молодшої держави Речіпосполитої, юнаки та дівчата, об'єднані в сокольські гнізда, стають найбільш національносвідомою частиною польської молоді.

В сучасній історіографії історії сокольського руху міжвоєнного періоду простежується процес зростання зацікавленості проблемою. Ця ситуація пов'язана з реставрацією спортивно-виховного товариства «Сокол» у Польщі наприкінці минулого століття, активізацією діяльності спілок та об'єднань польської національної спільноти в межах України, а також розсекреченням ряду архівних матеріалів та бібліотечних фондів тощо. Проте якщо підходити до комплексного вивчення проблеми з регіональної точки зору, слід зазначити, що недостатньо вивченим залишається сокольський рух на українських землях, особливо на Волині. Зокрема домінують праці польських дослідників, які дають загальний аналіз руху на землях підвладних Польщі в 1921-1939 роках [8, 10, 15] або розкривають специфіку становлення в окремо взятих округах, наприклад на Львівщині [11], Шлезьку [16], Любашівщині

[14], Люблінщині [12] і т. ін. Саме це обумовило актуальність та новизну теми, обраної автором для дослідження.

Незважаючи на спортивне та військово-патріотичне спрямування, неабияку роль відігравала культурно-освітня праця в середині сокольських гнізд. Завдяки їй вихувалася різнобічно розвинена особистість з різномітними інтересами. Досягали цього шляхом популяризації книги та радіо, прищепленням акторської, танцювальної майстерності, музичної культури тощо.

Важливе місце в діяльності «Сокола» посідало поширення книги. Для підвищення культурно-освітнього рівня при гніздах створювалися бібліотеки. Кожен бажаючий отримував читачський квиток, що дозволяло йому працювати з книгами в читальні при сокольській домівці чи брати їх додому. Бібліотечні зібрання, наприклад, гнізд м. Рівного, м. Луцька, м. Здолбунова налічували понад одну тисячу томів, не враховуючи періодики. Менш чисельними були бібліотеки с. Олики, с. Рожищ Луцького повіту, м. Сарн, с. Дубровиці Сарненського повіту і т. ін.

Більшість гнізд налагодили передплату громадської та культурно-освітньої преси – «Волинський щоденник» («Dziennik Wołyński», 1922-1924 pp.), «Волинський кур'єр» («Kurier Wołyński», 1922-1938 pp.), «Волинський огляд» («Przegląd Wołyński»,

1924 – 1932 pp.), «Волинь» («Wołyn», 1933-1939 pp.), «Волинська земля» («Ziemia Wołyńska», 1920 p., 1928-1931 pp.), «Католицьке життя» («Życie Katolickie», 1930-1939 pp.), «Життя Волині» («Życie Wołynia», 1924-1928 pp.), «Ехорівненське» («Echo Rówieńskie», 1924-1932 pp.) та інші. Рідко який сокол чи соколиця не мали у власній бібліотеці примірників фахового «Гімнастичного путівника «Сокола» («Przewodnik Gimnastyczny «Sokół») і т.д.

Бібліотечні збірки були розмаїтими за своїм характером. Крім творів класиків польської художньої літератури та поезії Ю.Словацького, А.Міцкевича, Г.Сенкевича, тут були твори українських, російських, чеських, німецьких авторів. Обов'язковими вважалися підручники по фізичному вихованню, військовій історії Польщі, по кінній їзді, фехтуванню, релігійному вихованню тощо. Бібліотеки постійно поповнювалися краєзнавчими новинками.

Необхідну літературу соколи купували в місцевих книгарнях, виписували через видавництва чи купували безпосередньо в авторів. Окремі матеріали надходили з Мазовецької дільниці чи адміністрації Союзу у Варшаві. Доля бібліотек склалася по-різному. Із спадом популярності «Сокола» в другій половині 30-х років частина книг перейшла у власність гарцерів (польських скаутів), частину розв'язані осередки подарували польським сокольським гніздам Великої Польщі, решта була втрачена під час конфіскації восени 1939 року та у період Великої Вітчизняної війни.

У міжвоєнні роки одним з популярних видів діяльності польської інтелігенції було слухання радіо. Кожне польське товариство, зокрема й соколи, старалося забезпечити себе радіотехнікою. Молодь у визначений час збиралася у салоні для прослуховування музичної трансляції чи популярних освітніх передач та новин дня. Нерідко проводили заняття під звуки трансляції з концертів, танцювальні гуртки; велися жваві дискусії та обговорення навколо новин з усіх теренів Другої Речіпосполитої.

Команда ХІ Волинського сокольського округу у 1925 році на рівні вищої адміністрації товариства, повітової влади та управління поштою й телеграфом порушила питання про відкриття власної сокольської радіостанції. Соколи та соколиці, насамперед, вбачали її завдання у реалізації розмаїтих культурно-освітніх планів та заохочення до доброчинності [6, 159]. Проте, спершу через нестачу коштів, а потім у результаті революційних подій у державі, реалізацію сокольського проекту було відкладено на далеку перспективу.

У культурному житті польськості Волині театр посідав одне з провідних місць. Зі слів кореспондента газети «Волинь»: «Мешканці краю як поляки, так і українці та євреї відрізнялися від

решти жителів Другої Речіпосполитої особливою сентиментальністю і вразливістю... Тому театральне мистецтво тут сприймалося дуже добре». [17, 1].

Перед театральним рухом міжвоєнних років ставилося завдання живим словом, музикою та співом популяризувати польську мову, культуру та новітню літературу, адже театр не лише віддзеркалював час, потреби, але й активно формував суспільне буття.

На базі сокольських, як і багатьох інших громадських організацій того часу, утверджується аматорське театральне мистецтво. Перший сокольський театральний гурток було закладено активістами рівненського осередку наприкінці 1923 року. Такий вид діяльності у молодіжному середовищі поєднував у собі напрям патристично-пропагандистського та освітньо-розвиваючого виховання, нерідко професійної орієнтації. Це був доступний та одночасно дійовий засіб впливу на громадян не лише польської національності. Крім того, якісні постановки, драматизації, імпрези дозволяли соколам поповнювати товариські скарбниці.

За підрахунками автора, в 20-30-і роки ХХ століття у «Соколі» на Волині діяло близько 15 драматичних гуртків. Найактивнішими та найпопулярнішими були гуртки Здолбунівського, Рівненського, Луцького [3, 85; 5, 198; 4, 26] та Дубенського гнізд [1, 76]. Навколо театралів-аматорів згруповалася й постійна глядацька аудиторія. Поступово склалися гастрольні маршрути. Так, соколів Рівного радо вітали у м. Корці [3, 85], м. Здолбунові, с. Квасиліві Здолбунівського повіту, м. Дубно [5, 198] та інших містах і селах краю. Кожна вистава ставала значною подією як для акторів, так і для місцевої громадськості.

Треба, однак, відмітити й той факт, що українці, євреї та чехи, які проживали на Волині, здебільшого не знали польської мови. Така публіка не могла зрозуміти текстів класичних творів, написаних у складному навіть для поляків стилі. Тому у доборі репертуару соколи намагалися дотримуватися «золотої середини». На помостах сокольського театру найчастіше з'являлися польські комедії О.Фредра, авторів періоду «Молодої Польщі» - Г.Запольської, Т.Ріттнера та драматургів міжвоєнних років - С.Кенджинського, Й.Шанявського, А.Гжимала-Седлецького, В.Пежинського та інших. З класиків польської драми ставили твори К.Губерта-Ростворовського, С.Висп'яковського, С.Жеромського і, звичайно, Ю.Словацького та інших [1, 76; 5, 198, 299, 403; 7, 89-90].

Сокольські театральні гуртки затверджували репертуар на рік. З особистого дозволу повітового старости в друкарнях заздалегідь замовляли оголошення. Волинська громадськість також через періодику інформувалася про очікувані

сокольські новинки. Наприклад, рівняни уже в березні 1924 року знали річну афішу місцевих соколів. Так, молодь готувала прем'єрні вистави – «Розчин» Р.Питла, «Комедія» Б.Вінавера, «Хата за селом» І.Крашевського та інші імпрези [13, 12].

Сокольські вистави проходили на фоні майстерно виготовлених декорацій. Відповідно у пресі з'являлися позитивні відгуки про вишуканість костюмів, свіжі творчі рішення художників, сценографію [13, 12] тощо. Місцем постановок здебільшого були сцени при сокольських осередках. Наприклад, у м. Рівному – Палац князів Любомирських, інколи рівненські соколи орендували зали повітового театру. Під час аматорських гастролей чи за відсутності власної домівки сокольська адміністрація наймала відповідні приміщення, наприклад у м.Ковель – кіно-театр «Експрес», у м. Дубно – актовий зал міської ратуші, у м. Кременець – актовий зал ліцею імені Т.Чацького, у с.Квасилів Здолбунівського повіту – «Будинок поляків», а також зали шкіл, гімназій та різноманітних польських товариств [7, 89 зв-90; 3, 85; 6, 159].

Зі слів волинського кореспондента газети «Життя Волині»: «Сокольська театральна діяльність сповнена енергії, запалу, далекоюсяжних намірів, що помалу починають збуватися. Підтвердження тому – глядацьке нетерпіння в очікуванні нової вистави» [13, 12].

Діяли на Волині також музичні та хорові сокольські гуртки. Ядро аматорського музичного руху сформувалося в містах Рівне, Луцьк, Кременець та Ковель. Репертуар хорових гуртків складався з церковних, класичних, народних польських, українських, російських пісень. Бажаючи займатися у сокольських хорах та оркестрах не бракувало. Тут були як випускники музичних шкіл, учні приватних учителів, так і обдаровані самоуки. Польська громадськість краю радо запрошувала їх на різноманітні урочистості та свята. Також оркестри та хорові колективи виступали на балах та вечорах. Популярністю користувалися соло на фортепіано, скрипці, виконання в дуетах та квартетах.

Високий професіоналізм демонстрували соколи рівненського гнізда. Кожен підготовлений ними музичний захід ставав показовим не лише для сокольського середовища. Так, зусиллями місцевого гнізда 1 лютого 1925 року було організовано концерт, який складався з восьми номерів. Глядачам представили: 1) «Мелодію» Рубінштейна у виконанні Л.Росинської, В.Дитятіної, Й.Сперанської, Й.Нечаєвої; 2) «Цезаря» Т.Леона - В.Дитятіної, Й.Сперанської, Й.Нечаєвої; 3) французької народної пісні «La fergere» – маркізи Л.Деляр, маркізи Й.Сперанської, А.Андреєвої, Й.Нечаєвої;

4) «Вальс» Шопена – Є.Пеллі; 5) «Гаватте» Лемайра – маркізи Й.Деляр та Й.Сперанської; 6) «Шотландські мотиви» – Є.Пеллі; 7) «Оранже» – Й.Сперанської та Й.Нечаєвої; 8) варіації на польські мотиви – Й.Росинської [2, 34]. Такі виступи давали змогу показати свої вміння та досягнення, поділитися досвідом, популяризувати ідеали польської сокольської молоді, її стремління до самовдосконалення та саморозвитку. Не менш яскравими були концерти ковельських соколів. Захід у листопаді 1932 року вразив усіх присутніх складністю музичних творів та рівнем їх виконання. Тут звучали шедеври Шопена, Брамса, Бетховена, Падеревського та ін.

Нерідко консультативну та кадрову допомогу соколам надавали місцеві музичні товариства – Волинське товариство підтримки театального мистецтва у м. Луцьку, «Ormuz» – Організація музичного руху в м. Кременці, «Lutnia» – Співоче товариство у м. Ковель та інші. З їхньої ініціативи організовувалися аматорські та напіваматорські концерти, на яких соколи були постійними активними учасниками.

Заняття у співочих гуртках та оркестрах, участь у музичному житті краю сприяла естетичному вихованню соколів і соколиць, знайомили їх з музично-мистецькими традиціями польського народу та й загалом урізноманітнювали дозвілля молоді.

Діяли на Волині танцювальні сокольські гуртки. Якійсь вирізнялися луцький та рівненський. Слід відмітити, що хореографія однаково користувалася популярністю як серед жінок, так і серед чоловіків. Соколи та соколиці прагнули розвинути польську танцювальну культуру, тому перевага віддавалася народним танцям. Навчалися за браком місцевого матеріалу на спеціальних етнографічних фахових виданнях, що надходили з Великої Польщі, також консультувалися з балетмейстерами повітових театрів та інших аматорських колективів. Сокольська молодь самотужки розробляла танцювальні зв'язки, підбирала музичний супровід. Акомпанував хтось із сокольських музичного чи хорового гуртків. Займалися танцюристи мінімум один-два рази на тиждень.

Танець, згідно з сокольськими навчально-виховними методиками, сприяв не лише естетичному та моральному вихованню, але й був додатковим засобом фізичного розвитку.

Таким чином, значна увага, яку приділяли в сокольському середовищі культурно-освітньому вихованню (бібліотечній справі, популяризації радіомовлення, народних та бальних танців, хорового та музичного мистецтва) в кінцевому результаті давала всебічно розвинутого сокологромадянина як інтелектуально, естетично, так і фізично.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО), ф.30, оп.18, спр.411.
 2. ДАРО, ф.30, оп.18, спр.684.
 3. ДАРО, ф.30, оп.18, спр.688.
 4. ДАРО, ф.30, оп.18, спр.813.
 5. ДАРО, ф.30, оп.18, спр.818.
 6. ДАРО, ф.30, оп.18, спр.958.
 7. ДАРО, ф.30, оп.18, спр.1605.
 8. Historia Sokolstwa Polskiego [On-line resource. Access mode: <http://www.sokol.cinsp.pl/historia.htm>]. Access – October 10, 2008.
 9. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym / Mędrzecki W. ; Instytut Historii PAN. – Warszawa: Neriton, 2005. – 332 с. – Бібліогр. в підрядк. прим. – ISBN 83-89729-27-X.
 10. Neiwska E. Historia Sokolstwa Polskiego [On-line resource. Access mode: <http://www.przodek.pl>]. Access – November 7, 2008.
 11. Pawlowski A. Polskie towarzystwo »Sokół-Macierz Lwów» [On-line resource. Access mode: http://www.sokol.pl/index.php?option=com_content&task]. Access – November 2, 2009.
 12. Pawluczuk Z. Polskie towarzystwo gimnastyczne »Sokół» w Lublinie w latach 1906-1939. [On-line resource. Access mode: <http://www.annales.umcs.lublin.pl/F/2002/06.pdf>]. Access – October 11, 2009.
 13. Sekcja teatralna Sokola. Wieczór Sokola. // *Życie Wołynia*. – 1924. – №6. – 9.03. – с.6.
 14. Sokol-Lubaczow [On-line resource. Access mode : <http://www.pogon-sokol.prv.pl>]. Access – November 1, 2008.
 15. Szymanska E. [On-line resource. Access mode : <http://www.leszno.interbit.pl/sokol1.htm>]. Access – October 12, 2008.
 16. Wieczorek E. Dzieje krajoznawstwa na Górnym Śląsku. [On-line resource. Access mode: http://www.khit.pttk.pl/teksty/100ptk_sesja_r_wieczorek.pdf
 17. Sokol na Wołyniu // *Wołyn*. – 1937. – 18 lipca. – с.7.
-

УДК 94(477.87): 327.2 «1919»

Д.Б. ГРЕГІРЧАК

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС ЗАКАРПАТТЯ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ВЕРСАЛЬСЬКОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Грегірчак Дмитро Богданович - аспірант Ужгородського національного університету

Стаття присвячена проблемі геополітичного статусу Закарпатського регіону після завершення Першої світової війни і у процесі формування нової системи міжнародних відносин. Особлива увага приділяється дослідженню позицій провідних геополітичних гравців стосовно закарпатського питання.

Ключові слова: геополітичний статус, суб'єкт, регіон, конференція.

Статья посвящена проблеме геополитического статуса Закарпатского региона после завершения Первой мировой войны и в процессе формирования новой системы международных отношений. Особое внимание уделяется исследованию позиций ведущих геополитических игроков относительно закарпатского вопроса.

Ключевые слова: геополитический статус, субъект, регион, конференция.

The article deals with the problem of geopolitical status of Transcarpathian region after the end of the World War I and in the process of forming the new system of international relations. Particular attention is paid to position of main geopolitical players relatively the transcarpathian question.

Keywords: geopolitical status, subject, region, conferention.

© Д.Б. Грегірчак, 2010

Зміни в європейській політиці після завершення Першої світової війни викликали жвавий інтерес серед провідних держав до Закарпатського регіону як території, що займає вигідне географічне положення. Аналізований період відзначався запеклою боротьбою за домінування в цьому регіоні, що суттєво впливало на політичні процеси в центральній частині європейського континенту загалом.

Тема наукової статті є актуальною, оскільки є підстави говорити про політично-історичні паралелі, а також про досвід і уроки минулого для розуміння актуальності геополітичного становища в Європі. Розгляд та теоретичне обґрунтування політико-історичних проблем аналізованої у статті епохи дає можливість глибше усвідомлювати особливості та тенденції розвитку сучасного політичного процесу у Центрально-європейському регіоні.

У процесі підготовки статті автор звертається до теоретичних здобутків багатьох науковців, як вітчизняних, так і зарубіжних. Безперечний інтерес мають праці таких дослідників, як М.Болдижара [3, 4, 5], Ю.Бисаги [2], І.Ваната [6], С.Віднянського [7, 8], та Р.Іштока [14], у яких висвітлюються різні аспекти даної проблеми.

Автор ставить собі за мету об'єктивно і комплексно дослідити питання геополітичного статусу Закарпатського регіону після завершення Першої світової війни та в процесі формування нової системи міжнародних відносин. Для досягнення мети були визначені такі завдання:

- визначити передумови входження Закарпат-

тя до складу Чехословаччини;

- охарактеризувати процес розгляду проблеми закарпатських русинів на Паризькій мирній конференції;

- проаналізувати позицію провідних світових та європейських геополітичних гравців щодо закарпатського питання.

Закінчення Першої світової війни ознаменувало собою завершення Віденської геополітичної епохи (1815-1918) і початок Версальської системи міжнародних відносин (1919-1945). Перемога країн Антанти і поразка Четверного союзу зумовила зміну статус-кво в цілій Європі. Найбільшим чином це торкнулося Центральної Європи, яка до цього часу була інтегрованим простором. Після падіння династії Габсбургів утворилися нові держави – Австрія, Угорська Республіка, Чехословацька Республіка, Королівство сербів, хорватів та словенців. Таким чином, цей простір був дезінтегрований до малих державних утворень, що зумовило появу значної кількості геополітичних суб'єктів [21, 49].

Усі важливі питання повоєнного устрою Європи вирішувалися на Паризькій мирній конференції делегаціями п'яти великих держав-переможниць. Голови цих делегацій (від США — президент, від Великої Британії, Франції, Італії і Японії — прем'єр-міністри) разом з міністрами закордонних справ утворювали так звану Раду десяти, яка була найвищим органом конференції. Деякі найбільш важливі європейські справи вирішувала так звана Верховна рада союзників чи Рада чотирьох (тобто президент Вільсон і прем'єр-

міністри: британський — Ллойд-Джордж, французький — Клемансо та італійський — Орландо [10, 62].

Після завершення Першої світової війни геополітичне становище Закарпаття залежало від кон'юнктури континентальних політичних процесів, що в кінцевому рахунку і визначило майбутнє краю. Закарпатська територіальна проблема набула широкого міжнародного звучання. Закарпаття стало своєрідним перехресним геополітичним полем - простором, на який претендували декілька суміжних держав. Боротьба за контроль над цим простором точилася між такими геополітичними гравцями, як Угорщина, Чехословаччина, Польща, Румунія, УНР та ЗУНР.

Вже на початку роботи Паризької мирної конференції стало цілком зрозуміло, що питання про приєднання Закарпаття до новоутвореної Чехословацької Республіки не буде становити проблеми для чехословацької делегації. Мандат на закарпатоукраїнську територію Антанта обіцяла представникам Чехословаччини ще у 1918 році. Мирна конференція мала тільки легалізувати акт приєднання Закарпаття до новоутвореної Чехословацької держави. Чехословацька дипломатія вела подвійну гру – з одного боку лунали гучні заяви про справедливе вирішення питання майбутнього державно-правового облаштування, а з іншого – небажання допустити до переговорного процесу законних представників Угорської Русі (Закарпаття) [2, 93]. Чехословацька делегація робила все можливе, аби у розгляді найважливіших питань (територіальне, конституційно-правове впорядкування майбутньої держави, принципи її творення), які вирішували повноважні комісії міжнародної конференції, не брали участі представники самого Закарпаття.

Вперше справа Закарпатського геополітичного регіону була представлена на засіданні Верховної ради союзників, яке відбулося 5 лютого 1919 р. міністром закордонних справ ЧСР Едуардом Бенешем. Він, зокрема, зазначив, що русини мають багато спільного з чехами і словаками, вони, не бажаючи далі залишатись у складі Угорщини, виявили бажання увійти до складу Чехословацької Республіки. У кінці доповіді Бенеш підкреслив, що включення Закарпаття до Чехословаччини сприяло б формуванню «санітарного кордону», що був би ефективною противагою, з одного боку, Німеччині, а з другого — більшовицькій Росії. Державну роль Чехословаччини Е.Бенеш представив у наступній формі: «Чехія бажає перебувати Центральною Європою на новій основі, яка не буде ані німецька, ані російська. Тому вона основує свої вимоги не так дуже на національним, як на інтернаціональним виправданні (...) остаточна мета є стабільність Центральної Європи. Для того вона мусить мати територіальне сполучення з Югославією та Румунією, що станеться

через Рутенію» [19, 200]. У цьому інтереси Чехословаччини повністю збігалися з інтересами великих європейських держав, які не бажали «пустити Росію за Карпати, щоб вона не стала середньоєвропейською державою» [3, 50].

У лютому справа Закарпаття розглядалася комісією з чехословацьких питань, до складу якої ввійшли представники США, Великобританії, Франції та Італії, а її головою, подібно як і комісії з польських справ, став Жюль Камбон [17, 105], який підтримував ідею розширення території ЧСР.

Серед меморандумів, що були представлені комісії з чехословацьких справ Е. Бенешем і Крамаржем, шостий стосувався угорських русинів. Він містив пропозиції прилучити землю угорських русинів до Чехословаччини на автономних засадах. У меморандумі зазначалося, що Угорська Русь ніколи не належала до чехословацької сфери впливу, проте неможливо приєднати її до Росії або України. Основний аргумент — політична невизначеність більшої частини населення краю. Об'єднання з Галичиною обстоює невеличка група осіб, «а більшість населення ставить до того байдуже» [14, 63]. Вказувалося на відсутність інших можливостей вирішення цієї проблеми, бо поляки «(...) завжди рішуче заявляли про своє небажання прилучити угорських русинів до своєї держави». Меморандум закінчувався заявою, що зазначену територію потрібно приєднати до Чехословаччини, тому що «залишити карпаторусинів під угорською домінацією (...) суперечило б усім принципам справедливості і демократії, за що ведено теперішню війну». Для голови комісії Ж. Камбона остаточним аргументом був спільний кордон з Румунією, — факт «надзвичайної ваги для двох країн з огляду на постійну угорську загрозу» [14, 63]. Зрештою, вже не згадуючи про якусь конкретну країну, доводилось, що «певні кола союзних країн» не хотітимуть, щоб майбутній господар Галичини (Росія й далі вважалася можливим претендентом) мав плацдарм на південному боці Карпат. У якості доказів бажання самих русинів об'єднатися з Чехословаччиною використано також погляди карпаторуських делегатів та рад у Сваляві та Пряшеві.

Питання русинів Закарпаття стало предметом обговорення комісії також на другому засіданні 28 лютого 1919 р. Член комісії Чарльз Сеймур, який представляв США, відзначив, що Сполучені Штати бачать три можливі варіанти розв'язання цього питання: 1) приєднати русинів до України; 2) залишити їх у складі Угорщини; 3) утворити провінцію або автономний штат у складі Чехословацької Республіки.

Перші два варіанти були ним же відразу відкинуті та було заявлено, що США бажать здійснення третього варіанта, тобто русинської автономії в рамках ЧСР. Він також зазначив, що США підтримають цей варіант при умові, що русини будуть згодні приєднатися до новоутвореної

держави та при наданні гарантії урядом ЧСР перед Мирною конференцією. Проти проекту, запропонованого США, висловились представники Великобританії та Італії. Італійці вважали, що найкраще реалізувати автономію русини зможуть залишаючись у складі Угорщини. Британці, протестуючи проти американського проекту, висловили свою незгоду й з італійським варіантом, оскільки їм не сподобався «угорський клин» між Чехословаччиною і Румунією. Французький експерт генерал Ле-Ронд висловив пропозицію вирішити дану суперечку шляхом приєднання Закарпаття до Румунії, однак відразу ж відкликав свою пропозицію як нераціональну та висловився на користь американського варіанта. Інший представник Франції Ла-Рош нагадав ще одну можливість - приєднати землю, заселену русинами, до Польської Республіки, але теж додав, що вважає правильним приєднати русинів до ЧСР. Наприкінці засідання голова комісії Камбон підвів підсумок, в якому вказав, що більшість членів комісії виступають за приєднання південнокарпатської території, населеної русинами, до складу Чехословацької Республіки [3, 51].

При обговоренні русинської проблеми члени комісії відзначили, що Закарпаття раніше не належало ні до Чехословаччини, ні до теперішньої України. Отже, головним при визначенні його майбутньої долі буде волевиявлення народу. До середини лютого 1919 року керівництво основних політичних сил на Закарпатті однозначно не визначилося: Пряшівська і Ужгородська ради виступали за включення Закарпаття до ЧСР, керівництво ж Хустської, Сигетської та Свалявської рад залишалося на позиції злуки з Україною. Чехословацька делегація пообіцяла далі працювати над тим, щоб схилити всі ради на свій бік, оскільки представники Великої четвірки вважали недостатнім аргументом, щоб на підставі Меморандуму та плебісциту (в якому взяли участь тільки 2/3 американських русинів) можна було б приєднати територію Закарпаття до складу Чехословацької Республіки. На їх думку, такий крок міг бути можливим лише у випадку, якщо русини, які проживають на своїй етнічній території, самі висловляться по даному питанню.

Врешті-решт, Комісія з чехословацьких справ прийняла чехословацький варіант і 12 березня подала свої рекомендації в рапорті, який через два тижні був схвалений Головною територіальною комісією [14, 64]. Дещо протилежну позицію щодо входження Угорської Русі в конкретний державно-правовий простір зайняла очолювана професором А.Соліджем американська комісія спостерігачів для південно-східного регіону Європи. Та на основі зібраних матеріалів вони вказували на: а) пов'язаність економіки та екології Рутенії і Угорщини; б) недоцільно залишати Угорщину без сировини, що надходить з Рутенії; в) окрім того, населення проголосувало за державно-політичний союз з Чехословаччиною

з огляду на окупацію своїх земель чехословацькими військами; г) економічні відносини з Угорщиною були б корисними і для русинів; д) Угорщина може утримувати стратегічний кордон у Карпатах [2, 108]. Виходячи з цього, американські спостерігачі впевнені, що союз русинів з Угорщиною є ідеальним. Проте рекомендації групи професора А.Соліджа не вплинули на хід конференції. Союзники категорично відкидали можливість залишити Закарпатський регіон у геополітичному полі Угорщини.

На Паризькій конференції була спроба русинську проблему розглянути також в контексті загальноукраїнського питання, зокрема на комісії американських експертів на чолі з полковником Е.Гоусом. Українські політичні сили завжди наполягали на тому, що Закарпаття, чи як воно тоді називалось — «Угорська Русь», має входити до складу Української держави. Це чітко засвідчують документи, прийняті Українською Національною Радою у Львові 13 листопада 1918 року. Уряд ЗУНР і президент Є.Петрушевич намагались надати політичну, моральну і навіть військову допомогу українським силам Закарпаття. Представники УНР теж відстоювали історичне та природне право цього краю перебувати у складі Української держави. Про майбутню долю Закарпаття йшла мова навіть на переговорах, які вела українська делегація у Брест-Литовську [8, 133]. В універсалі Директорії про об'єднання українських земель говорилось про Закарпаття як про невід'ємну частину Західно-Української Народної Республіки, що воєдино зливається з Наддніпрянською Великою Україною [1, 105].

Довідавшись, що більшість комісій Паризької конференції схиляються до того, щоб Закарпаття включити до складу ЧСР, керівництво української делегації направило у різні інстанції конференції кілька нот протесту. У них вимагалось глибше вивчити волю й бажання населення Закарпаття, навіть ставилося питання про те, що 13 листопада 1918 року Українська Народна Рада проголосила Угорську Русь однією із складових частин Західно-Української Народної Республіки [4, 24].

Своє право на це вона пояснювала так: по-перше, на цій території проживало переважно українсько-русинське населення; по-друге, у минулому ця територія належала до Галицько-Волинського князівства; по-третє, більшість Народних Рад і Хустські збори висловилися за з'єднання з Україною; по-четверте, нібито деякі політичні діячі Закарпаття просили, щоб представники України на мирній конференції домагалися приєднання русько-української території Угорщини до України [3, 66].

Однак необхідні повноваження української делегації як представника карпатських русинів на мирній конференції офіційно не були визнані, а ноти протесту навіть не були включені до офіційних матеріалів.

Складний процес розгляду питання про Закарпаття на Паризькій мирній конференції змусили об'єднатися усі політичні угруповання краю і нарешті визначитися щодо його майбутнього. Так, 8 травня 1919 р. в приміщенні ужгородського комітатного управління зібралися представники трьох найвпливовіших у Закарпатті Народних рад – Пряшівської, Ужгородської і Хустської, які об'єдналися в Центральну Руську Народну Раду і одногласно ухвалили резолюцію про підтримку рішення Американської народної ради угро-русинів про об'єднання з чехословацьким народом на основі повної національної автономії [9, 113]. Як оцінював майбутній президент Карпатської України цю подію, даючи інтерв'ю американській газеті «День» в 1923 р., А.Волошин зробив вичерпну відповідь на питання: «Чи могла Підкарпатська Русь і Американські русини при даних обставинах здолати кращий вибір, як поєдинитися в образі автономного штату з Чехословацькою Республікою?». «Мій коротенький відповідь такий: Не могла!» однозначно заявив А.Волошин [11, 76]. Проаналізувавши всі можливі на той час варіанти вирішення «закарпатської проблеми», А.Волошин, зокрема, сказав: «Пристали на се всі Ради прото, ібо тоді вже стало ясним, що соединеніє наших земель з западними русинами неможливо (...) дотеперішній наш поступ доказує, що мимо всіх перепон, вибір сей був для нас единственно добрим» [11, 77].

У травні 1919 р. комісія в справах Чехословаччини доручила Е.Бенешу розробити остаточний проект автономії Закарпаття і подати його члену комісії британцеві Г.Ніколсону для підготовки рапорту для Верховної ради. Е. Бенеш подав свій варіант проекту автономії русинів у Чехословацькій Республіці, який було викладено 17 травня 1919 року у вигляді документа під назвою «Меморандум про правове становище південнокарпатських русинів, які є складовою частиною чехословацької держави».

З висновками англійського дипломата стосовно майбутнього державно-правового союзу Чехословаччини і Закарпаття ознайомила 20 травня 1919 р. і Чехословацька комісія на Паризькій конференції одноголосно рекомендувавши Раді чотирьох прийняти його за юридичну основу у визначенні державно-правових відносин між Чехословаччиною і Закарпаттям. Так, 16 червня 1919 р. Рада у категоричній формі вирішила питання територіальної приналежності Закарпаття однозначно у складі Чехословаччини. Вже 5 липня 1919 року було завершено роботу над проектом про ставлення союзних держав Антанти до Чехословаччини і місце в ній Закарпаття, а шостого серпня його прийняла Рада голів делегацій Великих Держав і передала його країні гаранту – Чехословацькій Республіці [2, 121].

Питання входження Закарпаття до Чехословаччини врегулював, підтвердив міжнародний

Договір про захист національних меншин між Чехословаччиною та основними державами Антанти («Малий Сен-Жерменський договір»), підписаний у Паризькому передмісті Сен-Жермен (Saint German-en Laye) 10 вересня 1919 р. Сен-Жерменський мирний договір являв собою велику перемогу чехословацької дипломатії. Чехословацькій владі без великого зусилля, шляхом одних обіцянок, вдалося отримати контроль над закарпатським простором і цим самим забезпечити собі сусідство з Румунією [7, 101].

Остаточні рішення про включення Закарпаття до складу, з точки зору міжнародного права, Чехословаччини було підтверджено 4 червня 1920 року при підписанні Тріанонського мирного договору, у 48 параграфі якого відзначалося: «Угорщина визнає, як то вже були вирішили держави, союзні і об'єднані, повну незалежність Чехословацької держави, до неї ж буде включено автономну територію Південнокарпатських Русинів» [5, 57].

Таким чином, приєднанням Закарпаття Чехословаччина забезпечила собі пряме сусідство з Румунією, що стала необхідною умовою для створення Малої Антанти — військово-політичного союзу Румунії, Чехословаччини і Югославії проти територіального ревізіонізму Угорщини. Адже єдиним територіальним зв'язком у цьому союзі був спільний кордон між Закарпаттям і Румунією, так що Прага більше, ніж будь-коли, опікувалася своєю східною провінцією [14, 134]. Отже, Закарпаття як стратегічний простір сприяло забезпеченню життєво важливих інтересів Чехословацької держави, а саме: забезпечення ефективної зовнішньої політики, налагодження системи міжнародних зв'язків. Це був основний аргумент, яким Е.Бенеш доводив на Мирній конференції включення Закарпаття до ЧСР. Як зазначав Е.Бенеш: «Без Рутенії Мала Антанта була би неможливою, а зорганізування Центральної Європи на основі мирових договорів, правдоподібно раніш чи пізніше закінчилося би крахом» [19, 199]. Таким чином, Підкарпатська Русь виконувала функцію стабілізуючого фактора в Центральній Європі.

Оцінюючи характер процесу входження Закарпаття до ЧСР, можна зробити висновок, що воно було здійснено без участі широких народних мас краю і не відбивало історичних прагнень значної більшості закарпатських русинів об'єднатися з Україною, тобто воно не було насправді добровільним. Отже, гасло права націй на самовизначення, проголошене на Версальській конференції як норма *jus cogens* міжнародного права, застосовувалося вибірково і, на жаль, ця вибіркковість була своїм вістрям спрямована проти українського народу, зокрема його закарпатської гілки. Таким чином, на державно-політичні орієнтації Закарпаття в 1918-1920 рр. і в кінцевому рахунку на приєднання його до Чехословацької Республіки вирішальний

вплив мали зовнішні, тобто геополітичні фактори, а не внутрішньо-закарпатські чинники. Крім активності чеських політиків у справі приєднання краю до чехословацької держави, цьому сприяли розвал Російської та Австро-Угорської імперій та протидія країн Антанти поширенню комуністичних революцій. Тривала криза в становленні Української держави, перманентна війна більшовиків і білогвардійців проти неї, відсутність морально-політичної та військової допомоги Україні з боку країн Антанти та брутальне блокування ними українського питання на міжнародній арені знесилило українські державні організми. Це унеможливило об'єднання українських земель, возз'єднання з ними Закарпаття в одній державі. Такий хід подій цілком влаштовував чеські політичні кола, адже прак-

тично усувався основний природний претендент на володіння закарпатськими землями. Угорські домагання на володіння Закарпаттям блокувались країнами Антанти, міжнародним негативізмом до Угорщини за участь її у війні на боці Четверного Союзу, за здійснення комуністичної революції і запровадження репресивного більшовицького режиму [14, 65]. За цих умов найбільш обґрунтованим видалось включення «Угорської Русі» до складу ЧСР.

Державно-територіальна концепція повоєнного облаштування Європи, що була прийнята мирною конференцією, була відбитком як певних ідеологічних схем та історичних традицій минулого, так і інтересів найбільших політичних суб'єктів, що закріпили принципово нову геополітичну ситуацію в Європі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акт Директорії про з'єднання всіх українських земель// Вивід прав України (М.Грушевський, І.Франко, М.Костомаров та ін.). – Львів:МП «Слово», 1991. – С.105
2. Бисага Ю. Роль внутрішніх і зовнішніх факторів у створенні першої ЧСР/ Юрій Бисага. – Ужгород: Закарпаття, 1997. – 183 с.
3. Болдижар М. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини/ М.Болдижар, П.Мосні. – Ужгород: УжНУ, 2001. – 240 с.
4. Болдижар М. Державність на Закарпатті: події, факти, оцінки. Монографія/ М. Болдижар, С.Болдижар. – Ужгород:УжНУ, 2003. – 212 с.
5. Болдижар М. Державність Закарпаття в політико-правовій діяльності Т.Масарика/ М.Болдижар, А.Панов. – Ужгород: ТОВ «Видавництво «Закарпаття», 2003. – 104 с.
6. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша (1918–1938)/Іван Ванат. – Братислава: Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, 1979. – 335 с.
7. Віднянський С. Закарпаття у складі Чехословацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців/Степан Віднянський// Культура Українських Карпат: традиції і сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1993 року) / Ред. колегія: П.Чучка (гол.кол.), О.Мишанич, В.Худанич та ін.. - Ужгород: МПП «Гражда», 1994. – С. 130-140.
8. Віднянський С. Проблема самовизначення і розв'язання питання про державну приналежність Закарпаття після Першої світової війни/Степан Віднянський// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки/Інститут історії України НАН України. – 2007. – №16. – С. 104-115
9. Внешняя политика Чехословакии. Очерки истории (1918 – 1939 гг.). – Москва: Политиздат, 1979. – 318 с.
10. Волошин А.І. Вибрані твори /[упоряд., вступна стаття та примітки О.В.Мишанича]. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. – 528 с.
11. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948) /Павло Роберт Магочій; [авторизований переклад з англійської]. — Ужгород: Полічка «Карпатського краю», 1994. – 296 с.
12. Нариси історії Закарпаття: У 2-х т. Т. II. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного управління по пресі, 1993. – 663 с.
13. Шандор В. Закарпаття: Історико-правничий нарис від IX ст. до 1920 /Вікентій Шандор. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, Інк., 1992. – 292 с.
14. Istok R. Geopolitická pozícia Podkarpatskej Rusi v rokoch 1918-1939/Robert Istok// Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919 — 1939): Збірник матеріалів 6-ої наукової карпатознавчої конференції, (Пряшів, 2—4 вересня 1998)/ Філософський факультет Пряшівського університету. – Пряшів: Філософський факультет Пряшівського університету, 2000. – С. 49-57

УДК 94 (477)=327.16:32 «07»

О.В. КОЗЕРОД

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ІЗ ТЕРОРИСТИЧНОЮ ЗАГРОЗОЮ В СВІТІ: СУЧАСНА АНГЛОМОВНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Козерод Олег Віталійович – науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, доктор історичних наук

Стаття є першим комплексним дослідженням сучасної англomовної історіографії терористичного руху у світі, в якому розглядаються найбільш важливі наукові дослідження щодо тероризму та проблем національної безпеки, які з'являлися у 2007-2009 роках у провідних західних видавництвах. У підсумку аналізу досягнень сучасної світової історіографії терористичного руху сформульовано низку основних проблем та напрямів її розвитку в країнах ЄС та Сполучених Штатах Америки.

Ключові слова: тероризм, історіографія, національна безпека, мережі, атаки, Європа, Іран, США, зброя масового вживання.

Стаття являється першим комплексним дослідженням сучасної англomовної історіографії терористичного руху. В ній розглядаються найбільш важливі дослідження по таким вопросам, як боротьба з тероризмом, національна безпека, которые вышли на протяжении 2007-2009 годов в ведущих западных издательствах. В итоге, в результате анализа достижений современной западной историографии террористического движения, сформулированы основные направления и характерные черты ее развития в странах ЕС и Соединенных Штатах Америки.

Ключевые слова: терроризм, историография, национальная безопасность, сети, атаки, Европа, США, Иран, оружие массового поражения.

This is the first comprehensive research of the Modern English Historiography of Terrorism in Ukrainian Science, considered the most important facts about new books about Terrorism in the world. It also includes analysis of the most important literature about Problems of Terrorism and National Security in EU and USA. As a result there are conclusion are formulated on the basic problems of Modern English Historiography of Terrorism of 2007-2009.

Keywords: Terrorism, Historiography, National Security, Networks, attacks, Europe, Iran, USA, Jihad, Weapons of Mass Destruction.

© О.В. Козерод, 2010

Проблема боротьби з тероризмом є однією з найважливіших у сучасній англomовній політичній науці. Це пов'язано із швидким зростанням терористичної загрози у світі, яка в останні роки перетворилася на об'єкт постійної уваги з боку урядових та суспільних організацій. Як підкреслюють Річард Джексон, Мері Сміт та Джероен Гуннінг, «за період після нападів 9 вересня, дослідження тероризму (terrorism studies) пройшли значну трансформацію від незначної галузі вивчення безпеки суспільства до великої самостійної галузі та, можливо, однієї з найбільш швидко прогресуючих галузей досліджень у західній науці» [1].

Слід зазначити, що розвиток цієї наукової галузі у Східній Європі тільки розпочався. Це дає країнам – новим членам ЄС та країнам-сусідам надію на більш досконалий та ефективний розвиток нового напрямку у цьому регіоні із урахуванням досвіду розвитку Terrorism Studies у країнах Заходу та залученням наукового потенціалу пострадянських країн. Тому основним завданням нашої статті ми вважаємо дослідження сучасного рівня розвитку англomовної історіографії,

стану розробки основних наукових проблем та діяльності наукових центрів з досліджень проблем тероризму.

Останнім часом в англomовній історіографії виникають нові оригінальні концепції сучасного тероризму. Зокрема, в останній час дослідником Томасом Москаїтісом введено до наукового обігу базове поняття «новий тероризм». Під «новим тероризмом» вчений розуміє політичні події, які мали місце у світовій історії після 2002 року. Свою концепцію щодо терористичної загрози світу Томас Москаїтіс виклав у своїй монографії під назвою «Новий тероризм: міфи та реальність», яка вийшла у 2007 році в Нью-Йорку. Робота містить багато аналітичного матеріалу, автор вважає тероризм одним з найбільш соціально і політичних небезпечних явищ у новітній історії, різновиди якого ще не описані у науковій літературі. Томас Москаїтіс аналізує еволюцію і ідеологію «Аль-Каїди» та вважає існуючу у сучасній історіографії досліджень тероризму модель «війни» з тероризмом застарілою. Він пропонує свою оригінальну «антиповстанську модель» для боротьби з глобальним тероризмом [2]. У своїй роботі автор ро-

бити висновок про те, що успіх на фронтах війни з терором не буде результатом військових дій, а буде залежати від політичних і економічних реформ в країнах та тісної координації зусиль Сполучених Штатів та їх союзників в Європі та по всьому світу. В цілому книга пояснює, чому і як формувалася політика Сполучених Штатів щодо «глобальної війни з терором», яка динаміка цієї політики тощо. Він оцінює різні моделі терористичної загрози, дає оцінку вразливості і основних ризиків, а також вивчення політики викликів США на зовнішні загрози.

Ця робота Томаса Москаїтиса в цілому є однією з основних робіт для масового читача, які стали популярними серед сучасних інтелектуалів, студентів та аспірантів різних країн світу[3].

Незвичайний аспект боротьби із тероризмом був розглянутий у роботі Б. Леві і В.Сідела «Тероризм і суспільна охорона здоров'я: зміцнення систем і захисту населення». Книга має важливе значення для створення системи швидкого реагування на виклики терористичної загрози. На сучасному етапі розвитку міжнародної спільноти, на думку авторів, терористична загроза є, разом із епідеміями хвороб та іншими викликами є одним із найбільших ворогів суспільної охорони здоров'я. Розвиток системи екстреного реагування із залученням найкращих фахівців-медиків є важливим завданням. З точки зору авторів, важливе значення має підготовка кадрів та навчання населення тому, як треба реагувати, наприклад, на застосування терористами зброї масового ураження тощо [4].

Автори досліджують, як терористи можуть впливати на здоров'я людей, та аналізують системи захисту таких стратегічних для життєдіяльності систем суспільства, як водопостачання, громадське харчування тощо. У книзі об'єднані основні базові системи знань, які можуть використовуватися у системі медичної освіти у будь-якій країні світу. У книзі також наголошується на необхідності ефективної взаємодії між системою охорони здоров'я, медичних і соціальних наук тощо. Робота є, по суті, енциклопедичним виданням, яке увібрало у собі інформацію із різних галузей знань [5].

Основним завданням, на думку авторів роботи, є зміцнення інфраструктури суспільної системи охорони здоров'я, саме існування такої системи дозволить запобігти наслідкам терористичних дій масового масштабу, як відбулося під час подій 11 вересня 2001 року.

Такому напрямку терористичного руху, як агротероризм присвятив свою монографію Джейсон Мотс. Він, зокрема, зазначає, що сільські громади західних країн є найменшою мірою захищеними від терористичної загрози, хоча те, що вони забезпечують населення продуктами харчування і технічними культурами, є стратегічним елементом існування сучасного суспільства. Автор аналізує перелік відомих біологічних та

хімічних речовин та їхні можливі наслідки для здоров'я людини у випадку якщо вони опиняться у продуктах. Крім того, він пояснює небезпеку радіологічного впливу на продукти харчування. У роботі він рекомендує план дій населення у випадку якщо терористи атакували продукти харчування або поля, де вони вирощуються.

Автор підкреслює, що для того, щоб створити безпеку від терористів в агрономічному секторі, потрібно створити установи з надзвичайних ситуацій, підготувати менеджерів, фахівців у сфері суспільної охорони здоров'я, ветеринарії, а також проводити спеціальні навчальні курси для фермерів і виробників.

Основні принципи збереження безпеки населення від масових впливів шкідливих речовин були закладені спеціальним документом Homeland Security Presidential Directive-5 від 28 лютого 2003 року. Завдяки саме цій директиві і почав формуватися Національний план боротьби з терором (National Response Plan) та була створена Національна система безпеки (National Incident Management System). Після цього вже були видані й інші директиви Президента США – Homeland Security Presidential Directive – 7, 8 та 9, які безпосередньо стосувалися безпеки аграрного сектора [6].

Досвід успішної боротьби з тероризмом в Італії вивчають дослідники Пієрпало Антонелло та Алан О'Лірі у роботі «Уявний тероризм», яка вийшла друком у видавництві MHRA у 2009 році. Автори вивчають питання про те, як розвивався процес тероризму в період 1969-1983 років, коли в Італії було зареєстровано 12 000 інцидентів, пов'язаних із тероризмом. Цей досвід, на думку авторів, зачіпає всі аспекти італійського культурного життя, формування політичної, судової гілок влади, повсякденного життя, а також на розвиток образотворчого мистецтва. Книга являє собою новаторське та широке дослідження, яке увібрало в себе експертні оцінки з філософії, історії, засобів масової інформації, юриспруденції, кіно, театру і літературних досліджень та дослідити, яким чином наслідки боротьби з тероризмом сформували зміст італійської культурної продукції та суспільну свідомість в країні [7].

Важливою роботою, присвяченою аналізу співвідношення глобалізації та тероризму присвячена нова робота дослідника Джамала Нассара. Вчений відповідає на такі важливі питання, як – залежить зростання глобалізації від рівня тероризму в східних та західних країнах, чому саме глобалізація викликає протистояння між Заходом та Сходом та проковує представників нерозвинутих країн до розробки і здійснення терористичних атак. Книга «Глобалізація і тероризм: міграція мрій і міфів» розглядає історичний і політичний контекст цієї проблеми. Джамал Нассар аналізує ситуацію в Палестині і Північній Ірландії та доповнює їх дослідженням історії американського вторгнення в Ірак та

місії НАТО в Афганістані. Дослідник розглядає приклади політичних конфліктів у Конго, Чечні та Колумбії, показує, як глобалізація та світова економічна криза впливають на систему міжнародних відносин та безпеку в світі. Навіть коли автор критикує західну цивілізацію та її методи протидії терору, він висловлює надію на те, що проблему терору можна звести нанівець за допомогою просвіти і діалогу між культурами. Джамал Нассар аналізує сучасні міфи навколо глобалізації та нові перспективи розвитку міжнародних відносин, які відкриваються перед світом після приходу до влади у Сполучених Штатах Америки Барака Обами [8].

Важливу частину досліджень питань історіографії терористичного руху у світі відіграють праці основних наукових центрів, які займаються дослідженням протидії тероризму в світі. Аналітична робота щодо протидії тероризму потребує обробки та аналізу великих пластів інформації, крім того, існує необхідність кооперації з великою кількістю організацій та структур. Тому зараз досить важливим для процесу дослідження тероризму стає формування груп учених та спеціальних інституцій, які займаються як теоретичними, так і практичними проблемами протидії тероризму.

Серед найбільш відомих у світі наукових інститутів з вивчення терору слід назвати Міжнародний інститут протидії тероризму, який об'єднує академічних учених з Ізраїлю, Америки та Євросоюзу. Фахівці створеного у 1996 році у Герцлії (Ізраїль) Інституту розробляють комплекс питань, пов'язаних із протидією тероризму, захисту стратегічних об'єктів держави, оцінки вразливості західних суспільств, розвідувальних даних щодо ісламського тероризму. Інститут має у своєму розпорядженні найбільшу в світі базу даних терористичних організацій, імен та персональних даних їхніх активістів, інформації щодо терористичних атак у світі, Інтернет-сайтів терористичного спрямування тощо [9].

Цей International Institute for Counter-Terrorism (ICT) на даний час є одним з найбільш впливових міжнародних інституцій, яка працює у регіоні Близького Сходу. Інститут є неприбутковою академічною структурою, яка існує за рахунок приватних благодійних внесків. При інституті працює також окрема моніторингова група фахівців ICT's Jihadi websites Monitoring Group, яка регулярно друкує огляди новин та повідомлень із Інтернет-сайтів руху «Джихад» та близьких до цього руху політичних угруповань. Крім того, силами експертів центру та членів академічної ради випускається щомісячний Вісник центру ICT Newsletters, який містить важливі доробки питань теорії і практики протидії тероризму [10].

Велику популярність та вагу у науковому світі здобули праці фахівців Потомакського інституту політичних досліджень у США,

який спеціалізується на питаннях національної політики у галузі охорони здоров'я, національної безпеки і питань надзвичайних ситуацій. У цій науковій установі проблеми тероризму вивчаються у комплексі із питаннями зв'язку, охорони здоров'я, робототехніки, композитних матеріалів, фармацевтики, джерел енергії та транспорту. Дослідницькі програми даного інституту присвячені дослідженню того, як нові технології можуть мати масштаби наслідків, у декілька разів більші, ніж сама технологія [11].

Потомакський Інститут політичних досліджень є незалежною та некомерційною громадською установою, яка займається проблемами національної безпеки. Станом на 2009 у ньому рік діють основні напрями науково-дослідної діяльності: тероризм і асиметрія, виникаючі загрози і можливості, національна політика в галузі охорони здоров'я, наука і технологія прогнозування і національна безпека [12].

На даний час одним з напрямів дослідження тероризму стало вивчення проблем всесвітнього ісламського руху «Джихад» (Jihad Studies). В цій галузі спеціалізується такий інститут, як Інститут Середньо-східних проблем вивчення медіа (The Middle East Media Research Institute (MEMRI)), відомий своїми моніторингами, які стосуються воєнізованих ісламістських груп у світі, а також медіа, освітніх закладів, окремих джихадистських груп у мечетях тощо. В Інституті міститься архів періодичних видань перською, арабською, турецькою, урду-пущу мовами. В Інституті, який розташований у Вашингтоні, видається провідний науковий часопис з проблем джихадизму та боротьби з ним під назвою Jihad and Terrorism Studies [13].

В цілому, розвиток подібних наукових установ викликано самим життям. Так, один із провідних науково-дослідних інститутів з проблем протидії тероризму був створений на честь загиблих у терористичному акті 1995 року в Оклахома-Сіті. Він отримав назву «Меморіальний інститут запобігання тероризму» та підтримується за рахунок пожертвувань, у тому числі родичів постраждалих, місцевої громади, грантів. Завдяки діяльності Інституту був створений Національний Меморіал жертв терористичного акту Оклахома-Сіті, а також відкритий один з найбільших Інтернет-баз даних випадків терористичних актів, груп та іншої інформації під назвою MIPR Terrorism Knowledge Base [14].

Подібні наукові центри працюють не тільки у США, але й в інших англomовних країнах, зокрема у Великій Британії. Одним з провідних таких центрів є Центр вивчення тероризму та політичного впливу, створений у 1994 році при Університеті Сент Ендрюс у Шотландії. Центр спеціалізується на вивченні різних форм політичного насильства та його наслідків. Дослідники центру досліджують такі теми, як глобальна відповідальність за протидію те-

роризму, зміцнення державних систем безпеки, протидія насильству з боку повстанців по відношенню до цивільного населення. Щорічно на базі центру відбуваються симпозиуми щодо тероризму та державної політики його подолання та з 1989 року видається міждисциплінарний часопис, який висвітлює теми протидії тероризму, релігії та насильства, політичних партій і тероризму, технології тероризму та розвитку правого екстремізму [15].

Іншим науковим центром вивчення проблем тероризму є заснований у 1995 році Центр контррозвідки та досліджень безпеки (CI Centre). Створений в американській Вірджинії за ініціативою колишніми фахівцями ФБР на чолі з колишнім радником президента Рейгана Девідом Мейджором центр вивчає практику протидії тероризму шляхом здобуття інформації щодо намірів терористів, порівняльного аналізу. У Центрі існують освітні програми, а також проводяться щорічні конференції та симпозиуми [16].

Проблеми контртероризму є об'єктом вивчення такої наукової структури як Джебсеновський Центр контртероризму, який був заснований у вересні 2005 року при Школі Глетчера у Сполучених Штатах Америки, пропрацював до кінця 2008 року та був закритий у період світової фінансової кризи. Одним з важливих напрямів діяльності центру було вивчення теми ролі жінки та бізнесових структур у проведенні громадських кампаній проти тероризму. Важливим науково-дослідним проектом, спрямованим на пропаганду антитерористичної діяльності серед широких верств населення, було також створення «Глобальної мапи терористичних інцидентів», яка містила інформацію щодо тисяч найбільш відомих у світі терористичних актів, які відбулися в світі. Створення такої мапи мало дидактичний сенс, воно дало можливість широкій громадськості оцінити справжній масштаб такого явища, як тероризм та дозволило узагальнити великий обсяг інформації, що стосується нападів терористів на мирне населення, державні установи та об'єкти, релігійні структури, як-то – церкви, синагоги тощо [17].

Важливою роботою, присвяченою проблемі колективної безпеки, є монографія Амандо Беве-лакуа і Річарда Стілла «Терористичний довідник з оперативної відповідальності», яка вийшла у 2009 році в американському видавництві «Дельмар» та увібрала в себе інформацію, що стосується проблем оперативного реагування на прояви тероризму у містах. Незважаючи на те, що це стало третім перевиданням цієї книги, вона стала одним з найбільш ефективних посібників щодо загрози терору та шляхів її запобігання [18].

Автори звертають свою увагу на проблеми ризику терористичних атак та контролю за їх формуванням. Вони стверджують, що найбільшої шкоди суспільству можуть заподіяти такі хімічні речовини, як нейротоксини, аспіксанти,

респіраторні ірританти, а також поразники очей та шкіри у вигляді блістер-речовин та весікантів тощо. Крім того, вони досліджують вплив на людину біологічних речовин та токсинів та аналізують останні стандарти щодо терористичної загрози й шляхів його запобігання та подолання, які увійшли до директиви уряду Сполучених Штатів 2008 року під назвою NFPA Standart [19].

Важливим етапом у розвитку досліджень тероризму став вихід книги Річарда Джексона, Мері Сміт та Джероена Гуннінга під назвою «Критичні дослідження тероризму: нова дослідницька актуалізація», яка вийшла у лютому 2009 року у видавництві Тейлор і Френсіс. Автори роботи заклали основи нової школи «критичних досліджень тероризму», яка виникла як наслідок швидкого зростання обсягів наукової літератури у галузі тероризму та зменшення потенціалу галузі, що стосується строгих емпіричних висновків та теоретичного розвитку. У відповідь на ці виклики невелика група вчених створила нову школу «критичних досліджень» та почали формулювати критичну точку зору по сучасних проблемах тероризму. Перша частина роботи вчених охоплює основні недоліки сучасних досліджень тероризму і окреслює проблеми, які обмежують науковий підхід до вивчення тероризму. Автори окреслюють різні методологічні та дисциплінарні перспективи розвитку цієї галузі. У другій частині своєї роботи автори пропонують уявити те, як будуть виглядати «критичні дослідження тероризму». Все це дає можливість закласти дискусію з цих питань та створити «порядок денний» для подальшого розвитку досліджень про тероризм [20].

Важливий внесок у розвиток сучасної англомовної історіографії тероризму зробив один з найбільш відомих у світі фахівців з питань ісламу Джон Еспозіто. Його робота «Не-свята війна: терор в ім'я ісламу» містить огляд сучасної історії відносин між США та ісламським світом та аналіз причин виникнення антиамериканських настроїв в ісламському світі. До найбільш вагомих причин таких настроїв він відносить зокрема економічні умови, політична відсталість, проізраїльську позицію США щодо палестинських проблем, а також підтримку США авторитарних режимів в арабському світі. Еспозіто розкриває складність явища глобальної політики та пояснює, як рух глобальний тероризм виник у світі як протидія гегемоністським силам світових лідерів. Джон Еспозіто розглядає витоки та генезу руху джихадизму, вплив на нього таких відомих діячів, як Усама бін Ладен та інші. Він дає реалістичний портрет Усами бін Ладена та пояснює економічні підстави виникнення джихадизму. Вчений показує, як мусульманські вчені та лідери сформулювали поняття джихадизму та аналізує політичні складові релігійного явища. На думку автора, джихадизм має корені

у ранній ісламській філософії та деформується під впливом лідерів цього руху та різного роду політичних обставин. Він є досить неоднорідним явищем, так, наприклад, головний муфтії Єгипту вважає вибухи, організовані терористами-смертниками, мучеництвом, в той час як головний муфтії Саудівської Аравії вважає такі акти такими, які протирічать природі ісламу. Джон Еспозіто доводить у другій половині своєї праці, що іслам і капіталізм, іслам і демократія, іслам та права людини можуть співіснувати. Він також акцентує свою увагу на те, наскільки тероризм вписується у поняття «ісламські війни» й наскільки по-різному він розуміється на Сході-від «підлого на недостойного мусульман вчинку» до «героїчного подвигу в ім'я ісламу» [21].

Проблеми протидії тероризму в останні часи починають розглядатися вченими із Східної Європи - регіону, який до цього часу не піддавався атакам терористичних організацій. У 2009 році за редакцією Христора Дішовського та Олександра Пивоварова «Протидія хімічному та біологічному тероризму в східноєвропейських країнах», яка була створена після семінару з проблем тероризму, який пройшов 14-17 жовтня 2008 року в Дніпропетровську та об'єднала роботи провідних фахівців з питань тероризму у цьому регіоні. Вихід такої роботи у рамках «Наукової програми з миру та безпеки блоку НАТО» засвідчив актуальність розробки проблем боротьби з тероризмом як у нових країнах-членах ЄС, так і в тих, які знаходяться на кордонах із Об'єднаною Європою [22]. Четвертий розділ цієї колективної монографії присвячений проблемам базисних шляхів попередження хімічному та біологічному тероризму в Україні. В цьому матеріалі, створеному українськими вченими Г. Шматков, А. Оксамитова, І. Ніколаєва розглядають стан справ в Україні в аспекті запобігання тероризму та перспективи становлення й розвитку «анти-терористичних студій» на сучасному етапі. Крім того, 27-й розділ роботи, створений директором Інституту епідеміології та інфекційних захворювань Академії медичних наук України професором Віктором Марієвським та замісником того ж інституту Світлоною Доан, присвячений проблемі попередження та ліквідації можливих проявів біотероризму в Україні. В цілому книга об'єднала прогресивні наукові концепції та практичні засоби управління хімічними й біологічними агентами та дала можливість розвивати систему протидії тероризму в країнах Східної Європи. У книзі розглядаються такі аспекти проблеми як протидія хімічному та біологічному тероризму, діагностика впливу хімічних та біологічних реагентів. До цієї збірки увійшли результати як теоретичних, так і практичних досліджень, а також опис та характеристика епідеміологічних і клінічних особливостей, засобів діагностики, лікування і профілактики здоров'я [23].

Створення подібних робіт, в цілому, знаменувало собою зародження в Україні нового наукового напрямку – досліджень тероризму та шляхів протидії йому.

У 2009 році вийшла книга Тімоті Шанахана щодо ІРА та моральності тероризму, яку експерти відразу назвали «найбільш переконливим критичним оглядом діяльності Ірландської республіканської армії з нейтральних позицій». Автор робить спробу розібратися в питанні: чи повинні ми сприйняти історичні і культурні чинники при оцінці моральності терористичних актів? Які етичні межі, в яких держава має право боротися з тероризмом та чи виправданий тероризм у деяких випадках? Вчений досліджує історію боротьби ІРА за незалежність Північної Ірландії протягом 30 років.

Ця книга стала першим дослідженням, яке розглядає питання щодо моральності боротьби ІРА за незалежність та заходів британського уряду щодо перешкоджання її діяльності [24].

Підручник з історії тероризму був створений американським дослідником з Бірмінгем-Соутерн коледжу Рандаллом Лоу. Книга вийшла у червні 2009 році Polity Press у Кембріджі. Автор дає власну, розширену концепцію тероризму, розпочинаючи з асирійського періоду царювання Ашурнасірпала II та подій у Сузах, розглядаючи події в історії Римського періоду, середньовіччя, Французької революції та XX століття. Як зазначає асистент професора історії Рандалл Лау: «Тероризм такий же старий, як людська цивілізація...та новий, як заголовки ранкових газет». Основним завданням роботи автор вбачає дослідження методів та мотивів дій терористичних організацій протягом світової історії та дослідження способу мислення терористів різних часів і народів. Але Рандалл Лау не тільки розглядає історію розвитку терористичного руху, але й дає розуміння наявності «альтернатив тероризму», які існують у сучасному суспільстві. Його аналіз охоплює широкий спектр терористичних рухів, у тому числі джихадизм, ізраїльсько-палестинський конфлікт, події в Північній Ірландії, рухів в Уругваї, Алжирі тощо.

Безумовно, подальше вивчення проблем терористичного руху та боротьби з ним пов'язано з координацією зусиль наукових інститутів та окремих дослідників. На сьогодні практично відсутні критичні дослідження, присвячені недолікам урядової політики західних держав щодо тероризму та боротьби з ним, а також реальним прогнозам подальшої ситуації із тероризмом в країнах західної цивілізації. У цьому аспекті найбільш важливим завданням урядів східноєвропейських країн повинно стати будівництво нових інституцій з дослідження тероризму та врахування надбань і недоліків сучасної англосовієтської історіографії терористичних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Critical Terrorism Studies: A New research Agenda by Richard Jackson, Marie Smyth, Jeroen Gunning. – New York : Taylor&Francis, 2009. – P. 4.
2. The «new» terrorism: myths and reality by Thomas R. Mockaitis. – New-York : Westport, Conn., 2007. – 158 pp.
3. Там же.
4. Terrorism and public health: a balanced approach to strengthening systems and protecting people / edited by Barry S. Levy, Victor W. Sidel. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 383 pp.
5. Там же.
6. Agroterrorism: a guide for first responders by Jason B. Moats. – Austin: Texas A&M University Press, 2007. – 197 pp.
7. Imagining Terrorism: The Rhetoric and Representation of Political Violence in Italy 1969-2009 by Pierpaolo Antonello, Alan O'leary. - MHRA, 2009.
8. Globalization and Terrorism:The Migration of Dreams and Nightmares by Jamar Nassar. – NY : Lanham, 2009
9. <http://www.ict.org.il/>
10. Там же.
11. <http://www.potomacinstitute.org/>
12. Там же.
13. <http://www.memri.org/>
14. <http://www.mipt.org/>
15. <http://www.st-andrews.ac.uk/~wwwir/research/cstpv/>
16. <http://cicentre.com/>
17. <http://fletcher.tufts.edu/jebssencenter/default.shtml>
18. Terrorism Handbook for Operational Responders by Armando Bevelacqua, Richard Stilp.- NY: Delmar Cengage Learning, 2009.- 163 pp.
19. Там же.
20. Critical Terrorism Studies: A New research Agenda by Richard Jackson, Marie Smyth, Jeroen Gunning, Taylor&Francis, 2009. – 288 pp.
21. Unholy War: Terror in the Name of Islam by John Esposito.- Oxford: Oxford University Press, 2009
22. Counteraction to Chemical and Biological Terrorism in East European Countries by Christophor Dishovsky, Alexander Pivovarov. –Dordrecht: Springer, 2009.- 324 pp.
23. Там же. - P. 25-29.
24. The Provisional Irish Republican Army and the Morality of Terrorism by Timothy Shanahan.- Edinburg: Edinburg University Press, 2009. - 256 pp.
25. Terrorism: A History by Randall Law. - Cambridge: Polity Press, 2009. -256 pp.

ФІЛОСОФІЯ

УДК 316.37

В.И. ПАЛАГУТА

ИССЛЕДОВАНИЕ ТОПОЛОГИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК ДИСКУРСИВНОГО ПРОСТРАНСТВА СУБЪЕКТА

Палагута Вадим Иванович - заведующий кафедрой инженерной педагогики Национальной металлургической академии Украины, доцент, кандидат философских наук

У статті встановлюються, формулюються й розкриваються базисні характеристики і показники соціально-топологічного підходу в застосуванні до вивчення соціального простору як дискурсивного простору суб'єкта. Даний підхід доповнюється деякими положеннями соціального конструктивізму.

Ключові слова: дискурсивні практики, дискурсивність, дискурсивний простір, соціальна позиція, соціальний простір, ідентифікаційна матриця суб'єкта, самоідентифікація.

В статье устанавливаются, формулируются и раскрываются базисные характеристики-показатели социально-топологического подхода в применении к изучению социального пространства как дискурсивного пространства субъекта. Данный подход дополняется некоторыми положениями социального конструктивизма.

Ключевые слова: дискурсивные практики, дискурсивность, дискурсивное пространство, социальная позиция, социальное пространство, идентификационная матрица субъекта, самоидентификация.

In the present article basic characterization-indices of socio-topological approach in application to social-space as the subject's discursive space are established, formulated and exposed. The present method of approach is supplemented with several tenets of social constructivism.

Keywords: discursive practices, discursivity, discursive space, social position, social space, identification matrix of a subject, self-identification.

© В.И. Палагута, 2010

Рассмотрение социального пространства сквозь призму процессов самоидентификации, которые непрерывно осуществляются субъектом в структурах социальной реальности (подробнее об этом см. альманах «Грани» №4, №5 и №6 за 2009), ориентирует нас на дальнейшую разработку оптимальной социальной модели субъективности, способной дать объяснение всей сложности самоидентификационных процессов. В предыдущем выпуске альманаха мы проанализировали эпистемологические основания применения социальной топологии в изучении социального пространства, рассматривая его как дискурсивное идентификационное пространство субъекта.

Продолжая начатое ранее рассмотрение и опираясь на работы К.Левина и П.Бурдьё, которые были одними из первых ученых, применивших

концептуальную базу топологии в социальных науках, а также на теоретические разработки их последователей представляется возможным выявить *базисные характеристики (показатели)*, лежащие в основании социально-топологического подхода применительно к представляемой нами дискурсивной теории социального пространства. Данная теория ориентирована на изучение, как уже говорилось ранее, процессов самоидентификации субъекта. Вместе с тем, на наш взгляд, социально-топологический подход (позиционирующий формальную компоненту) в изучении дискурсивного пространства субъекта должен быть дополнен социально-конструктивистским подходом (определяющим содержательную составляющую). Так, анализ работ, выполненных в рамках социально-топологической парадиг-

мы и дополненный разработками социально-конструктивистского подхода, позволяет выделить *семь базисных характеристик-показателей* дискурсивного пространства, позволяющих определить топологию социальной реальности субъекта, исходя из принципа изначальной целостности и организованности социального бытия. Этими характеристиками-показателями являются характеристики *континуальности, антиномической закрытости/открытости, связности, пространственности, позиционности, субординации (диспозиционности) и иерархичности*. Безусловно, данные характеристики могут дополняться, уточняться и конкретизироваться, но так или иначе они позволяют понять сам принцип структуризации дискурсивного пространства.

Исходя из понимания субъект - объектного тождества дискурса как материализованного феномена взаимодействия субъектов, определим *характеристику континуальности* социального дискурса как со-бытийную непрерывность и неизбежность, как своего рода универсальную *матрицу* социальной пространственности. *Характеристика - антиномия закрытости/открытости* фиксирует то обстоятельство, что социальное пространство, при всей своей *дискурсивной непрерывности и открытости* к изменениям, вместе с тем имеет неотъемлемое свойство постоянно *распадаться и собираться* в отдельные достаточно устойчивые локусы, места или социальные поля, характеристики которых постоянно трансформируются под определенным силовым воздействием взаимодействующих субъектов. *Характеристика связности* задает каждое сущее социальной реальности через отношения с дискурсивной, или интерпретативной «сеткой», связывающей множество социальных фактов субъекта. Социальная реальность здесь рассматривается как множество, каждый элемент которого познается через способ со-существования с другими элементами того же множества, т.е. через со-бытие (совместное бытие с другим или другими). При этом со-бытие множества социальных фактов нетождественно простой рядоположенности, т.к. подразумевает присутствие *конститутивных* для существования элементов множества *отношений*. *Характеристика пространственности* конкретизирует социальное со-бытие как со-в-местность сущих социального мира. Всякий социальный факт, согласно данному принципу, должен рассматриваться как происходящий в социальном пространстве и являющийся результатом сосуществования социальных объектов. *Характеристика позиционности* задает структуру социального пространства через распределение (и перераспределение) относительных (релятивных) позиций и, тем самым, конкретизирует *социальное отношение как отношение порядка*. *Характеристика субординации или диспозиции* акцентирует внимание на силовой, антагонистической и гегемонической природе социальных

дискурсивных пространств, что обуславливает всю систему властных позиций, а *характеристика иерархичности* фиксирует распределение и легитимизацию субъективных позиций, трактуемых обычно, особенно интеракционистами как «ролей» в границах социальных полей, что не совсем точно с точки зрения понимания онтологии субъекта.

Рассмотрение базисных характеристик социальной топологии применительно к дискурсивному пространству субъекта зиждется на том методологическом допущении, что дискурс определяется как своего рода материальная основа практик социального конструирования реальности, где лейтмотивом и руководящим принципом является известное положение Ж. Деррида – «Все есть дискурс». Иначе говоря, дискурс понимается как совокупность социальных практик, в границах которых конструируется весь спектр значений и смыслов социальной реальности, в том числе и кажущиеся на первый взгляд недискурсивные социальные образования. К примеру, такие неотъемлемые компоненты социума как социальные институты, социально-экономические процессы, даже технологии и т. д. Все они сконструированы посредством дискурсивных систем. Другое дело, что выявить «след» дискурса бывает подчас весьма и весьма затруднительно, ибо он «упакован» в ряде опосредований или промежуточных, ускользающих, как правило, от социально-философского анализа, звеньев. Но так или иначе конструируемое дискурсом пространство рассматривается сквозь призму тождества социального существования субъекта и дискурсивности, что позволяет рассматривать данное социальное пространство как «пространство говорения» и выявить его структуру через специфические дискурсивные *индексы*, отсылающие к позициям действующих в этом месте, поле или локале субъектов.

Так, *социальная позиция субъекта* (определяемая, прежде всего *характеристиками-показателями позиционности, субординации и иерархичности*) задается здесь как тождественная специфичному топосу говорения, т.е. совокупностью условий и правил функционирования его дискурсивной практики. Определение социального существования как существования-в-позиции в данном контексте означает, что никто из субъектов, существующих в социальной реальности, не может говорить все «что угодно» и «как угодно», если конечно не брать крайних или экстремальных случаев. Поэтому имеет смысл подробнее остановиться на формально-содержательных характеристиках (показателях) дискурсивного пространства, задающих и впоследствии воспроизводящих и трансформирующих определенным образом идентификационную матрицу субъекта.

1. *Характеристика (показатель) континуальности дискурсивного пространства* фиксирует его

целостность и непрерывность, если принять допущение, согласно которому дискурс является неотъемлемой составляющей всего социального, всех без исключения социальных практик субъектов. Тогда любая социальная реальность немислима без придания ей определенных смыслов и значений. Более того, дискурсивное пространство имеет свойство к постоянному воспроизводству, конверсии и переопределению смысловых значений¹.

2. Характеристика (показатель) закрытости/открытости демонстрирует антиномический характер дискурсивного пространства. С одной стороны, дискурсивное пространство относительно устойчивое образование и выражает через определенные зафиксированные и принятые смыслы и значения определенную сеть отношений и позиций субъектов в социальной реальности, что свидетельствует о ее *относительной закрытости*. С другой, характерной особенностью дискурсивного пространства является то обстоятельство, что наглядно демонстрирует метафора калейдоскопа, в котором один и тот же набор составляющих элементов при каждом повороте трубы выстраивается совершенно по-новому, образуя совершенно новую конфигурацию рисунка, в нашем случае текстуру *дискурса*, что указывает на его *относительную открытость*. Иначе говоря, дискурсивное пространство рассматривается как подвижное, незавершенное, открытое для изменений образование, содержащий в себе многовариантный спектр артикуляций, в котором, кроме репрезентированных значений и смыслов интерпретации социальной реальности субъектами потенциально содержатся множество других вариантов значения. Артикуляции дискурса, о которых говорят Э. Лаклау и Ш. Муфф, постоянно производят, ставят под сомнение, сталкивают, переозначивают и переинтерпретируют составляющие компоненты дискурсивного пространства под непрерывным силовым воздействием взаимодействующих субъектов. Поэтому уместно здесь говорить не столько о тотальном социальном пространстве, чем грешат субстанционалистские и феноменологические концепции, сколько о подвижном конгломерате непрерывно *распадающихся и собирающихся* полей дискурсивного пространства.

3. Характеристика (показатель) связности. Каждый социальный факт не может быть познан в его отдельности (непосредственной данности), но только через отношения, или, точнее, через отношения с дискурсивной (интерпретативной) «сеткой» или, выражаясь языком дискурсивной психологии, - «репертуаром интерпретации» (Дж. Поттер, М. Уэтерелл) [2, 181 - 184], который связывает между собой определенное множество социальных фактов. А дискурс является достаточно гибким и пластичным ресурсом социального взаимодействия. Поэтому определенный «репертуар интерпретации» или дискурсивная

«сетка» обеспечивает ресурсы, используемые субъектами для конструирования социальной реальности. Таким образом, социальная теория всегда должна иметь дело с множеством, каждый элемент которого познается через тот способ, каким он со-существует с прочими элементами этого множества, то есть через со-бытие².

4. Характеристика (показатель) пространственности. Со-бытие множества социальных фактов, нетождественное простой рядоположенности, и подразумевающее присутствие конституитивных для существования элементов этого множества отношений должно описываться как «пространство»³. Иными словами, всякий социальный факт и социальное событие должны рассматриваться как происходящее в социальном пространстве и являющееся результатом сосуществующих социальных объектов [6, 226]⁴. «Социология долгое время использовала большое количество пространственных понятий, - пишет К. Левин, -... Распространенный предрассудок, что физическое пространство - это единственное эмпирическое пространство заставило социологов считать их пространственные понятия просто аналогией. Лучшее понимание смысла пространства в математике и физике должно сразу привести к пониманию того, что социальное поле в действительности является эмпирическим пространством, которое также «реально» как и физическое» [6, 174]. Понятие «реального», как нам представляется, не случайно поставлено у К. Левина в кавычки. Речь идет не только (или даже не столько) о том, что социальное пространство также «реально», как и физическое, но и о том, что физическое пространство настолько же «реально» как и социальное, иными словами, что и то и другое являются *символически опосредованными принципами* структурирования «реального», в том числе и социальной реальности. В контексте понимания социального пространства как символического или дискурсивного образования Э. Лаклау и Ш. Муфф отмечают, что «нет никакого определенного пространства, специфического для «общества», так как у социального непосредственно нет никакой сущности. <> Социальное составляет себя как символический порядок. Символический - то есть, сверхопределяемый характер социальных отношений» [1, 96-98].

5. Характеристика (показатель) позиционности. Принцип структурирования социального пространства следует отличать от принципа структурирования евклидова (К. Левин) или физического пространства (П. Бурдьё). Если физическое пространство определяется - по взаимным внешним сторонам образующих его частей, то социальное по относительно (релятивным) позициям [7, 50-53]⁵. Таким образом, социальное существование как событие или существование в социальном отношении равнозначно нахождению в определенной позиции, *место - имени* в социальном пространстве. «Вне позиций участие агентов в со-

циальных отношениях фактически невозможно. Агентом становится лишь тот, кто пребывает в одной из социальных позиций» [8, 182].

6. Характеристика (показатель) субординации или диспозиционности исходит из рассмотрения дискурса как своего рода материального фактора субъективного речевого взаимодействия и имеющего помимо «своих правил появления также и свои собственные условия присвоения и использования» [11, 182]. Последнее обстоятельство говорит о *силовой природе любого дискурса*, что субъект, размещаясь всегда внутри дискурсивного пространства, сам того не ведая «подчиняется незаметным для него формам принуждения» [11, 236], что навязывает ему определенную идентичность, исходя из занимаемого в нем места или его диспозиции: «Неважно, кто говорит, но важно то, откуда он это говорит» [11, 237], поэтому дискурсивное пространство имеет целый ряд идентификационных матриц, распределяющихся по социальным позициям в дискурсивном пространстве.

7. Характеристика (показатель) иерархичности, когда субъект волен выбирать или отклонять навязываемую ему социальную позицию. Говорящий субъект всегда занимает определенное «место» - позицию в границах дискурсивного пространства, которое и определяет «что» и «как» им говорится, что устанавливается и закрепляется субординацией и складывающейся или сложившейся иерархией. Вместе с тем, существует постоянная *дискурсивная борьба* в рамках социального пространства за доминирование или гегемонию той или иной интерпретации социальной реальности между различными дискурсивными практиками субъектов, т. е. конкурирование дискурсов между собой за утверждение как истинной и разделяемой большинством субъектов именно своей трактовки социальной реальности.

Если рассматривать социальное пространство сквозь призму дискурсивности, то необходимо отметить, что все перечисленные показатели являются не столько формальными, сколько содержательными характеристиками, указывающими на специфику социальных отношений и социальных позиций именно как социальных (т.е. сигнализируют о том, что отличает социальное отношение и позицию от отношений и позиций естественнонаучной топологии). Иными словами, они в первую очередь дают представление о *специфике структуризации социальной топологии как социального феномена*. Чтобы еще отчетливее и глубже понять специфику социальной топологии следует напомнить, что дискурс социальных наук - это всегда дискурс о других дискурсах, текст о других текстах, о чем говорят работы К. Леви-Строса, П. Рикера, бахтиновского В. Волошинова, разработки современных российских исследователей теории дискурса М. Макарова, В. Красных, Е. Шейгал и др.

Поэтому, как уже говорилось ранее, дискурсы (тексты) представляют собой единственное поле,

с которым должна работать любая социальная теория. Так, П. Рикер утверждает, что все социальные системы структурируются в совокупности значений, в результате чего они всегда имеют строение сопоставимое со строением дискурса как универсального проговариваемого текста⁶.

Исходя из этого, можно утверждать что социальное или дискурсивное пространство синонимично, представляет собой область говоримого. Задача социальной топологии состоит в том чтобы структурировать эту область и выявить в совокупности дискурсов специфические социальные индексы, указывающие на позиции действующих в этой области лиц - говорящих субъектов. Но поскольку эти позиции даны только через акты говорения и существует только в момент говорения, то отсюда следует, что отдельная социальная позиция тождественна специфичному месту или топосу говорения, т.е. совокупности условий и правил функционирования той или иной дискурсивной практики, обозначающей то или иное дискурсивное пространство. Прочитанное ранее замечание Ю. Качанова, что социальное существование подразумевает существование в одной из социальных позиций, означает в данном контексте, что никто из существующих в социальном поле не может говорить «что угодно» и «как угодно», что говорящий всегда существует в определенном месте (границах) дискурсивного пространства, которое задает что и как говорится. Тем не менее, социально-топологический подход в изучении дискурсивного пространства необходимо здесь дополнить уточняющими характеристиками социального конструктивизма, а именно - несмотря на кажущуюся статичность социальной позиции дискурс является достаточно динамической формой социальной практики, что позволяет ему непрерывно конструировать, деконструировать и реконструировать социальную реальность, самого субъекта и его идентичность (М. Фуко определяет идентичность как исключительно продукт социальных позиций субъекта в пределах дискурсов); субъект использует дискурс речевым или риторическим образом для совершения социального действия; и, наконец, дискурсивное пространство - это не только область сознательно говоримого в определенной позиции, но также и область случайно проговариваемого, вытесняемого, недосказанного и т. д., т. е. область социализированного бессознательно, что, в свою очередь, непрерывно производит, воспроизводит и трансформирует дискурсивное пространство субъекта.

Подведем итоги настоящего рассмотрения. В рамках социальной топологии существование социального субъекта задается как существование в позиции или *место - имени* в дискурсивном пространстве. Поскольку дискурсивное, оно же и социальное пространство, рассматривается как символическое, а субъект - как говорящий, то в данном контексте можно говорить о принадлеж-

ности любой дискурсивной практики субъекта порядку социального. Если же рассматривать социальное как дискурсивное пространство, то намечается путь преодоления проблемы отношения «социальное пространство/ дискурсивная практика субъекта», представляемые во многих концепциях социального пространства как не связанные между собой вещи. В самом деле, с одной стороны, необходимо учитывать позиционирование социального пространства как совокупность дискурсивных практик субъекта. В этом плане необходимо всегда задавать социальную пространственность как условие возможности дискурсивных практик субъекта. С другой, следует постоянно учитывать способность дискурса создавать, манифестировать, переопределять и трансформировать социальное пространство, прочерчивать его своим развертыванием, включать его поля и подпространства в свое осуществление. Поэтому можно утверждать, что любой дискурс - это уже всегда конституирование определенных социальных пространств.

Оба аспекта представляются необходимыми в последующем исследовании. Игнорирование первого приводит либо к предельному субъективизму, либо к объективизму и трансцендентализму. Тем самым происходит или «погружение» и «растворение» субъекта в субъективизме или же его «проваливание» в «антропологическую пустоту», его абсолютизация как самостоятельной трансцендентальной сущности, отрыв от *непрерывности или континуальности* дискурса как идентификационной матрицы субъекта и как главного условия конституирования его социальности.

Исключение, полнейшее или частичное, второго аспекта приводит к тому, что все дискурсивные практики субъекта сводятся исключительно к воспроизводству внешних условий социальности, в которых они осуществляются, рассматриваемая дискурс как дополнительный, второстепенный, малозначащий компонент. Отсюда возникает эффект объективации социального пространства, его редукции к различного рода вариациям геометрического или физического пространства, что свойственно многочисленным феноменологическим концепциям социального пространства⁷. Если не использовать практические, операциональные концепты для изучения дискурсивного пространства, то закономерным следствием подобного рассмотрения является объективация субъективности, рассмотрение субъекта как функции социального, его сведение к чисто социологическим категориям типа «социальный агент», «актор», «индивид» и т. д. безличной социальной системы. Это приводит к абсолютизации и капсулированию социальной позиции субъекта, что, к сожалению, свойственно в полной мере традиционной социальной теории. Поэтому выход из подобной дилеммы видится нами в использовании практических, операциональных категорий, исследующих социальное пространство сквозь комбинаторику смыслов и значений дискурса субъекта, таких как дискурсивность, идентификационные матрицы и изучение механизма самопредставления социального пространства в дискурсивных практиках субъекта, и исследование дискурсивной самоидентификации субъекта в социальных пространствах.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Laclau E., Mouff Ch. Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics. - London; New York: Verso, 2001. - 198 p.
2. Йоргенсен М. В., Филлипс Л. Дискурс-анализ. Теория и метод. - Харьков: Изд-во «Гуманитарный центр», 2008. - 352 с.
3. Витгенштейн Л. Философские работы. Часть 1. - М.: Издательство «Гнозис», 1994. - 612 с.
4. Лейбниц Г.В. Переписка с Кларком // Лейбниц Г.В. Сочинения в 4-х т. Т.1. - М.: Мысль, 1982. - С. 430-528
5. Лейбниц Г.В. Новые опыты о человеческом разумении // Лейбниц Г.В. Сочинения в 4-х т. Т.2. - М.: Мысль, 1983. - С. 47-545
6. Левин К. Теория поля в социальных науках. - СПб.: Сенсор, 2000. - 368 с.
7. Бурдые П. Физическое и социальное пространства / Социология социального пространства. - М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2005. - С.49-63.
8. Качанов Ю. Начало социологии. - М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2000. - 256 с.
9. Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика; - М.: «Kamí» - «ACADEMIA», 1995.- 160с.
10. Макаров М. Основы теории дискурса. М.: ИТДГК «Гнозис», 2003.- 280с.
11. Фуко М. Археология знания.- СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Университетская книга, 2004. - 416 с.

ПРИМЕЧАНИЯ:

⁷Так, к примеру, дискурс рассматривается как непрерывный процесс артикуляции смысла известными современными социальными философами Э. Лаклау и Ш. Муфф: «Мы назовем артикуляцией любую практику, выстраивающей отношения элементов таким образом, что идентичность знаков изменяется в результате артикуляционной практики. Структурированную тотальность, следующую из артикуляционной практики, мы назовем дискурсом» [1, 105].

²Данный принцип соответствует аналитическому положению, фиксирующего связность элементов «Логико-философского трактата» Л. Витгенштейна: «Для предмета существенно, что он должен быть возможным компонентом какого-то со-бытия» [3, 5].

³Представляет интерес сравнить с определениями пространства у Г.В. Лейбница: в письме к Кларку немецкий философ пишет – «порядок существования вещей, рассматриваемых в их одновременности» [4, 473], и в «Новых опытах о человеческом разумении» - «оно есть лишь порядок и отношение» [5, 149]).

⁴Так, согласно К. Левину, то обстоятельство, что социология и социальная психология всегда имеет дело с «множеством сосуществующих взаимосвязанных фактов» говорит в пользу того, что ее объектом всегда является «эмпирическое пространство» [6, 174].

⁵Как отмечает К. Левин: «Евклидово пространство, как правило, не подходит для адекватного представления структуры социального поля - например относительной позиции групп или социального передвижения» [6, 174]. Для описания социального пространства, более подходят неколичественные геометрии, которые позволяют выявлять порядковые отношения между социальными позициями (позицию «внутри» или «вне» определенного социального региона, отношения соседства между позициями и т.д.). «Позиция», - пишет, комментируя П. Бурдьё, российский социолог Ю. Качанов, - имеет значение места или топоса, в котором особым образом (в каждом по-своему) проявляются социальные отношения» [8, 182].

⁶«Например», - пишет П. Рикер, - невозможно понять смысл какого-то ритуала, не определив его место в ритуале как таковом, а место ритуала в контексте культа и место этого последнего - в совокупности соглашений, верований и институтов, которые создают специфический облик той или иной культуры. С этой точки зрения наиболее обширные и всеохватывающие системы образуют контекст описания для символов, относящихся к определенному ряду, а за его пределами - для действий опосредуемых символически» [9, 11-12]. В свою очередь, российский ученый-лингвист М. Макаров отмечает, что существование социальных единиц в качестве динамических реляционных позиций можно постулировать только с привлечением категорий относящихся к дискурсу (таких как социолект, речевые жанры, языковые игры и т.п.) [10, 66].

⁷ В данном случае социальное пространство гипостазировано и возникает парадокс тождественный тому, который был проанализирован нами в статье № 4 за 2009 год альманаха «Грани», а именно - редукция процесса самоидентификации субъекта к чисто внешним, объективированным условиям определения субъективности.

УДК 130.121

О.В. ГОЛУБЕНКО

«ВТЕЧА-ВІД/ДО-СЕБЕ» ЯК ОНТИКО-ОНТОЛОГІЧНЕ В(И)КОРІНЕННЯ ПРИСУТНОСТІ: ОСНОВО-НА-СТРІЙ ЖАХУ ТА ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНА «СТРУКТУРНІСТЬ» ФЕНОМЕНА ВТЕЧІ

Голубенко Олександр Васильович - студент V курсу філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті здійснюється спроба теоретичної «конденсації» способів експлікації феномена втечі в якості фундаментальної буттєвої можливості присутності (Dasein) у межах «Sein und Zeit» Мартіна Гайдеггера. Способом здобуття максимально ефективної феноменологічної фіксації та відповідної теоретичної експлікації зазначеного феномена є пошуковий рух із орієнтацією на розмикаючу здатність жаху (Angst) як базисного екзистенціального на-строю (die Befindlichkeit) присутності. Результатом проведеної роботи є отримання таких екзистенціально-феноменологічних «форм явленості», як «втеча-від-себе» (сутнісна характеристика екзистенціального «падіння-у-світ») та «рух-від», в якому присутність ви-корінює себе із повсякденного буття/розчинення у зустрічному сутньому («втеча-до-себе»).

Ключові слова: втеча, жах, феноменологія, фундаментальна онтологія, екзистенціально-феноменологічний аналіз, екзистенціальна структура, Dasein, Angst, Befindlichkeit.

В статье осуществляется попытка теоретической «конденсации» способов экспликации феномена бегства в качестве фундаментальной бытийной возможности присутствия (Dasein) в рамках «Sein und Zeit» Мартина Хайдеггера. Способом достижения максимально эффективной феноменологической фиксации и соответствующей теоретической экспликации указанного феномена является разыскание с ориентацией на размыкающую способность ужаса (Angst) как базисного экзистенциального расположения (die Befindlichkeit) присутствия. Результатом проведенной работы является получение таких экзистенциально-феноменологических «форм явления», как «бегство-от-себя» (сущностная характеристика экзистенциального «падения-в-мир») и «движение-от», в котором присутствие искореняет себя из повседневного растворения во встречном сущем («бегство-к-себе»).

Ключевые слова: бегство, ужас, феноменология, фундаментальная онтология, экзистенциально-феноменологический анализ, экзистенциальная структура, Dasein, Angst, Befindlichkeit.

The article contains an attempt of theoretical «condensation» of explications of the phenomenon of escape as a fundamental existential possibility of the presence (Dasein) in «Sein und Zeit» by Martin Heidegger. The way to achieve the most effective phenomenological fixation and the relevant theoretical explication of this phenomenon is the researching which focuses on the ability of disclosure of fear (Angst) as a basic existential mood (die Befindlichkeit) of presence. The result of the researching is obtaining such phenomeno-existential «forms of manifestation» as «escape-from-yourself» (the intrinsic characteristics of the existential «falling-in-the-world») and «movement-from» in which the presence eradicates itself from dissolution in the everydayness («escape-to-yourself»).

Keywords: escape, fear, phenomenology, fundamental ontology, phenomeno-existential analysis, existential structure, Dasein, Angst, Befindlichkeit.

© О.В. Голубенко, 2010

Ситуація «post» (з усіма своїми сутнісними «модуляціями»), перебуванням в якій, а також прагненням до пере/поз-бування та радикального за-бування якої (як забування та «бування-за») іннервується «чутливість» (пост) філософського розуму сучасності, стигматизована буянням рефлексивних «призвуків», проблемних «діагностувань» та теоретичних експлікацій із маркером «транс», що є результатом фіксуєчих інтенцій, у фокусі яких опиняються різноманітні форми певних (недо/псевдо)переходів та багатоаспектні (квазі) трансформації сучасного «мультиверсального» соціокультурного простору. Особливої

актуальності при цьому набувають теоретичні «зусилля», які переслідують не тільки й не стільки фактичне «ось-так» подібних процесів, не лише їх теоретичне препарування та монтування у машинерії категоріальних схем, не надання «ззовні» штучних концептуальних тенет, але – феноменологічно проникливе прослуховування їх фундаментальних буттєвих витоків («про» якого вказує як на попередність дорефлексивно розімкнутого «перебування-при», так і на повз- та не-слухання, яке реалізується по відношенню до перманентного «галасу» настирливої «все-вже-сказаності/створеності»).

Таке прослуховування у результативних фор-

мах свого здійснення неодмінно дозволяє побачити контури того, що у першому наближенні дає означити себе іменем втечі. Втім, аби цим іменуванням вихідним чином тут же і затерти розіркнуту «ось»-сутність ви-казаного феномена. Жорстке дотримання траєкторій феноменологічного руху-розшуку видається при цьому здатним на те, аби вивести зазначений феномен (та його словесну фіксаційну «обгортку») з-під дії тривіальних рецепцій та надати йому відповідної феноменологічної прозорості. У такому стані феномен втечі може ініціювати потрапляння наших рефлексивних спроб у поле, що надає можливості для більш вихідного сприймання буттєвих передумов як будь-яких форм екзистенціального руху/переходу, так і різноманітних теоретичних «полювань на транс(ценденції)гресії». Саме прагненням до здобуття такого теоретичного «плацдарму» обумовлюється пошуковий рух крізь відповідний текстуальний простір фундаментально-онтологічних напрацювань Мартіна Гайдеггера, результатом чого і є зміст запропонованої статті.

Отже, метою останньої є спроба теоретичної «конденсації» способів, у які феномен втечі в якості фундаментальної буттєвої можливості присутності (Dasein) екзистенціально-феноменологічно про(роз)яснюється у межах «Sein und Zeit» Мартіна Гайдеггера. Способом здобуття відповідної «обсерваційної позиції», у якій «під-прицільний» феномен по/ви-дає себе для феноменологічної фіксації та теоретичної експлікації, є пошуковий рух із орієнтацією на роз(від)микаючу здатність жаху (Angst) як базисного екзистенціального на-строю (die Befindlichkeit) присутності.

Стосовно ступеня розробки обраної проблематики варто відзначити, що ключовий для нас екзистенціально-феноменологічний «базис» та близькі до нього теоретичні «продукти» представлені тут прізвищами таких видатних західних мислителів, як Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, М. Шелер, П. Рікер, Г. Г. Шпет, Х.-Г. Гадамер, Ф.-В. фон Херрманн, Р. Інгарден, Е. Левінас, Н. Аббаньяно тощо, а також спектром досліджень таких відомих у нас авторів, як Є. В. Борисов, П. П. Гайдено, І. Михайлов, М. Міхальський, В. І. Молчанов, І. С. Плотніков, К. А. Свас'ян, С. М. Ставцев, О. І. Ставцева, Г. М. Таврізян та інші.

Наукова новизна статті полягає у тому, що в її межах здійснюється тематизація проблеми втечі саме із орієнтацією на виявлення її екзистенціальної «основоструктури» та застосуванням відповідного екзистенціально-феноменологічного «інструментарію». Акцентування уваги саме на екзистенціально-феноменологічному підході до проблеми втечі вбачається доцільним з огляду на можливості отримання шляхом подальшого «експлікативного» просування у цьому напрямку нових теоретич-

них «підступів» щодо актуальних філософських проблем (пост)сучасності.

Першим, що постає на шляху нашого теоретичного «просування-до», є необхідність певної «(само)легітимації» застосування «словоформи» на-стрій при спробі трансляції сенсу його німецького оригіналу в поле української мови. У загальному плані стосовно на-строю (die Befindlichkeit), який при першому наближенні може видавати себе лише за сукупність суто психологічних ознак, слід сказати, що у своїй екзистенціальній прорисовці він радикальним чином не підпадає під його онтико-екзистенційний дериват, являючи собою один з базисних екзистенціалів або модусів буття-ось: «До всякої психології настроений <...> следует увидеть этот феномен как фундаментальный экзистенциал и обрисовать в его структуре» [17, 159]. Зазначений екзистенціал у тотальності власних сутнісних «модуляцій» найрельєфніше подає для нашого феноменологічного про(в)слуховування «обертони» просторового перебування у певному місці, самопочуття, «настроєності-на-щось», установку, а також – певний стрій як «настроєність-у-лад», тобто перебування у певній «системі звучання». Саме тому у цьому випадку на допомогу нашим трансляційно-схоплюючим спробам приходять українське «настрій» у формі на-строю, що має поєднувати як «призвуки» певної «топографічної» розташованості (певне «на-стояння») та «чуттєво-чутливі» інтонації «при(с)хильності-до-(когось/когось)», так і «настрій як такий» (у психологічній дериваційній формі) разом із певним екзистенціальним строєм як сутнісною «інтонованістю», а отже – «на(в)строєністю-на(у)-стрію/лад». В цілому ж, die Befindlichkeit у «Sein und Zeit» позначає основний вид відкритості (die Erschlossenheit), тобто до-рефлексивне ставлення/відношення до світу та до себе, що має функцію безпосереднього розкриття: «В настроенности присутствие всегда уже по настроению разомкнуто как то сущее, которому присутствие в его бытии вверено как бытию, каким оно экзистирова имеет быть» [17, 159].

Отже, екзистенціал на-строю означає те, що присутність завжди якимось певним чином є «настроєною» на буття, тобто, що воно так чи інакше знаходить себе у відношенні/спрямованості до/на буття. Ця на-строєність («на» якої тут виступає як «знаходження-при») відкривається йому у настрої (тут – у звичайному розумінні цього слова), але таке відкривання може водночас виступати і у формі радикальної закритості: «В о т разомкнуто «простым настроением» исходнее, им же оно соответственно и замкнуто упрямее чем любым не-восприятием» [17, 161-162]. Тож далі ми маємо перейти до розгляду того, що у своїй розмикаючій здатності не тільки екзистенційно усуває подібну закритість, але й виводить-у-показбуттєвуможливістьприсутності

(як буття-у-світі) бути способом втечі, а саме – до ключових екзистенціальних «модуляцій» на-строю (страху та жаху) і того, що вони у феномені втечі феноменально розмикають. Ми маємо, отже, в-дивитися у те, як саме ці «модуляції» та власне тематика втечі у своїй прямій зафіксованості виступають у тексті ґайдеггерівського «Sein und Zeit».

Тож – страх. Перш за все, варто відзначити, що феномен страху в своїй «під-розгортання-підлаштованій» поданості у якості предмета для теоретичного розгляду дає побачити себе у трьох аспектах/ракурсах, а саме: як аналітично отриману «механічно-складену» структурність та, водночас, «триєдину» феноменальну явленість «перед-чим» страху, власне «наляканості» та «за-що» страху. Маємо визнати, що із прорисовкою цих екзистенціальних «компонентів» зачеплена нами вище екзистенціальна сутність на-строю «виходить-на-світло» ще більш рельєфно. Проте нас аналітика подібного плану цікавить з огляду на необхідність прояснення екзистенціальної структурності саме феномена втечі, тож маючи «за-спиною» саме такий «спонукаючий» до відповідних дій орієнтир, перейдемо до сутнісної характеристики зазначених «структурних» моментів феномена страху та тих його «модифікацій», що ними зумовлюються.

Отже, «перед-чим» страху, тобто «страшно-лякаюче» як таке, є завжди якимось «внутрішньосвітним» сутнім, що зустрічає присутність як буття-у-світі способом зустрічності у «буттєвому образі» засобу. Таким чином: «Надлежит не онтически сообщить о сущем, которое по-разному и чаще всего способно быть «страшным», но следует феноменально определить страшное в его страшноности» [17, 166]. Останнє ж сутнісно перебуває у стані в-коріненості у характері загрозовості, яка також може подавати себе із різними «інтонаційними варіаціями». Такими у нашому випадку будуть:

шкідливість, яка дає себе побачити в якості «дефективного» модусу «манья-справи», що є «структурно» приналежною будь-якому засобу;

область/зона шкідливого, звідки завжди певним чином орієнтовна шкідливість виступає у своїй загрозовості;

«те-з-чим-щось-не-так» як загрозовістю промаркована і в такій промаркованості ідентифікована зона сутнього;

на-ближення/наст(уп)ання загрозовості, тобто наступальне наближення шкідливості, що для присутності процесуально настає у «не-підвладній» їй близькості, а отже, загрожуючи, на(при)-ближається;

страшність як модус загрозовості, що характеризується екзистенціальним «балансуванням-на-вістрі» у положенні «між» щодо можливостей як прямого контакту, так і проходження-повз з боку «того-що-загрожує»;

власне «можливість-пройти-повз», приналежна «шкідливості-яка-загрожує» та конститутивна для феномена страху взагалі.

Останній же (власне страх як такий) є нічим іншим, аніж з(ви)вільненням (яке у своєму здійсненні «дає-себе-зачепити») у такий спосіб охарактеризованого загрозового (того-що-загрожує). Отже, як зазначає ґайдеггер, не спочатку деє фіксують майбутнє зло, а потім опиняються у буттєвій «ситуації» страху, але страх відкриває на-ст(уп)аючу загрозовість у її страшності. І тільки лякаючись як «перебуваючи-у-страсі» страх «post factum» може засвоїти собі, «роздивившись», своє «те-що-лякає» у його конкретності. «Усмотрение видит страшное потому, что находится в расположении страха. Устрашенность как дремлющая возможность расположенного бытия-в-мире, «подверженность страху», уже разомкнула мир в видах того, что из него может близиться нечто подобное страшному» [17, 166]. Сама ж можливість на-ближення загрозового відкривається тільки на основі сутнісної екзистенціальної просторовості присутності як буття-у-світі.

Отже, отримавши певне прояснення щодо двох перших конститутивів страху, відповідним чином «розташуємо-у-світлі» і його третій конститутивний момент, а саме – «за-що» страху. Як зазначає ґайдеггер, «то, о-чем страх страшится, есть само страшящееся сущее, присутствие» [17, 167]. Тобто, лише сутнє, для якого справа в його бутті йде про нього самого, здатне «страшитися/лякатися». Страх, отже, певним чином роз(гортає)микає це сутнє у його лянності, у його залишеності/кинутості на себе, оголюючи при цьому із різними ступенями ясності присутність у бутті її «ось». «Если мы страшимся о доме и добре, то здесь нет никакого противопоказания данному выше определению о-чем страха. Ибо присутствие как бытие-в-мире есть всегда озаботившееся бытие-при» [17, 167]. Варто також відзначити, що «страх-за» може пере-спрямовуватися на інших, трансформуючись в такому випадку у людино-зорієнтований «страх-за-(когось)».

Таким чином, конститутивні моменти цілісного феномена страху можуть виявляти певну екзистенціальну варіативність, виводячи при цьому у по(ви)каз різні буттєві можливості наляканості. До структури зустрічності загрозового, зокрема, належить зазначене вище на(при)-ближення у близькості, а якщо так, то: «Коль скоро угрожающее в своем «хотя еще нет, но в любой момент» само внезапно врывается в озаботившееся бытие-в-мире, страх становится испугом» [17, 168]. Тож у загрозовому слід розрізняти: найближче на(при)-ближення загрозового та рід зустрічності самого цього на(при)-ближення, яке подає себе як раптовість. Якщо ж загрозове як таке має характер радикальної не-знайомості, то страх трансформується у моторошність. У випадку ж, коли загрозове

зустрічає присутність ознаками моторошності та водночас має ще й риси зустрічності із «призвучками» раптовості, страх перетворюється на жах. Усі ці модифікації страху як можливості на-строю свідчать про те, що присутність як буття-у-світі є вихідним чином «під(ви)дана-страху», при чому ця під(ви)даність «<...>» повинна розумітися не в онтичному сенсі фактичної, «ізолюваної» передраположенності, а як екзистенціальна можливість сущностного розположення «<...>» присутності взагалі» [17, 168]. Нас же у контексті генеральної «пошукової лінії» даної статті цікавить саме останній модус феномена страху, а саме: жах, який обіцяє нам надання прямих феноменологічних «під(до)ступів» щодо екзистенціальної основи феномена втечі.

Отже, йдучи на цьому етапі нашого просування-крізь «слід-у-слід» за Гайдеггером у його феноменологічно «влучній» техніці екзистенціального роз(гортання)криття, яка скеровується стратегічним наміром здобуття «структурного цілого» присутності, ми, водночас впритул наблизились до певної мірою проясненої «так-поданості» і щодо цікавлячої нас структурності феномена втечі. Наша «підприцільна» проблематика виступає тут у прийнятному ступені ясності крізь екзистенціально-феноменологічну аналітику осново-на-строю жаху. У якості ж «стартової відмашки» та певного «заспіву» наразі зазначимо: відпочаткове роз-чинення присутності у зустрічному світі оголює щось навіть у загальних «зовнішніх» контурах подібне до втечі. Останнє під час феноменологічного (вслуховування)дивляння у основи присутності як буття-у-світі подає себе в якості «втечі-від-самої-себе», тобто в якості екзистенціального «руху-від», «від» якого у своїй «негативності» від-штовхується від буття присутності у модусі «буття-власне-собою». Тобто, у стані втечі як буттєвої можливості присутності остання не «ставити-себе-перед-самою-собою», але перебуває в-коріненню у замикаючому падінні, що падає завжди «повз-себе». «Екзистентно-собственність» самобуття правда замкнута і отеснена в падінні, але ця замкнутість є лише привація разомкнутості, феноменально об'являючись в тому, що бегство присутності є бегством від нього самого» [17, 214]. Отже, у «від-чого» втечі присутність прямує «за» собою, а це означає, що: «Лише поскільки воно онтологічно по суті через належність разомкнутості взагалі поставлено перед самим собою, воно може бежать від себе» [17, 214].

Втім, якщо тут і йдеться про певне «перед-собою»-положення, то воно ні в якому разі не може трактуватися як тривіальне «осмислення/осягнення», «споглядання» чи щось подібне, хоча, звичайно, у такому «русі-від-(себе)» присутність і є своїм розімкнутим «ось»: «Екзистентно-онтологическое отшатывание на осно-

вании своего характера разомкнутости дает феноменально возможность экзистенциально-онтологически схватить это от-чего бегства как таковое» [17, 214]. Тобто, всередині онтичного «від» від-чого екзистенціально зрозумілої втечі може бути у феноменологічно фіксованому «зусиллі» схоплено та «виведено-у-показ». Тому, як зазначає Гайдеггер, орієнтація аналізу на феномени падіння та жаху не є приреченою на повну безперспективність, якщо вона намагається онтологічно роз(крити)відати щось стосовно присутності, яка у цьому падінні розмикається. «Возможность в интерпретирующем сопутствии и следовании внутри расположенного понимания пробиться к бытию присутствия тем более возрастает, — чем исходное феномен, методически служащий в качестве размыкающего расположения» [17, 214]. Основонастрій жаху, як видається, у цьому плані має найсоліднішу розмикачу потужність.

Втеча, втім, подала нам себе як падіння присутності у світ зустрічаючо-приймаючої на-явності, тобто в якості «втечі-від-себе». Але слід при цьому розуміти, що не будь-яке «відхилення-від» є саме втечею (в екзистенціальному розумінні). За Гайдеггером, критерієм ідентифікації втечі у перспективі основонастрою страху є її приналежність до сутнісної характеристики, що полягає у фундованому страхом «від-хилення-від» щодо того «щось», яке розмикає страх, тобто – від загрозливого. Інтерпретація ж страху як екзистенціального на-строю показала вище, що «від-чого» страху є завжди чимось внутрішньосвітним, а саме: певне сутнє, яке несе загрозу завдання шкоди та на-ст(уп)ає/наближається, у своїй загрозливості з певної області світу так, що при цьому вихідним чином здатне «пройти-повз».

Проте тут ми натрапляємо на певну складність, адже, як ми зазначали, характер таким чином п(р)оясненої втечі передбачає здійснення «руху-від» у спосіб, при якому присутність результативно опиняється роз-чиненою, знову ж таки, саме у внутрішньосвітнім сутнім. Тому у більш онтологічно «глибокому» плані «отшатывание» падіння оснований скорше в ужасе, який со своей стороны впервые делает возможным страх» [17, 215]. «Від-чого» жаху при цьому взагалі не є приналежним внутрішньосвітньому сутньому як такому. А отже, і загрозливість тут не має характеру певної шкідливості, що зачіпає присутність в аспекті якоїсь особливої фактичної можливості бути. Ніщо з того, що існує способом засобу або є наявним у світі на-явного, не функціонує як «те-перед-чим-жахається-жах».

Таким чином, жах радикальним чином «сліпий» щодо тих чи інших топографічних «тут» і «там», звідки має на-ближатися «загрозливе страху». Жах вихідним чином «не знає», що

є тим, перед чим він жахається. Його загрозливе, таким чином, перебуває у «ніде». «Нигде» однако означає не ніщо, но тут лежить область вообщє, разомкнутость мира вообщє для сущностно пространственного бытия-в. Угрожающее потому и не может приблизиться сюда по определенному направлению внутри близости, оно уже «вот» – и все же нигде, оно так близко, что теснит и перебивает дыхание – и все же нигде» [17, 216]. Отже, у «від-чого» жаху його «ніщо-і-ніде» виходить на світло: «Наседание внутримирного ничто и нигде феноменально означает: от-чего ужаса есть мир как таковой» [17, 216].

За(с)хопленість жахом розмикає при цьому «світ як світ» із максимумом прямої та ясності: «Не сначала, скажем через размышление, отвлекаются от внутримирно сущего и мыслят уже только мир, перед которым потом возникает ужас, но ужасом как модусом расположенности впервые только и разомкнут мир как мир» [17, 216-217]. Це, втім, не має означати, що у жаху «світовість світу» якимось чином примислюється чи теоретично досягається.

Тож можна в якості певної ілюстративної прорисовки сказати, що екзистенціальна «ситуація», яка є фундовою в жаху, сутнісно характеризується буттєвою «девальвацією» того, що у навколишньому світі «малося-під-рукою» у якості засобу та всього внутрішньосвітньо сутнього взагалі: «світ» та спів-присутні «інші» виявляються нездатними тут-і-так запропонувати щось «життєво важливе/значиме». Саме так жах віднімає у присутності можливість розуміти себе зі «світу», публічної роз-тлумаченості та ви-мовленої у повсякденні у-середненої зрозумілості. Жах від(тягує)кидає присутність назад до того, за що бере жах, – до його власної «здатності-бути-у-світі». «Ужас обнажает в присутствии бытие к наиболее своей способности быть, т.е. освобожденность для свободы избрания и выбора себя самого. Ужас ставит присутствие перед его освобожденностью для... (groropsisio in...) собственности его бытия как возможности, какая оно всегда уже есть. Это бытие однако есть вместе то, которому присутствие вверено как бытие-в-мире» [17, 217]. Більше того: «Ужас уединяет присутствие в его наиболее своем бытии-в-мире, которое в качестве понимающего сущностно бросает себя на свои возможности» [17, 217].

Те, за що жахається жах, при цьому відкривається як те, від чого він жахається (тобто присутність як буття-у-світі). Тотожність «від-чого» жаху і його «за-що» поширюється навіть на сам стан жаху, адже останній є в якості екзистенціального на-строю одним з «осново-образів» буття-у-світі. Те, що жах як «основна-стрія» розмикає присутність у її «ось», як зазначає Гайдеггер, видно вже із повсякденної мови/ви-мовленості, адже саме у ній особливим чином артикулюється способом «назовні» певна

екзистенціальна «невизначеність» того, причому присутність знаходить себе у жаху (як позиції «при» щодо «нічого-і-ніде»), набуваючи у нашому випадку екзистенціально зафіксованої форми у вигляді слово-титулу «не-по-собі». Жах, таким чином, ви(суває)тягує присутність назад з її зустрічаючо-приймаючого о-точення та у самому собі «сигналізує» про «ситуацію», коли повсякденна свійськість підривається у своїй заспокоєності і присутність як буття-у-світі відокремлюється/ви-корінюється з його падаючого роз-чинення у «світі», набуваючи екзистенціального модусу несвійськості (що й ви-мовляється як стан «не-по-собі»).

Тепер, власне, і стає феноменально введеним-на-світло те, від чого втікає падіння як втеча: не від зустрічного внутрішньосвітньо сутнього, але до нього як до сутнього на-явним способом, при якому «стурбованість/дбайливість», втрачаючи себе у своєму о-точенні (позиція «у-людях»), здатна у(про)триматися у заспокоєній свійськості. «Падающее бегство в свойскость публичности есть бегство от не-по-себе, т.е. от жути, лежащей в присутствии как брошенном, себе самому в своем бытии вверенном бытии-в-мире» [17, 218]. Повсякденний спосіб, у який присутність розуміє своє «не-по-собі», є, отже, «рухом-від» у падінні, що «триножить» хвилю на-ступаючої несвійськості. «Обыденность этого бегства феноменально показывает однако: к сущностному устройству присутствующего бытия-в-мире, в качестве экзистенциального никогда не наличному, но существующему по себе всегда в модусе фактического присутствия, т.е. расположения, принадлежит как основорасположение ужас» [17, 219]. Тобто заспокоєно-свійська буттєва «модуляція» присутності як буття-у-світі є вторинною щодо основонастрою жаху, але не навпаки (тож і екзистенціал «не-по-собі» є у цій перспективі більш вихідним феноменом).

Таким чином, можна зробити висновок про те, що у просторі наведених гайдеггерівських експлікацій феномен втечі у своїй екзистенціальній структурності ви(по)казав себе-у-самому-собі як такий, що має власні «від» і «до» та способи їх здобуття/розмикання. Такі зовнішньо «топографічні» маркери, втім, не є приналежними чомусь на-явному, але вихідним чином в-корінені у буттєвій основобудові присутності як бутті-у-світі. Наш «під-прицільний» феномен при цьому експлікативно трансформувався у різні форми явленості, виступаючи не тільки сутнісною характеристикою екзистенціального падіння у «світ» («втеча-від-себе»), але й феноменологічно зафіксованим «рухом-від» присутності, в якому остання ви-корінює саму себе із заспокоєності повсякденного буття/розчинення у зустрічному сутньому шляхом актуалізації розмикаючої потенційності основонастрою жаху («втеча-до-себе»).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисов Е. В. Феноменологический метод М. Хайдеггера / Е. В. Борисов // Хайдеггер М. Прологомены к истории понятия времени. – Томск: Водолей, 1998. – 383 с.
2. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики / Ханс-Георг Гадамер [пер. с нем.]. – М.: Прогресс, 1988. – с. 425.
3. Гадамер Х.-Г. Хайдеггер и греки / Ханс-Георг Гадамер // Логос. – 1991. – № 2. – С. 56–68.
4. Гайдено П. П. Мартин Хайдеггер: изначальная временность как бытийное основание экзистенции / П. П. Гайдено // Вопросы философии. – 2006. – №3. – С. 165–172.
5. Источникова А. В. Проблема анализа Бытия как стратегический замысел герменевтики М. Хайдеггера / Источникова А. В. // Вестник МГТУ. – 2006. – №1. – С. 59–62.
6. Михайлов И. Был ли Хайдеггер «феноменологом»? / Игорь Михайлов // Логос. – 1994. – №3. – С. 283–302.
7. Молчанов В. И. Онтология и обоснование феноменологии у Гуссерля и Хайдеггера / В. И. Молчанов // Проблемы онтологии в современной буржуазной философии. – Рига: Зинатне, 1988. – С. 81–100.
8. Молчанов В. И. Понятие рефлексии в контексте феноменологического учения о времени / В. И. Молчанов // Критика феноменологического направления современной буржуазной философии. – Рига, 1981. – С. 120–140.
9. Плотников И. С. К истории восприятия Хайдеггера в русской мысли / И. С. Плотников // Вопросы философии. – 1995. – №9. – С. 169–175.
10. Свасьян К. А. Феноменологическое познание. Пропедевтика и критика / К. А. Свасьян. – Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1987. – 198 с.
11. Ставцев С. Н. Трансцендентальный характер фундаментальной онтологии Хайдеггера / С. Н. Ставцев // Метафизические исследования. – Альманах Лаборатории Метафизических Исследований при Философском факультете СПбГУ. – 1998. – Выпуск 6. Сознание. – с. 125–136.
12. Ставцева О. И. Очерк хайдеггеровской философии / О. И. Ставцева // Хайдеггер и восточная философия: поиски взаимодополнительности культур [отв. ред. М. Я. Корнеев, Е. А. Торчинов]. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 29–58.
13. Ставцева О. И. Понятие «экзистенция» у Шеллинга, Кьеркегора, Хайдеггера / О. И. Ставцева // Размышления о философии на перекрестке второго и третьего тысячелетий: [сборник]. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – №11 – С. 122–26.
14. Фалев Е. В. Герменевтика Мартина Хайдеггера / Е. В. Фалев. – СПб.: Алетейя, 2008. – 217 с.
15. Хайдеггер М. Искусство и пространство / Мартин Хайдеггер // Самосознание европейской культуры XX века. Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе: [сборник]. – М.: Политиздат, 1991. – 366 с.
16. Хайдеггер М. Прологомены к истории понятия времени / Мартин Хайдеггер [пер. с нем.]. – Томск: Водолей, 1998. – 383 с.
17. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер [пер. с нем. В. В. Библихина]. – Харьков: Фолио, 2003. – 503, [9] с. – (Philosophy).
18. Хайдеггер М. Семинар в Ле Торе, 1969 / Мартин Хайдеггер // Вопросы философии. – 1993. – №10. – С. 123–151.
19. Херрманн Ф.-В. фон. Понятие феноменологии у Хайдеггера и Гуссерля: [сборник] / Ф.-В. фон Херрманн [пер. с нем.]. – Мн.: Пропилеи, 2000. – 192 с. – (Схолия).
20. Херрманн Ф.-В. фон. «Бытие и время» и «Основные проблемы феноменологии» / Ф.-В. фон Херрманн // Философия М. Хайдеггера и современность: [сборник] [под ред. Н. В. Мотрошиловой]. – М.: Наука, 1991. – С. 62–80.
21. Heidegger M. Sein und Zeit / M. Heidegger. – Tuebingen: Max Niemeyer Verlag, 2001. – 437 s.
22. Pieron J. Angoisse et mort dans Sein und Zeit / J. Pieron // Bulletin d'analyse philosophique. – 2008. – V. IV, № 5 / <http://popups.ulg.ac.be/bap/document.php?id=280>.

УДК 27 – 526.6.001

С.О. КУВИЧКА

ПОНЯТТЯ ТА ПРИРОДА СХІДНОХРИСТИЯНСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ СИМВОЛІВ

Кувичка Сергій Олексійович - аспірант кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

У цій статті робиться спроба сформулювати визначення поняття «релігійний символ». А також розглядається походження та природа деяких східнохристиянських релігійних символів.

Ключові слова: релігійний символ, архетип, християнство.

В этой статье предпринимается попытка сформулировать определение понятия «религиозный символ». А также рассматривается происхождение и природа некоторых восточнохристианских религиозных символов.

Ключевые слова: религиозный символ, архетип, христианство.

In this article is undertaken attempt to formulate determination of concept «religious symbol». And also an origin and nature of some east-christian religious symbols is examined.

Keywords: religious symbol, archetype, Christianity.

© С.О. Кувичка, 2010

Релігія посідає особливе місце в житті суспільства, тому її дослідження завжди було важливе й актуальне. Наш час не є винятком: сучасна криза загострює актуальність дослідження процесів, що відбуваються в духовній сфері й зокрема релігії. Особливо багато уваги треба приділити дослідженням релігійних символів, бо релігія є символічною системою. Однак з цього приводу існують суперечності: з одного боку, безперечно визнається потреба у вивченні релігійних символів, а з іншого боку, сучасних серйозних досліджень на цю тему дуже мало. Крім того, рідко в якому довіднику з релігієзнавства розглядається поняття «релігійний символ», а в церковних православних довідниках взагалі не розглядається релігійний символ як поняття.

Релігійність населення України значно зросла після розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності. Крах комуністичної ідеології та криза, що торкнулися всіх сфер життєдіяльності, були основними причинами звернення людей до релігії, магії, екстрасенсорики, окультизму. В результаті трансформаційних процесів у суспільстві, під впливом глобалізації одночасно збільшується кількість нових для України релігійних організацій (східних та західних релігійних течій), що виявляються в деяких питаннях більш конкурентоспроможними, ніж традиційні для України греко-католицька й особливо православна церкви, а з іншого боку, відбувається поширення західних життєвих цінностей і стилю життя, що впливають на формування українців як «суспільства споживання». Завдяки цим процесам сформувався феномен мозаїчної релігійної свідомості –

суміші елементів різних духовних і матеріальних ціннісних систем. Для релігійної свідомості мозаїчного типу значущим став не релігійний, а магічний світогляд, що передбачає не внутрішній розвиток суб'єкта, а орієнтує діяльність на задоволення повсякденних потреб. Свідченням цього є наявність у суспільстві практики використання релігійних символів як товарних знаків, логотипів кампаній, печаток; використання православних ікон «поислених» східною символікою тощо.

Природу та значення символів у своїх дослідженнях розглядали в рамках неокантіанства Е. Кассієр, у релігійній, етичній та естетичній площині – К.А. Свасьян, О.Ф. Лосев, М.М. Касперавічус, у психоаналізі З. Фрейд, К. Юнг, в етнологічних розробках К. Леві-Строс.

Символ в соціологічних теоріях розглядали Макс Вебер, Е. Дюркгайм, Ч.Х. Кулі, Дж.Г.Мід, Т.Парсонс, Р.Н.Белла. Середросійських соціологів – В.І. Гараджа, О.А. Кармадонов. Серед вітчизняних учених символ розглядали В. Бурлачук, О.В. Грабовець, В.І. Бугайов, Л.М. Богата, М.Л. Шумка, Н.Помогаєв, О.С. Куровська, Ю.Ю. Полулях, А.А. Кавалеров, Е.Н. Юрченко.

У східнохристиянській традиції найвидатнішими теоретиками символізму були Діонісій Ареопіт та П. Флоренський.

Найсерйозніші сучасні розробки у сфері дослідження сутності, значення та практичного застосування релігійних символів належать безперечно психології, в основному юнгіанського напрямку (арттерапії, психодрамі тощо).

Отже, метою цієї роботи є визначення понят-

тя та природи східнохристиянських релігійних символів.

Завдання роботи:

Визначити поняття «релігійний символ».

Визначити природу релігійних символів взагалі й зокрема східнохристиянських.

Теоретичною основою роботи стали дослідження Юнга К.Г. [13], [14], Бичкова В.В. [1], Фейербаха Л. [10].

Фактичний матеріал ми використовували з робіт Юнга К.Г. [13], Бичкова В.В. [1].

Поняття «релігійний символ». Поняття «символ» неможливо визначити без визначення поняття «знак», ці явища органічно пов'язані між собою. Фактично символ є специфічним різновидом знака.

Проаналізувавши довідкову літературу, ми дійшли висновку, що, по-перше, поняття «знак» є більш розробленим у науці, ніж поняття «символ». Це можна пояснити складністю самого символу як явища. По-друге, дуже мало уваги приділяється розробці поняття «релігійний символ».

Отже, згідно з довідниками, знак — це чуттєво сприйманий матеріальний предмет (подія, дія чи явище), котрий у процесі практичної та духовної діяльності людини виступає як представник іншого предмета, властивості чи відношення й використовується для придбання, зберігання, переробки та передачі повідомлень, інформації, знань [5, 90], [6, 91], [7, 122], [12, 198].

Існує поділ знаків на три різновиди, на основі їх відношення до означуваного об'єкта: знаки-копії, знаки-ознаки й знаки-символи. Знаки-копії (за Пірсом ікони) — це відтворення, репродукції, що володіють певною схожістю з об'єктами, яких вони представляють, наприклад фотографії, малюнки, відбитки пальців, певною мірою знаки так званої піктографічної писемності тощо. Знаки-ознаки (за Пірсом індекси) пов'язані з означуваними об'єктами як наслідки зі своїми причинами (те, що інакше називається симптомами, прикметами тощо), наприклад дим — це знак, наслідок вогню. Знаки-символи являють собою певні наочні образи, використовувані для вираження часто досить значного змісту, відхиленого від змісту самого об'єкта, що виступає знаком, наприклад зображення давньогрецької театральної маски — символ театру та театрального мистецтва [2, 57], [12, 198].

Наступний розподіл знаків властивий для багатьох авторів, але його можна оспорити, оскільки існує багато суперечностей порівняно з попереднім поділом. Це розподіл усіх знаків на мовні (які входять в якусь знакову систему — слова, літери) та немовні, до яких, власне, й належать знаки-копії, знаки-ознаки, знаки-символи [2, 6, 7, 11, 12].

Основні суперечності полягають у тому, що, по-перше, знаки-символи можуть бути виражені літерами, словами та цілими фразами (тобто,

одночасно бути і мовними, і немовними?). До того ж, літери в прямому сенсі слова, є символами, оскільки їх значення й звучання обумовлюються тільки конвенціонально. По-друге, існує співвідношення між словами та літерами й знаками-копіями, вони пов'язуються через звуки: деякі слова складаються із звуків, що копіюють процес, про який йдеться, наприклад, «дзижчання», «шипіння», «тук-тук», «бу-бук» тощо. Крім того, деякі алфавіти еволюціонували із ієрогліфічного письма, в якому часто ієрогліф являє собою зображення предмета, істоти, на які вказував. Взагалі Ч. Пірс розкриває сутність усіх різновидів знаків (ікон, індексів, символів) через їх прояви в мовних структурах (словах, літерах, фразах) [8, 176- 234].

Отже, існують два виходи: або визнати поділ знаків на мовні та немовні неспроможним, або визнати, що знаки-копії, знаки-ознаки й знаки-символи можуть бути і мовними, і немовними. Другий вихід ми вважаємо більш допустимим, тому що вносить додаткову раціональність у теорію знаків.

Тепер перейдемо до розгляду поняття «символ». В силу складності символу як явища ще нікому не вдалося точно й ємно сформулювати визначення поняття «символ», охопивши всі його основні характеристики. На наш погляд, найбільш прийнятним, із існуючих визначень, є таке:

Символ (від грец. знак, розпізнавальна прикмета) — це ідея, образ або об'єкт, що має власний зміст і одночасно представляє в узагальненій, нерозгорнутій формі якийсь інший зміст [2, 168].

Символ, це «частный случай понятия «знак» [3, 400]. Дійсно в цих двох явищах так багато спільного, що їх часто плутають. Ця ситуація схожа на Періодичну систему Менделєєва, де схожі елементи перебувають поруч, але один з них містить на один електрон більше й, завдяки цьому, відрізняється від сусіда й має інші властивості.

Можна виділити дві відмінності між знаком і символом:

1. За формою прояву: знак завжди проявлений як чуттєво сприйманий матеріальний об'єкт. Символ може бути проявленим не тільки як матеріальний об'єкт, але ще й як ідеальний образ. Однак треба відмітити, що ідеальний образ неможливо передати яким-небудь способом, крім втілення в щось матеріальне.

2. За точністю інтерпретації: використання знака не допускає багатозначності, сам по собі він може мати декілька значень. Але не в контексті, тут він повинен мати чітко визначене значення. Символ навіть у певному контексті не втрачає багатозначності й, навіть, суперечливості. Наприклад, образ Змія в ситуації легенди про первородний гріх у загальній ідеології християнства є однозначно негативним, але для деяких течій гностичного напрямку, для християнської містичної (езотеричної) традиції образ Змія-спокусника не

такий однозначний: він може бути розглянутий і з позиції подателя знань, суб'єкта, що забезпечив необхідний для розвитку людини поштовх до пізнання.

Внаслідок спорідненості явищ знака й символу вони можуть перетворюватись одне в одне. Тобто знак це закріплений символ, що втратив багатозначність змісту. Може бути й зворотний процес.

З цього приводу постає проблема відрізнєння символу від інших видів знака. Проблема, на наш погляд, перебуває у відношенні до знака самого суб'єкта. Якщо він сприймає символ поверхово, то бачить тільки знак. Тому що сприйняття символу вимагає діалогічності. Наприклад, натільний хрест у повсякденному розумінні це знак приналежності людини, яка його носить, до християнства. Причому, скоріш за все, до католицизму, православ'я чи уніатства. Якщо ж вивчити розп'яття уважніше, то можна побачити, що це символ, що представляє основні сутнісні характеристики релігії (жертвність, порятунок через страждання, пріоритет духовного над тілесним тощо), представником якої є ця людина.

Основні характеристики символу:

1. Багатозначність, яка послабляється конвенціональною домовленістю групи, що використовує символ.

2. Форма й зміст символу не завжди відповідають формі та змісту об'єкта, який він представляє. Але повинна існувати така риса, яка по асоціації й аналогії зближує символ і представлений ним об'єкт. Ця риса може бути навіть не в самому символі, а в його інтерпретації. Наприклад, число «1» символізує Бога, оскільки з нього починають відлік, отже, його можна співвідносити з поштовхом, початком активності, первісним актом божественного творіння, і з самим суб'єктом божественного творіння.

Отже, ми визначили, що таке символ взагалі, тепер треба визначити поняття релігійного символу. Релігія – це спосіб контакту між людиною та сакральним. Це символічна система, а символи є медіатори сакрального. Спробуємо сформулювати визначення поняття:

Релігійний символ – це будь-який матеріально або ідеально проявлений об'єкт, що має власний зміст і одночасно репрезентує в узагальненій, нерозгорнутій формі якийсь інший зміст, котрий має сакральне значення і є предметом віри.

Природа релігійних символів. У питанні визначення природи символів ми поділяємо позицію К. Юнга. Карл Юнг розглядає символи у контексті вчення про архетипи. За його словами, З. Фройд уперше описав явище, що полягає в частому з'явленні в сновидіннях елементів, які не належать особистості сновидця та ніяк не співвідносяться з його досвідом. Ці елементи, названі Фройдом «останками стародавності», й являють собою образні думки, пояснення присутності, яких не можна знайти в житті сно-

видця. Схоже, що вони є первозданими, уродженими й успадкованими від первісних людей формами розуму. Мається на увазі біологічний, неусвідомлений розвиток розуму в доісторичну епоху наших пращурів, психіка яких ще не далеко відійшла від тварин. Ця незмірно давня психічна матерія створює основу нашого розуму, подібно до того, як структура нашого організму повторює загальні анатомічні риси ссавців. Юнг такі «останки стародавності» називає «архетипами» або «прототипами».

На думку К. Юнга, термін «архетип» часто розуміють неправильно – як означення деяких цілком визначених міфологічних образів або сюжетів. Але вони є лише усвідомлені уявлення та не передаються в спадщину. Архетип проявляється в тенденції формування цих уявлень навколо однієї центральної ідеї: уявлення можуть значно відрізнятися деталями, але ідея, що лежить в основі, залишається незмінною. Існує, наприклад, багато уявлень про братерську ворожнечу, але сама ідея не змінюється [14, 65-66].

К. Юнг стверджує, що несвідоме мислить образно. Ми вважаємо, що якщо первісне мислення теж було образним, то фундаментом свідомості, що формувалася у повсякденній діяльності первісної людини, були образи найважливіших, найнеобхідніших об'єктів. Мабуть вони й стали архетипами.

Сам К. Юнг визнає, що вислів «архетип» зустрічається вже в таких філософів, як Філон Іудей та Іриней. Цей вислів часто вживається у Діонісія Ареопагіта. Хоча в Августина слово «архетип» не трапляється, але його заміняє «ідея». «Архетип» – це пояснювальний опис платонівських ідей. Ця назва, за Юнгом, правильна, оскільки означає, що, говорячи про зміст колективного несвідомого, ми маємо справу з найдавнішими, а краще сказати, споконвічними типами, тобто з давніх-давен існуючими загальними образами [13, 66].

Архетипи, стверджує К. Юнг, – це не просто сталі шаблони мислення. Це динамічні явища, що проявляються у формі імпульсів настільки ж спонтанних, як і інстинкти. Енергетику архетипів можна відчувати з особливого зачарування, що супроводжує їхня поява. Вони начебто заворожують. Архетипи дають життя міфам, релігіям і філософським концепціям, що впливають на цілі народи та розділяють історичні епохи.

Всесвітньо поширений міф про героя, наприклад, завжди описує могутню людину чи богочоловчину, що перемагає зло в будь-яких його проявах: у вигляді драконів, змій, чудовиськ, демонів тощо і рятує людей від руйнації та загибелі. Проголошення чи ритуальне повторення священних текстів і церемоній, а також поклоніння такому герою за допомогою танців, музики, гімнів, молитов, жертвопринесення змушують тріпотіти аудиторію (начебто силою магічного заклинання)

та сприяють ототожненню глядачів із героєм [14, 74- 77].

Стосовно походження міфів концепція К. Юнга співзвучна з деякими думками Л. Фейербаха. Наприклад, Л. Фейербах стверджував, що людина не може існувати без об'єкта, тобто пізнання, й кожний об'єкт пізнання є засобом самопізнання. Тобто, в процесі пізнання людина начебто проектує якусь частину себе на об'єкт пізнання [10, Т. 2, 32-36]. Людина наділяє все, що її оточує, людськими (власними) властивостями. Тому абсолютно будь-яке явище та почуття може набути священного характеру. В міру розвитку людини, її свідомості з'являється ідея вищої істоти, але й вона є лише проекцією людських якостей, тому що людина, як вважає Фейербах, ніколи не зможе звільнитися від своєї справжньої сутності. «Он (людина – примітка автора) может представить себе при помощи фантазии существо другого, высшего рода, но не может абстрагировать себя от своего рода, от своей сущности; определения сущности, которыми он наделяет этих других индивидов, почерпаются им из своей собственной сущности, и в его определениях отражается и объективизируется он сам» [10, Т. 2, 40].

К. Юнг підтримує схожу позицію, він стверджує, що міфи – в першу чергу, психічні явища, що виражають глибинну суть душі. Дикун не схильний до об'єктивного пояснення очевидних речей. Навпаки, він постійно зазнає потреби або, краще сказати, в його душі є нездоланне прагнення пристосовувати весь зовнішній досвід до душевних подій. Дикуну недостатньо просто бачити, як сходить та заходить Сонце, ці спостереження зовнішнього світу повинні одночасно бути психічними подіями, тобто метаморфози Сонця повинні представляти долю Бога або героя, що живе, по суті, в самій людській душі. Всі міфологізовані природні процеси, такі, як літо й зима, дощовий час року тощо, не стільки алегорія самих об'єктивних явищ, скільки символічне вираження внутрішньої та несвідомої драми душі [13, 67].

Отже, ми визначили, що релігійні символи за своєю природою органічно пов'язані з архетипами. Символи, за К. Юнгом, є посередниками між свідомим і несвідомим. Тепер нам треба визначити природу східнохристиянських релігійних символів.

Природа та значення східнохристиянських релігійних символів. Основним елементом східнохристиянської символіки є ікона. Ми визначаємо ікону як різновид складного композиційного символу. Аналізуючи розвиток іконотворчості в православ'ї, Бичков В.В. відмічає, що в Візантії початку середніх віків склалися два основні напрямки в розумінні ролі та змісту ікони: мімічний і символічний. Основним ідеологом мімічного напрямку був патріарх константинопольський Никифір (пом. 829 р.). Основна ідея мімічного напрямку – це найбільш точне відтворення образів

людей, ситуацій тощо. В цьому контексті розвивалося вчення про архетипи. Архетип, у розумінні Никифора та його послідовників, – це реальна подія, що відбувалася в минулому, або людина, що колись жила, на основі чого можна створити образ. Таким чином, головною метою мімічного способу зображення ікони було підтвердження того, що події, описані в Новому Завіті, дійсно відбувалися. За легендою, першим іконописцем був євангеліст Лука, що написав ікону Божої Матері. Крім того, ще одним свідченням існування Христа був образ ікони «Спас нерукотворний», на котрій зображене обличчя Ісуса, змальоване з відбитків на плащаниці, в яку він був загорнутий після смерті.

Ідеологія символічного напрямку базувалася на роботах Діонісія Ареопіта (V або VI ст.). Головна ідея цього напрямку полягала в тому, що найкращий спосіб пізнання божественного об'явлення – це символ, тому в іконах повинно переважати символічне навантаження. Наприклад, зображення вищих істот (янголів) з підкреслено неземною красою, крилами тощо, вказує на їхню чистоту та приналежність до вищих сфер. Або навпаки, зображення істот і ситуацій настільки огидних, що викликають прагнення до прекрасного навіть в останніх грішників.

Бичков В.В. визнає, що ці два напрямки були крайніми точками відхилення в мистецтві іконотворчості: мистецтво Візантії наслідувало від античності однаковою мірою і прагнення реалістичного зображення, і прагнення до алегорії. В результаті, в мімічних образах іноді були присутні моменти символізму (в жестах, міміці, позі зображених людей, в оточенні тощо) та навпаки [1, 21 – 48].

Історично склалося так, що символічний стиль написання ікон наслідувала давня Русь, а мімічна техніка зображення культивувалася католицизмом, особливо з епохи Відродження. З часом, мімічний стиль проникає із Західної Європи на територію Російської імперії та цілкомовитісненіє символічний стиль у XVII столітті. І досі він є єдиним для православної іконотворчості [1, 126-224].

Найважливішим символом християнства є хрест. К. Юнг стверджує, що хрест є символом найдавнішого архетипічного уявлення про четвертинність буття. Він, як і ікона «Неопалима Купина», дещо згладжує недосконалість уявлення про троїчність Бога [13, 122].

Центральною фігурою християнської символіки є Ісус Христос. Але існує ще певне число символічних персонажів. Це – Богородиця та святі. Вони мають велике значення як для західного християнства, так і для східного. Святі зіграли значну роль в експансії християнської віри та культури за межами Римської та Візантійської імперій. Наприклад, для багатьох народів Європи був характерним значно розвинений культ Богині Матері. Отже, для християн

янства, як патріархальної релігії, можливість поширення була обмежена без канонізації Богородиці та святих жіночої статі. Окрім цього, християнські святі сприяли асиміляції місцевих культур народів, що прийняли християнство, по-перше, посівши місце місцевих язичницьких богів (наприклад Перуна змінив Ілля-Пророк, Купалу – Іоанн Хреститель), а по-друге, при хрещенні надаються імена святих, а отже, в основному грецькі, римські й іудейські. Як вказує А. Босий у дослідженні історичних трансформацій символу тризуба на території України найкращий спосіб культурного перекодування – це відрив від традиції та зміна уявлень про родовід [9, 183-188]. Так, наприклад, існує стереотип, що ім'я «Іван» є споконвічно російським, хоча воно походить від єврейського ім'я «Іоанн» (також, як імена, поширені в Західній Європі: Ян, Жан, Джон, Йоханнес).

Що стосується релігійного значення святих як символів, то основна ідея існування святих – бути зразком для правильного, благочестивого життя, яке узгоджується з ученням Христа, та достойної смерті. Можна також простежити чіткий зв'язок образів святих з архетипами, які виділив К. Юнг. Усіх святих можна умовно поділити на п'ять груп: 1) мученики – як і Христос підтримують життя архаїчного міфічного уявлення про смерть і відродження, що пішло від солярних культів родючості; 2) герої (Георгій Змієборець) – на пряму пов'язані з архетипічним образом Героя; 3) святі жіночої статі, в першу чергу Богородиця – пов'язані з архетипом Великої Матері; 4) святі старці, чудотворці, цілителі – є представниками архетипу Старого Мудреця; 5) пророки – представники архетипічного образу Дитини (або Блазня, Дурня).

За церковними правилами людина повинна дуже серйозно ставитися до вибору ікони. Ікона вибирається на все життя. Раніше, за особистою

іконою можна було багато довідатися про людину, її характер. З цього приводу можна згадати твердження К. Юнга, що обрядова релігія: католицизм, а значить і православ'я, на відміну від протестантизму, по суті, є проявом архетипу жіночої сутності (Аніма), не дарма кажуть «лоно Матері Святої Церкви». Релігія оточує людину символами, які не дають вирватися назовні несвідомим імпульсам, оберігає порядок [13, 123]. Таким чином, людина, вибираючи особисту ікону, вибирає специфічний, відповідний тільки їй спосіб боротьби з особистим хаосом.

Отже, в цій роботі були розглянуті поняття знака, символу, релігійного символу. Опираючись на концепцію К. Юнга про архетипи та дослідження Бичкова В.В. у сфері православної іконотворчості, було визначено природу релігійних символів і, зокрема, природу та значення основних східно-християнських символів. Спираючись на дослідження К. Юнга, можна також розглядати сучасну українську дійсність, бо, судячи з усього, зараз в Україні відбуваються в духовній сфері такі ж процеси, як і в Західній Європі за життя цього вченого. Тобто, поширюються протестантські течії, зростає зацікавленість східними духовними системами. Традиційні для України релігії втрачають свої позиції в обрядовій і ідеологічній площині (це в цілому по Україні, в різних регіонах ситуація неоднакова). К. Юнг визнає, що де в чому протестантизм корисний, але він, відштовхнувши традиційну символіку, робить психіку людини уразливою для проривів несвідомого [13, 123]. А що стосується захоплення східними символічними системами (буддизмом, індуїзмом тощо), то вони, певною мірою, допомагають зберегти індивідуальний порядок, але на загальному для нашого суспільства рівні східні системи не зможуть допомогти у розв'язанні проблем у духовній сфері, бо вони надто чужорідні для нашого культурного середовища [13].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бычков В.В. Духовно-эстетические основы русской иконы. – М.: Ладомир, 1994. – 366 с.
2. Горский Д.П. и др. Краткий словарь по логике / Д.П. Горский, А.А. Ивин, А.Л. Никифоров; Под ред. Д.П. Горского. – М.: Просвещение, 1991. – 208 с.
3. Дидье Ж. Философский словарь: Пер. с франц. — М.: Междунар. отношения, 2000. — 544 с.
4. Ильченко В.И., Шелютю В.М. Кризис современного мировоззрения и проблема сакрального. – Луганск: «Глобус», 2000. – 124 с.
5. Краткий словарь по философии / Под общ. ред. И. В. Блауберга, И. К. Пантина. — 3-е изд., доработ. и доп. — М.: Политиздат, 1979. — 413 с.
6. Краткий словарь по философии. Изд.-2-е (доработ. и доп.) — М.: Политиздат, 1970. — 398 с.
7. Краткий философский словарь / А.П. Алексеев, Г.Г. Васильев и др.; Под ред. А.П. Алексеева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. — 496 с.
8. Пирс Ч.С. Избранные философские произведения. Пер. с англ. / Перевод К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. М.: Логос, 2000. — 448 с.
9. Сознание и социальная реальность. Монография / Научн. ред. И.Ф. Кононов. — Луганск, 2004. — 432 с.
10. Фейербах Л. Сущность христианства // Фейербах Л. Избранные философские произведения в 2 томах. — Том 2. — М.: Полит. лит.-ра, 1955. — 942с. — С. 7 — 305.
11. Философский словарь / Под ред. И.П. Фролова. — 6-е изд., перераб. и доп. — М.: Политиздат, 1991. — 560 с.
12. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. — 2-е изд. — М.: Сов. энциклопедия, 1989. — 815 с.
13. Юнг К.Г. Архетип и символ [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.koob.ru/books/archetip_i_simvol.rar>. Дата доступа: 24.02.2009.
14. Юнг К.Г. К вопросу о подсознании // Человек и его символы / Под общ. редакцией С.Н. Сиренко. — М.: Серебряные нити, 1998. — С. 13 — 103.

УДК 130.32

Т.С. ПАВЛОВА

ВЛАДНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ У ПОГЛЯДАХ Г.В.Ф. ГЕГЕЛЯ

Павлова Тетяна Сергіївна - старший викладач кафедри філософії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, докторантка, кандидат філософських наук

Аналізуються проблеми забезпечення права і функцій державної влади щодо гарантування прав і свобод громадян у громадянському суспільстві, розглядаються питання свободи і справедливості у філософії Г.В.Ф. Гегеля.

Ключові слова: владні повноваження, уряд, законодавча влада, виконавча влада, справедливість.

Анализируются проблемы обеспечения права и функций государственной власти относительно гарантирования прав и свобод граждан в гражданском обществе, рассматриваются вопросы свободы и справедливости в философии Г.В.Ф. Гегеля.

Ключевые слова: властные полномочия, правительство, законодательная власть, исполнительная власть, справедливость.

The problems of providing of right and functions of state power are analysed in relation to guaranteing of rights and freedoms of citizens in civil society, the questions of freedom and justice are examined in philosophy of G.V.F. Hegel.

Keywords: imperious plenary powers, government, legislature, executive power, justice.

© Т.С. Павлова, 2010

У процесі становлення держави завжди виникають питання поняття, ролі і функцій влади. Проблема державного забезпечення прав громадян владою має давню історію. Розв'язанню цих питань призначили свої філософські праці такі мислителі, як Платон, Аристотель, Монтеск'є, Гроцій, Кант та інші. Не обминув своєю увагою цю проблему і Г.В.Ф. Гегель. Ця проблема є настільки важливою, тому що вирішення питання засобів забезпечення владою прав є гарантуванням принципу справедливості і законності, а також дозволяє визначити функції кожної з гілок влади.

Питаннями політичних, філософських і правових поглядів Г.В.Ф. Гегеля займалися такі фахівці, як Ойзерман Т.І., Нерсисянц В.С., Мальковський Б.С., Єригін О.М., Горшков А.А., Цуканова О.Г., Маслов Н.А., Куржанов Б.Г., Антипін Н.А., Болдирев Б.П., Стретерн П., Бредлі Б. та інші, у своїх роботах вони проводили аналіз гегелівського вчення про державу, стани, громадянське суспільство, але щодо питань поділу влади, то їм фактично не приділяється уваги. Аналіз гегелівської моделі влади дозволяє прояснити картину розвитку вчень про владу в історії філософії і з'ясувати основні принципи, на яких заснований правовий захист свобод громадян. Розгляду забезпечення прав громадян владою, видів влади, її функцій у філософській концепції держави Г.В.Ф. Гегеля призначена дана робота.

Вся філософсько-правова концепція Г.В.Ф. Гегеля проникнута ідеєю свободи. Абсолютною

ціллю розуму є, щоб свобода була реальністю. Держава є моральне ціле, дух, що перебуває у світі і реалізується у ньому свідомо, тоді як у природі він отримує дійсність лише як інше себе, як дрімаючий дух. Лише як наявний у свідомості, такий, що знає самого себе в якості існуючого предмета, він є держава. За визначенням філософа, держава – це хода Бога у світі; його основою слугує влада розуму, що здійснює себе як волю. Мислячи ідеєю держави, треба мати на увазі не особливі держави, не особливі інститути, а ідею для себе, цього дійсного Бога. Ідея держави володіє: а) безпосередньою дійсністю і є індивідуальна держава як співвідносний з собою організм, державний лад або внутрішнє державне право; б) вона переходить у відношенні окремої держави до інших держав – зовнішнє державне право; в) вона є всезагальна ідея як рід і абсолютна влада, що протиставляє себе індивідуальним державам, дух, який повідомляє собі в процесі всесвітньої історії свою дійсність.

Коли мова йде про дійсну державу, то мається на увазі держава індивідуальна і, крім того, ще й особлива держава [3, 48]. Г.В.Ф. Гегель зазначає, що індивідуальність слід відрізнити від особливості: індивідуальність є момент самої ідеї держави, тоді як особливість належить історії. Держава є дійсність конкретної свободи, коли одинична особа і її особливі інтереси отримують свій повний розвиток і визнання свого права й одночасно визнання загального, коли особа визнає загальне своєю волею і своїм знанням,

як свій власний субстанціальний дух і діють для його реалізації як для своєї кінцевої цілі. Таким чином, індивіди живуть не тільки для задоволення особливого інтересу, як приватні особи, але бажають і усвідомлюють особливе як свою ціль. На думку філософа, загальне повинно здійснюватися, але разом з тим суб'єктивність повинна набуті повний і життєвий розвиток. Лише завдяки тому, що обидва моменти перебувають у своїй силі, держава може бути розглянута як одночасно розчленована і справді організована. По відношенню до приватного права і блага, сім'ї і громадянського суспільства держава є, з одного боку, зовнішньою необхідністю, а з іншого – їх іманентна мета. І сила держави є якраз в єдності її загальної кінцевої цілі і особливого інтересу індивідів, індивіди у такій же мірі мають обов'язки по відношенню до нього, як і володіють правами. Поняття єдності обов'язку і права являє собою одне з найважливіших визначень, і в ньому міститься внутрішня сила держав. Абстрактна сторона обов'язку ігнорує особливий інтерес як несуттєвий і, більш того, недостойний момент і усуває його. Конкретний розгляд, ідея показує, що момент особливості є таким же суттєвим, і задоволення його є необхідним. Індивід повинен знаходити у виконанні свого обов'язку також і свій власний інтерес, і із його відношення до держави для нього повинно виникнути право, завдяки якому загальна справа стає його власною, особливою справою. Г.В.Ф. Гегель зазначає, що особливий інтерес не повинен бути відсторонений або навіть подавлений, а повинен бути приведений у згоду із всезагальним, завдяки чому буде збережений він сам і збережене загальне. Індивід, за своїми обов'язками, підданий, знаходить в якості громадянина у виконанні цих обов'язків захист своєї особистості і власності, увага до особливого блага і задоволення його субстанціальної сутності, усвідомлення і почуття, що він член цього цілого, і в цьому виконанні обов'язків як звершень і справ на користь держави держава здобуває основу своєї міцності і свого прибуття. З абстрактного боку, інтерес загального був би тільки в тому, щоб його справи, звершення, яких він вимагає, виконувалися як обов'язки [1, 285-288].

У державі відбувається об'єднання загального і особливого. Держава являє собою організацію поняття свобода, права і обов'язки, в якій є поєднаними. Те, що держава вимагає як обов'язку, є безпосередньо і право індивідуальності. Досягнути особливої мети і особливого блага можна лише у державі. Дійсна ідея, дух, що поділяє себе на дві ідеальні сфери свого поняття, на сім'ю і громадянське суспільство, відносно до одиничної людини є опосередкованим обставинами, свавіллям і власним вибором свого призначення. Держава як дух диференціює себе на особливі визначення свого поняття, свого способу буття. Закон розуму і закон особливої волі з необхідністю

повинні проникати один в інший, тоді особлива мета особи буде збігатися з загальною. Філософ зазначає, що часто говорили, що метою держави є щастя громадян; це, без сумніву, так: якщо громадянам недобре, якщо їхня суб'єктивна мета не задоволена, якщо вони не знаходять, що опосередкуванням цього задоволення є держава як така, то міцність держави сумнівна. Однак дух об'єктивний і дійсний для себе не тільки як ця необхідність і як царина явища, але також як їх ідеальність і їх внутрішня сутність; таким чином, ця субстанціальна загальність є предмет і ціль для самої себе, а ця необхідність є завдяки цьому для себе також і в образі свободи.

Для політики характерною є довіра, усвідомлення, що її власний субстанціальний і особливий інтерес збережений і міститься в інтересі загального [5, 68]. Мислитель зазначає, що коли людина у нічний час спокійно виходить на вулицю, їй не спадає в голову, що все могло б бути інакше, оскільки ця звичка у безпеці стала її другою натурою і ніхто не думає про те, що це лише результат дій спеціальних установ. Буває вважають, що держава тримається на силі, але насправді основою цього є тільки почуття необхідності порядку, яким володіють усі. Ціль держави є загальний інтерес як такий, в якому збережені особливі інтереси, субстанцію яких вона складає, представляє собою її 1) абстрактну дійсність або субстанціальність; але вона є 2) його необхідність, оскільки вона розпадається на поняттєві відмінності його діяльності, які, завдяки цій субстанціальності, складають також дійсні міцні визначення, влади; 3) але саме ця субстанціальність є такий, що пройшов через форму освіти знаючи і той, що сам себе направляє дух. Тому держава знає, чого вона бажає, і знає це у її загальності, як мислиме; тому вона діє і вчиняє відповідно до цілей, які знає, відомими основоположеннями і законами, що є такими не тільки у собі, але і для свідомості; а оскільки її дії відносяться до наявних обставин і положень, вона діє також у відповідності до їх визначеного знання. Політичний устрій – є організація держави і процес її органічного життя у співвідношенні з самою собою, а також вона в якості індивідуальності є виключна єдність.

Відносини між державою і релігією Г.В.Ф. Гегель визначає як такі, що релігія подібно до пізнання в науці, має своїм принципом особливу форму, відмінну від форми держави. Оскільки релігія, якщо вона істинна, не направлена негативно і полемічно проти держави, а, навпаки, визнає і підтверджує її, вона має свій статус і вираження. По відношенню до сект держава проявляє терпимість у справжньому сенсі цього слова, оскільки, вони не визнають своїх обов'язків по відношенню до неї, вони не можуть і домагатися того, щоб бути її членами. Філософське розуміння пізнає, що церква і держава протилежні одне одному не за змістом істини і розумності, а за

різницею форми. У східних деспотіях існує єдність церкви і держави – але там немає держави, немає того самосвідомого розгортання у праві, у власній моральності і органічному розвитку, яке тільки і гідне духу [1, 289-304]. Держава може мати потребу в релігії і вірі. Але суттєва відмінність держави від релігії зберігається і є у тому, що його потреби носять характер правового обов'язку і що душевний стан, при якому ця вимога буде виконана, йому байдужий. Сферою релігії, навпаки, є внутрішня настроєність, і подібно до того, як держава, пред'являючи свої вимоги у релігійному дусі, завдала б збитку праву, внутрішньому життю, так і церква, що діє подібно до держави і накладає покарання, вироджується у тиранічну релігію. Зміст релігії є і залишається таємницею, і його основою є душа, почуття і уявлення. На цьому ґрунті все має форму суб'єктивності; держава, здійснює себе і надає своїм визначенням міцне наявне буття. Бог є всезагальна ідея. Саме та обставина, що у державі все міцне і забезпечене, являє собою оплот проти свавілля і позитивної думки. Релігія, як така, не повинна відповідно бути правлячою.

Діяльність держави філософ не зводить до механізму, навпаки, вона є розумне життя усвідомленої свободи, система світу моральності. Держава існує як істинна ідея, що є дійсною розумністю. У людини пристрасть духу до істини – одна із сильніших пристрастей. Суттєвою приналежністю завершеної держави є свідомість, мислення; тому держава знає чого вона хоче, і знає це як може мислитися.

Державний устрій є розумним, лише самовизначення поняття всередині себе, а не якісь інші цілі і міркування корисності являє собою джерело абсолютного походження розрізнених влад, і лише завдяки йому державна організація є всередині себе розумне і відображення вічного розуму. У державі взагалі не слід бажати нічого такого, що не є вираженням розумності. Мислитель зазначає, що не слід думати, що фізичний світ природи вищий, ніж світ духу, оскільки, наскільки дух вищий за природу, настільки ж держава вища за фізичне життя. Тому державу слід шанувати як дещо божественне у земному і розуміти, що якщо складно пізнати природу, то ще нескінченно більш складно досягнути державу.

Поділ влади і розрізнену її діяльність не слід розуміти як такий стан речей, коли кожна влада перебуває для себе абстрактно, оскільки влада повинна бути розрізнена тільки як момент поняття. Необхідним є, щоб визначення влади, будучи в собі цілим, у своєму існуванні всі разом складала поняття в його цілісності. Якщо, звичайно, говорять про три влади – законодавчу, виконавчу і судову, то перша відповідає загальності, друга – особливості, але судова влада не є третій момент поняття, оскільки її одиничність лежить поза вказаних сфер.

Політична держава розпадається, відповідно, на наступні субстанціальні різниці: а) на владу визначати і встановлювати всезагальне – законодавчу владу; б) на владу підводити особливі сфери і окремі випадки під загальне – урядову владу; с) на владу суб'єктивності як останнього вольового визначення, влада государя, в якій розрізнені влади об'єднані в індивідуальну єдність і яка є вершиною і початком цілого – конституційної монархії. Старий поділ форм державного устрою на монархію, аристократію і демократію має своєю основою ще нерозділену субстанціальну єдність, яка ще не досягла свого внутрішнього розрізнення, а відповідно – глибини і конкретної розумності. Про те, яка із цих форм найкраща мова може йти лише в історичному аспекті. Державний устрій не повинен розглядатися як дещо створене, оскільки він є у собі і для себе суцільний і повинен розглядатися як божественний і такий, що перебуває, стоїть над усім тим, що створюється. На думку філософа, однобічними є всі ті форми державного устрою, які нездатні містити у собі принцип вільної суб'єктивності і нездатні відповідати розвинутому розуму. Намір надати народові а priori нехай навіть більш чи менш розумний за своїм змістом державний устрій упускає з виду саме той момент, завдяки якому він є дещо більше, ніж породження думки. Тому кожен народ має той державний устрій, який йому відповідає і підходить [1, 303-315].

Г.В.Ф. Гегель розглядає владу государя. У політичній державі існує субстанціальна єдність як ідеальність, в якій її особливі влади і функції настільки ж розчинені, наскільки збережені. Життя держави з цих питань філософ розуміє як життя в органічному тілі: воно знаходиться в кожній його точці; лише одне життя існує в усіх точках, і протидії йому немає. Окремо від нього кожна точка мертва. Такою є ідеальність всіх окремих станів, влад і корпорацій, яким би не був їхній потяг існувати і бути для себе. Г.В.Ф. Гегель зазначає, що державні функції і влада у державі не можуть бути приватною власністю. Посада не може ні продаватися, ні передаватися у спадок [1, 316-317]. Г.В.Ф. Гегель зазначає щодо суб'єктивності, що вона є вершиною держави в особі монарха, а також вона доволі віднаходить себе у суспільній думці в якості найбільш зовнішнього явища. Суб'єктивність монарха абстрактна у собі, але вона повинна бути чимось конкретним і в якості такої бути ідеальністю, що поширюється на ціле [1, 358].

Для того, щоб особам займатися особливими справами держави, необхідно володіти певними здатностями, вміннями, здобути певну освіту і підготовку. Функції влади держави складають її суверенітет, що виступає як особистість цілого, яка є особою монарха. Абсолютно вирішальним моментом цілого є не індивідуальність взагалі, а індивід, монарх. У той же час, на думку філософа, при досконалій організації держави вся справа

лише у наявності вершини формального рішення; монарх повинен бути лише людиною, яка говорить «так» і ставить крапку над і, оскільки вершина повинна бути такою, щоб особливість характеру не мала значення. Все те, що властиве монарху, окрім цього останнього рішення, є дещо приватне, чому не слід надавати значення. Можуть бути, звичайно, такі стани держави, при яких виступають лише ці приватні особливості, однак це означає, що держава ще несповна розвинута або недостатньо добре конструйована. В розвинутій монархії об'єктивна сторона належить лише закону, до якого монарху слід додати суб'єктивне «я хочу». У державі моменти поняття досягають дійсності відповідно до своєї істини. Держава повинна бути розглянута як велика архітектурна будова, як ієрогліф розуму, що виражає себе у дійсності [1, 322-325].

Урядова влада займається виконанням і застосуванням рішень государя, проведенням і забезпеченням уже прийнятого рішення, застосування існуючих законів та інші функції. Загальні особливі інтереси, що існують у громадянському суспільстві, і знаходять своє загальне вираження в державі, вимагають ведення корпорацій, общин і об'єднань інших промислів і станів, їх начальства, представників, управляючих і тому подібне. Особи, що займають ці посади, повинні обиратися особами, чиї інтереси вони представляють з наступним затвердженням і призначенням їх вищими інстанціями. Ці особи займаються тими справами, що стосуються приватної власності і інтересів цих особливих сфер, у той же час ці сфери повинні бути підпорядковані вищим інтересам держави. Підтримування загального державного інтересу вимагає від представників урядової влади піклування. Часто відбувається конфлікт між приватним інтересом і спільними особливими справами, який повинен бути розв'язаний представниками урядової влади. Корпоративний дух переходить у державний дух, оскільки у державі він набуває засіб збереження особливих цілей, у корпоративному дусі міститься безпосереднє вкорінення особливого у всезагальному. Громадяни саме тому є патріотами, сприймають державу як свою субстанцію, що держава зберігає їхні особливі сфери, їхні правомочності і авторитет, а також їхній добробут. Якщо управління корпоративними справами відбувається за допомогою своїх власних управителів, то це створює певні проблеми, пов'язані з поганою обізнаністю щодо загальнодержавного управління, тісними особистими зв'язками управителів і тих, хто їм підпорядкований. В урядових справах існує розділення функцій, оскільки урядова влада пов'язана з переходом всезагального в особливе, і її функції повинні бути розділені по окремих галузях. Трудність є в тому, щоб вони зверху і знизу знову поєднувалися. Г.В.Ф. Гегель наводить тут приклад поліцейської і судової влади, які є різними, але у здійсненні якоїсь функції вони знову сходяться.

Урядові справи є об'єктивними за своєю природою, індивіди повинні виконувати і здійснювати їх. Для призначення на чиновницькі посади індивід обирається із кількох для заняття посади і уповноважується відати публічними справами, встановлення цього зв'язку між індивідом і посадою належить владі государя як вирішальній і суверенній державній владі. Особливі функції державного управління, які монархія передає відомствам, складають частину об'єктивної сторони властивого монарху суверенітету, їх відмінності теж є природними. Державна служба вимагає жертвування самостійним і випадковим задоволенням суб'єктивних цілей і саме цим дає право знаходити таке задоволення в гідному виконанні службових обов'язків, і тільки в ньому. В цьому є зв'язок між загальним і особливим інтересом, який складає поняття і внутрішню міцність держави. Посадове відношення не слід вважати договірним. Гарантії від зловживань владою містяться, з одного боку, безпосередньо в їхній ієрархії і відповідальності, з іншого – у правах общин, корпорацій, завдяки чому створюється перешкода суб'єктивному свавіллю і недостатній в окремих випадках контроль зверху доповнюється контролем знизу. Із зростанням розумової і моральної культури відбувається перетворення безпристрасності, справедливості і м'якості в управлінні у звичай. Також важливу роль відіграє величина держави, від цього залежить значення сімейних і інших приватних зв'язків, у заняттях, пов'язаних у великій державі з великими інтересами, ці суб'єктивні сторони самі собою відмирають, і створюється звичка виходити з всезагальних інтересів, переконань і справ. Члени уряду і державні чиновники складають основну частину середнього стану, який характеризує розвинутий інтелект і правову свідомість народної маси. Щоб цей стан не зайняв ізольованого положення аристократії і освіченість та вміння не перетворилися б на засіб свавілля і панування, його контролюють установи суверенної влади зверху і права корпорацій знизу. В плані законності і інтелігентності середній стан, до якого належать державні чиновники, є головною опорою держави. Тому формування і розвиток середнього стану є дуже важливим для держави. Держава, в якій немає середнього стану або він слабкий, ще не є розвинутою. Звичка діяти відповідно до загального права є запорукою правопорядку в державі.

Наступною до розгляду у філософії Г.В.Ф. Гегеля виступає законодавча влада. Г.В.Ф. Гегель виділяє як важливе питання а) з боку того, що за допомогою держави йде індивідам на користь і чим вони можуть користуватися і б) що вони повинні давати державі. До першого належать приватноправові закони взагалі, права общин і корпорацій і абсолютно всезагальні встановлення, а побічно державний устрій цілком. Те ж, що повинно бути дано державі, міститься в

тому, щоб роботу і службу, які несе особа, опосередковувалися її свавіллям лише в тому випадку, якщо вони будуть переведені на гроші як на існуючу цінність речей і робіт. Предметом загального законодавства повинно бути те, що є загальним за своїм змістом, тобто визначення закону. Предметом регулювання уряду є особливе і спосіб виконання. У законодавчій владі діють два моменти, монархічний у тому плані, що монарху належить право винесення остаточного рішення, і урядова влада, що володіє конкретним знанням і здатністю оглядати ціле у його багатообразних аспектах, потреб державної влади. На думку філософа, вимога виключити з законодавчих органів членів уряду є помилковою, крім того, уявлення про так звану незалежність влади одна від одної містить у собі ту основну помилку, що незалежні влади, тим не менш, повинні обмежувати одна іншу. Призначення станового елемента в тому, щоб загальна справа набула у ньому існування не лише у собі, але і для себе, тобто щоб у ньому набув існування момент суб'єктивної формальної свободи, суспільна свідомість як емпірична загальність переконань і думок багатьох [1, 331-340].

Депутати, як представники громадянського суспільства, знайомі з його спеціальними потребами, перешкодами, особливими інтересами і самі пройняті ними, сама собою виникає зацікавленість у тому, щоб серед депутатів для кожної особливої великої сфери економіки суспільства були індивіди, ґрунтовно знайомі з нею і самі до неї приналежні. Вирішальне визначення інституту станового представництва є не в тому, щоб, завдяки йому, найкращим чином обговорювалися і вирішувалися державні справи самі по собі, - у цьому відношенні воно слугує лише додатком, а в тому, щоб за допомогою участі депутатів у знанні, обговоренні і рішенні всезагальних справ момент формальної свободи набув своє право стосовно до неприймаючих участі в уряді членам громадянського суспільства; таким чином, за допомогою публічних дебатів станових представників стверджується, перш за все, момент всезагальної обізнаності.

Суспільна думка є проявом формальної об'єктивної свободи, коли одиничні особи, як такі, мають і виражають своє власне судження, думку і подають свої поради, що стосуються всезагальних справ. Завдяки суспільній думці можна довідатися про те, чого народ бажає. На

думку філософа, громадська думка містить у собі вічні субстанціальні принципи справедливості, справжній зміст і результат усього державного ладу, законодавства і загального стану взагалі у формі здорового глузду людей як тієї моральної основи, що проходить через все, що приймає форму заборони, а також істинних потреб і правильних тенденцій дійсності. У суспільній думці міститься все помилкове і істинне, але виявити у ньому істинне – справа великої людини. Хто висловлює те, що вимагає його час, говорить про це і здійснює це, - велика людина свого часу. Вона здійснює те, що складає внутрішню сутність часу, здійснює його вимоги; той же, хто не вміє зневажати суспільну думку, якою її доводиться то тут, то там вислухувати, ніколи не здійснить нічого великого [1, 351-354].

Існування державної влади виступає у філософській концепції Г.В.Ф. Гегеля як необхідна умова розвитку держави і громадянського суспільства, це є проявом свободи і справедливості. Владні повноваження є не тільки можливістю реалізувати надані їй функції, а ще й необхідна умова справедливого розподілу влади. Посада, на думку філософа, не може бути предметом довірливих відносин, не може купуватися чи продаватися як річ. Функції державної влади не можуть також виступати в якості речі. Для повної, необхідної реалізації владних функцій, особи, що їх реалізують, повинні бути освіченими, здатними до прийняття важливих і відповідальних рішень. Все це формує певні принципи, відповідність до яких і дозволяє державі реалізувати на практиці свободу і права громадян. Державні органи, по суті, виступають єдиними уповноваженими законом здійснювати покарання за правопорушення громадян, а особи, оскільки вони є істотами, що наділені розумом, усвідомлюють необхідність такого засобу захисту прав. Державна влада має певні важелі впливу на суспільство, які повинні залишатися у межах закону, дуже важливим є момент, щоб органи державної влади не перевищували своїх повноважень. Питання влади, які розглядав філософ, залишаються актуальними і сьогодні, положення його системи з деякими корективами, що викликані часом, розвиваються теоретиками права і філософами. Подальші розгляди щодо даної проблеми можуть проводитися у контексті аналізу правозахисної функції держави у філософській концепції Г.В.Ф. Гегеля.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель. - М. : Мысль, 1990. - 524 с.
2. Ерыгин А.Н. «Феноменология духа» Гегеля: диалектика и проблема общественной природы сознания / А.Н. Ерыгин. - Краснодар : Кубанское отд-ние РФО РАН, 2007. - 155 с.
3. Зубков А.И. Основные понятийные формы гегелевской философии права / А.И. Зубков. - Ростов н/Д : РЮИ МВД России, 1999. - 117 с.
4. Кант И. Немецкая классическая философия. Т.1. Право и свобода / И. Кант. Г. Гегель. Ф. Шеллинг. - М. : Эксмо-Пресс, 2003. - 784 с.
5. Коротких В.И. О новом понимании структуры системы философии Гегеля / В.И. Коротких // Вопросы философии. 2003. № 4.
6. Мальковский Б.С. Учение Гегеля о государстве и современность / Б.С. Мальковский. - М. : Наука, 1989.

УДК 001(091)

Ф.Ф. ТОВСТОП'ЯТКО

АНТРОПОЛОГИЯ В.В. РОЗАНОВА: МАРГИНАЛИЗМ ИЛИ УНИВЕРСАЛЬНОСТЬ

Товстоп'ятко Федор Федорович – соискатель кафедры философии Днепропетровского национального университета имени Олеса Гончара

Стаття присвячена методологічним аспектам філософії В.В. Розанова. Підкреслюється наближеність стилю і методології мислителя некласичним філософським концепціям XX ст. Показано, що маргіналізм є головним тематичним стрижнем антропології російського філософа.

Ключові слова: російська філософія, маргіналізм, антропологія.

Статья посвящена методологическим аспектам философии В.В. Розанова. Подчеркивается близость стилю и методологии мыслителя неклассическим философским концепциям XX века. Показано, что маргинализм является основным тематическим стержнем антропологии русского философа.

Ключевые слова: русская философия, маргинализм, антропология.

Article is devoted to methodological aspects of philosophy of V.V. Rozanov. The affinity of style and methodology of the thinker to nonclassical philosophical concepts XX century is emphasized. It is shown, that marginalism is the basic thematic core of anthropology of the Russian philosopher.

Keywords: russian philosophy, marginalism, anthropology.

© Ф.Ф. Товстоп'ятко, 2010

Современное рассмотрение человека и его пребывание в мире, изучение его базовых, универсальных и окказиональных характеристик отличается значительной пестротой и разнообразием. Философская антропология в своих попытках обнаружить подлинную природу человека, просто растворила его в бесчисленных фактах, свойствах и диспозициях, что не могло не привести к потере самого предмета рассмотрения. На фоне продолжающейся специализации возникает интерес к теориям конца XIX – начала XX века, отличающимся несравнимо большей целостностью и стремлением вписать все человеческое в некий универсальный контекст. Именно в этот период происходит радикальная смена проблематики, характерная, разумеется, лишь для западно-европейской антропологии и ее способа рассмотрения человека. Возникает интерес к таким проявлениям человека и свойствам его мира, которые ранее либо не рассматривались вообще, либо оставались в ведении узкого круга специалистов.

На сегодняшний день нет недостатка в обоснованиях и описаниях такого изменения. Приведем лишь некоторые из них: «На рубеже XIX–XX веков произошел некоторый сдвиг от попыток классической антропологии свести сущность человека к одному основному принципу или субстанции (обычно – разуму), к неклассическим представлениям о сложности и многообразии феноменов человеческого бытия и невыразимости (неуловимости, парадоксальности) природы человека. Для философских учений XX века показательным резкое расширение антропологической проблематики и сдвиг интересов в сторону таких феноменов

человеческого бытия, которые можно было бы называть маргинальными.

Неклассическая европейская философия отличается новыми подходами к старым проблемам и специфическим выбором феноменов человеческого бытия для своего анализа (язык, текст, понимание, сексуальность, телесность, извращение, сумасшествие, преступление), что потребовало и соответствующей методологии (лингвистический анализ, герменевтика, психоанализ, феноменология, экзистенциализм, структурализм, постмодернизм).

Показателен особый интерес к измененным состояниям сознания, экстремальным и пограничным ситуациям, телесным практикам, радикальному опыту, всему тому, что может обнаружить предел возможностей, показать масштаб человеческого в человеке, указать на нечто Иное, быть местом встречи с принципиально Другим. Можно попытаться выделить нечто общее в архаических мифах, в философии Древнего Востока и в направлениях современной западной философии, то, что можно было бы назвать «маргинальной антропологией» [4].

Термин, введенный автором, достаточно интересен, но определен скорее интуитивно-феноменологически, нежели аналитически. Иначе говоря, маргинальность трактуется слишком упрощенно. Нет ничего маргинального, если мы, говоря о человеке, рассматриваем его телесность, сексуальность, патологии, понимание и т.п. То обстоятельство, что ранее это оставалось вне рассмотрения, еще не означает их маргинальности по сути. Странность некоторых челове-

ских проявлений для философа с традиционной подготовкой еще не означает их действительной маргинальности в системе человеческих характеристик. Перечисление же автором т.н. «методологий», применяемых для описания маргинальности, выглядит и вовсе неубедительно, напоминая хаотичный конгломерат, нежели связную классификацию, также, как и его перечень самих маргинальностей.

Гораздо большей точностью и глубиной отличается подход И.В. Павловского, который указывает, что маргинализм большинства антропологических концепций в XX веке, является отнюдь не провокацией или эпатажем, но, скорее, следствием предельного, окончательного («финального», в определении автора) рассмотрения специфики человеческого существования. Именно последнее является всегда маргинальным или же вовсе за пределами для любого возможного рассмотрения. Таким образом, всякое полное, целостное исследование человека непременно, по определению, должно быть маргинальным. Так «...философское рассмотрение сознания и свойств человеческой субъективности почти неизбежно должно отталкиваться от того факта, что само сознание представляет собой едва ли закономерный и предусмотренный факт естественной истории. В определенном смысле оно есть некое превозмогание, надрыв, выход за пределы возможного, если угодно, хулиганство, величайшая маргинальность в цепи эволюции природы» [8, 201].

В этом отношении все, что связано с человеком и описанием человеческого мира, является экстраординарным и маргинальным, при условии, что мы будем рассматривать человека во всей полноте его характеристик.

Среди авторов начала XX ст., чей подход отличался целостностью и глубиной (впрочем, не отличаясь при этом системностью), а представление о человеке – высочайшей ответственностью, особо выделяется фигура В.В. Розанова, который, наряду с другими мыслителями своей эпохи, являлся водоразделом между классическим, или «правильным» рассмотрением человека и попыткой включить в орбиту наших антропологических знаний доселе отвергаемый материал.

Тот факт, что В.В. Розанов обращает внимание именно на маргинальности и рассматривает все подобные феномены достаточно свободно, не боясь затронуть чувства обывателя, говорит о незаурядной интуиции русского мыслителя, который еще в начале XX века предвосхитил целый ряд тенденций развития философской антропологии. То обстоятельство, что сам Розанов постоянно связывал антропологическую и религиозную проблематику, едва ли что-то изменяет по сути, ведь и в западноевропейской науке не было недостатка в религиозно-антропологических концепциях (Т. де Шарден, А. Швейцер). Любопытно также, что большинство подобных попыток были связаны с более или менее радикальным отказом от ортодок-

сальной христианской доктрины, что уже само по себе является неким маргинальным показателем.

Маргинализм антропологии Розанова может быть рассмотрен по меньшей мере в двух аспектах: во-первых, с точки зрения выбора проблематики и, во-вторых, того способа рассмотрения, или метода, которым постоянно пользуется автор.

В первом отношении обращает на себя внимание тематический спектр Розанова, знаменующий собой поворот к неклассической философии: проблемы пола, сексуальности, патологических или социально нежелательных аспектов половых отношений (гомосексуализм, садизм и пр.). Вообще говоря, проблематика сексуальных перверсий является ныне законной областью философской рефлексии. Достаточно вспомнить «Историю сексуальности» М. Фуко [12] или теоретиков современных гендерных исследований, Queer-theory и др. [5, 6, 10]. С точки зрения последних, Розанов, например, в своих трактовках генезиса перверсивных тенденций в развитии человека, оставался эссенциалистом, признавая, что перверсия существует во времени как универсальный феномен, который имеет свою пусть маргинальную, но продолжающуюся и связную историю. Таковы рассуждения Розанова о т.н. «третьем поле» и его носителях: «Если хотите – он третий человек около Адама и Евы; в сущности – это тот «Адам», из которого еще не вышла Ева; первый полный Адам. Он древнее того «первого человека, который начал размножаться». Он смотрит на мир более древним глазом; несет в натуре своей более древние залоги, помнит более древние сказки мира и более древние песни земли. В космологическом и религиозном порядке он предшествует размножению; размножение пришло потом, пришло позднее, и покрыло его, как теперешние пласты земли покрыли девонскую или юрскую формацию. Он – девонская формация; размножение – теперешняя» [9, 304].

Характерно при этом, что Розанов сочетал подобный подход с конструкционистскими тенденциями, полагая перверсивное поведение не столько бедой или виной человека, сколько способом социальной и полоролевой идентичности последнего. С этим в частности связана его едкая критика «официальных» в то время теорий пола и сексуальных перверсий – теории Крафта-Эббинга: «Книжка, или книжонка, о которой мы говорим, – Крафт-Эббинга: «Половая психопатия». Παθος – значит «страдание»: то, от чего кричат, на что, имеющие ее, – жалуются. И хотя никто из описываемых в книжке лиц не «кричал» и не «жаловался» Крафт-Эббину, но он собрал ставшие известными ему факты в книжку «о страданиях пола», не имея для этого даже того основания, какое имел бы механик, занятый давлениями, толчками и вообще действиями на вещественные массы, наименовать «патологической физикой» явления электричества, гальванизма или явле-

ния света, где эти массы отсутствуют» [9, 271].

Розанов прекрасно понимал искусственность, сконструированность, социальную и культурную заданность большинства наших представлений о поле и пытался обнаружить наиболее исходные, незамутненные последующими привнесениями, источники и механизмы сексуальности человека.

В этом отношении философ не был одинок, тема, что называется, «носила в воздухе», стоит вспомнить хотя бы О. Вейнингера [2; 1, 70-75].

Само творчество Розанова в этом отношении может быть признано новаторским даже без учета его конкретных выводов и результатов. Немаловажную роль в понимании позиции философа играет его особое отношение к религии, точнее, к христианству, приводящий его в конечном итоге к собственному особому типу религиозности неоязыческого толка. Попытка вписать особые, разрозненные, периферийные для официальной науки, феномены человеческого в более широкий контекст актуализируют вторую сторону маргинализма Розанова – его метод.

Едва ли можно говорить о «методе Розанова» как о некоей специально сконструированной системе рассмотрения материала. Вероятнее всего, философ действовал достаточно естественно и органично, стараясь не повредить ткань рассматриваемого явления избыточной аксиоматизацией или навязанными извне принципами. Подобным подходом Розанов так или иначе превосходит знаменитые принципы ризомы, сформулированные Ж. Делезом и Ф. Гваттари: «Система-корешок или мочковатый корень – второй образ книги, который с удовольствием рекламируется нашей современностью. На этот раз основной корень не дозрел или разрушается почти до основания, от него отпочковывается множество второстепенных корней, которые разрастаются в полную силу. На этот раз природная действительность проявляется в отторжении основного корня, но от этого его единство не становится меньше, в качестве прошлого, будущего или возможного единства. Мы должны задать вопрос: не компенсирует ли духовная и разумная реальность такое положение вещей, выставляя, в свою очередь, требование еще более всеохватывающего скрытого единства или еще более экстенсивной тотальности. Рассмотрим метод cut-up Буррога: наклеивание одного текста на другой, составленное из множества и даже случайных корней (можно сказать, черенков), включает в себя дополнительное измерение рассматриваемых текстов. Именно в этом дополнительном измерении складки единства продолжает свою духовную работу. Именно в этом смысле даже самое раздробленное произведение может быть также представлено как целостное Произведение или Великий Опус» [11, 12].

Действительно, все произведения В.В. Розанова могут быть рассмотрены как некая целостность, о чем неоднократно писали исследователи его твор-

чества. Характерно, например, замечание Д. Галковского об «Опавших листьях»: «... в конечном счете, «в конце», «в отдаленном» все эти листья сливаются в нашем мозгу в ослепительную точку абсолютной истины, прожигающей перегородку между читателем и писателем. А после этого, после того как розановский мир становится нашим миром, и уже неясно, где кончаются его мысли и где начинаются наши, после этого совершенно отпадает потребность в какой-либо системе, то есть откуда-то извне навязанной схеме» [3, 14]. Более того, вообще все произведения Розанова образуют единую философскую систему. Так же как листья трилогии сливаются в книгу, точно так же все другие работы Розанова образуют «розановский мир», по своей сути стройный и упорядоченный [3, 27].

Все это весьма напоминает принципы ризомы: «1 и 2. Принципы связи и гетерогенности: любая точка ризомы может и должна быть присоединена к любой другой ее точке. Это весьма отличается от дерева или корня, которые фиксируют место, порядок» [11, 13].

Сюда же может быть отнесен и «3. Принцип множественности: только когда множественность действительно используется как субстантив, множественность, – нет больше никакого отношения к Единому, как к субъекту и объекту, как к природной или духовной реальности, к образу и миру. Множества ризоматичны и изобличают древовидные псевдомножества. Не существует ни единства, которое бы служило стержнем в объекте, ни такого, которое бы разделялось в субъекте» [11, 14-15].

Метод Розанова не генетический и не структурный, но скорее напоминает картографирование духовных ландшафтов. Розановская ризома «... не является ответственной ни за какую структуральную или генеративную модель. Она чужда всякой идее генетической оси в качестве глубинной структуры. Генетическая ось подобна объективному стержневому единству, на котором образуются последовательные стадии; глубинная структура похожа скорее на базовое следствие, разложимое на непосредственные составляющие, тогда как единство продукта переходит в другое измерение, изменчивое и субъективное» [11, 16].

В силу всего этого метод Розанова не подлежит «развинчиванию» на структурные компоненты, не усматривается прямым взглядом, его можно лишь подсмотреть, но нельзя остановить и зафиксировать. Здесь более подходит остенсивное определение («вот он!») или, в духе Витгенштейна, определение посредством употребления, использования («делай как я!»). Способ письма Розанова проще продемонстрировать, чем объяснить, что это такое. Для Розанова характерен философский импрессионизм. Мир слишком сложен, чтобы его было возможно уложить в какую-либо готовую схему. Человек для этого слишком бессилен. И вот, чтобы не разрушить целостность

мира, не дать ему умереть, распасться на ряд сегментов, Розанов разбивает на сегменты саму систему. И через это уничтожение системы, через свой импрессионизм, ему удается все-таки создать целостное и гармоничное мировоззрение. А следовательно, и новую систему [3, 26].

Таким образом, периферийные, нетипичные, а подчас и просто нелепые с точки зрения наивного мирозерцания свойства человеческого существа требуют для своего адекватного представления столь же неординарной системы или метода изложения, который обнаруживается в самом своем отсутствии. В данном случае метод изложения очевидно адекватен самому материалу, его сложности и неоднозначности.

Можно задаться вопросом: так ли это на самом деле? Неужели маргинальности, о которых идет речь, не могут быть рассмотрены иначе, более традиционным способом. В конце концов имеются достаточно впечатляющие примеры научного дискурса (психоанализ) в отношении пола, патологий, перверсий и пр.

Думается, что В.В. Розанов вполне выдерживает конкуренцию с психоанализом, во всяком случае, хотя бы в этом отношении. Разумеется, никто не сравнивает научного влияния, популярности, возможности практического использования и т.п. Однако в мастерстве передачи подлинного человеческого чувства, эк-

зистенциальной и психологической насыщенности изложения Розанову мало равных.

Отстаивая целостного, универсального человека, В.В. Розанов обращает внимание на те аспекты человеческого существования, которые порой стыдливо обходили даже специалисты. Стоит ли говорить, что проблематика, интересующая Розанова, оставалась в разряде научных табу вплоть до самого недавнего времени. Достаточно вспомнить энциклопедию «Мифы народов мира» [7], которая идеально вычищена от «маргинальной», не политкорректной проблематики: сексуальности, перверсивных и патологических образов и т.п.

Своего универсализма и целостности В.В. Розанов достигает именно за счет внимания к частностям и периферийным аспектам антропологии, являя собой образец научной честности и последовательности. Немаловажно также, что этой проблематике соответствует и своеобразная «методология» Розанова, напоминающая философскую технику постструктурализма, и представляющая собой процедуру тщательного «ощупывания» материала. Для В.В. Розанова характерно отсутствие жесткой аксиоматики, медленное высвобождение разнородных фактов и обстоятельств человеческого существования (ризомы), которые впоследствии постепенно сливаются в целостный образ и создают связную картину нашего присутствия в мире.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Берштейн Е. Трагедия пола: две заметки о русском вейнингерианстве. // Эротизм без границ: Сборник статей и матер. – М.: Н.Л.О., 2004. С. 64-89.
2. Вейнинггер О. Пол и характер. Принципиальное исследование. / Пер. с нем. – М.: ТЕРРА, 1992. – 480 с.
3. Галковский Д. Е. Бесконечный тупик. – М., 1998. – 1057 с.
4. Гурин С.П. Маргинальная антропология www.philosophy.ru/library/margin
5. Джагоз А. Введение в квин-теорию. / Пер. с англ. М. Кукарцевой. – М.: Канон+, 2008. – 208 с.
6. Иригарей Л. Этика полового различия. / Пер. с фр. – М.: Художественный журнал, 2004. – 183 с.
7. Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2-х т. Изд. 2-е. Под ред. С.А. Токарева. – М.: Российская энциклопедия-Олимп, 1997.
8. Павловский И.В. Маргинализм или финитизм? // Θάνατος: Исследования традиций смерти и умирания в европейской культуре. – М., 2002. С. 196-210.
9. Розанов В.В. В темных религиозных лучах. – М.: Республика, 1994. – 476 с.
10. Сэдзвик И.К. Эпистемология чулана. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 272 с.
11. Deleuze G., Guattari F. Capitalisme et schizophrénie 2. – MILLE PLATEAUX. Paris. Les éditions de Minuit. 2006. 648 с.
12. Foucault M. Histoire de la sexualité II. L'usage des plaisirs. Paris, Gallimard, 1976, 343 p.

УДК 141.7(43)

Б.И. МОЛОДЦОВ

О РЕФЛЕКСИВНОЙ ПРИРОДЕ РЕАЛИЙ СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ

Молодцов Борис Иванович – доцент кафедры философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко, кандидат философских наук

У статті досліджується здатність сучасної економічної реальності виявляти власний всезагальний вимір, незважаючи на те, що її зміст знаходиться під впливом людської свідомості. Автор приходить до висновку, що вплив людської свідомості на зміст економічних реалій породжує ситуацію зворотного впливу реальності на людську свідомість. В цьому випадку реальність переходить від стану субстанції до стану суб'єкту, що має місце під час економічної кризи. Таким чином всезагальний вимір реалій сучасної економічної дійсності виявляється як єдність, що існує не актуально в реальності, а тільки у взаємодії своїх протилежних за змістом станів, тобто, через єдність об'єктивної фабули реальності.

Ключові слова: рефлексивна природа реалій сучасної економіки, інвестиції та вартість, субстанція та суб'єкт, фактична послідовність та послідовність за розумом, об'єктивна фабула реальності.

В статье исследуется способность современной экономической реальности обнаруживать собственное всеобщее измерение, несмотря на то, что ее содержание производно от человеческого сознания. Автор приходит к выводу, что влияние человеческого сознания на содержание экономических реалий на практике создает ситуацию обратного воздействия экономической реальности на сознание человека. В этой ситуации реальность переходит из состояния субстанции в состояние субъекта, что как раз имеет место во время мирового экономического кризиса. Таким образом, всеобщее измерение современной экономической реальности открывается как единство, существующее не актуально, а только во взаимодействии своих внешне противоположных состояний, т. е. через единство объективной фабулы реальности.

Ключевые слова: рефлексивный характер реалий современной экономики, инвестиции и стоимость, субстанция и субъект, фактическая и разумная последовательность, объективная фабула реальности.

In the article is examined the ability of modern economic reality to disclose its own general measuring in conditions when its maintenance is under influence of human consciousness. The author makes a conclusion that influence of human consciousness on reality in real practice may create the situation of counter influence reality on human consciousness. In that case economic reality getting over from state of substation to state of subject as we have now in situation of world's economic crisis. Therefore the general measuring of modern economic reality is disclosed as identity that exists not in reality but only in interaction of its dissimilar and even far from one another states, only as objective fable of reality.

Keywords: reflexive character realities of modern economy, investments and value, substation and subject, factual consecution and reason consecution, objective fable of reality.

© Б.И. Молодцов, 2010

Нет худа без добра. Эта древняя мудрость невольно вспоминается сегодня, когда в ситуации мирового экономического кризиса в общественном сознании вновь пробуждается стремление не просто осознать определенные общественно-экономические практики, усвоить сложившиеся способы действий с реалиями экономической жизни общества, а, по мере возможности, различить в этих реалиях некое непреходящее содержание, чтобы на его основе проводить те или иные практики. Естественно, что данная задача в который уже раз приводит исследование к необходимости прояснения и разрешения основополагающих философских проблем. Как нередко бывает в истории потребность в теории ощутили прежде всего практики, чтобы убедиться в этом достаточно ознакомиться с книгой известного филантропа и успешного финансиста Дж. Сороса «Кризис мирового капитализма» [8]. Содер-

жание книги раскрывает то, что автор называет «теорией рефлексивности». Она, по его мнению, должна наконец положить конец господству в общественном сознании Европы и Америки идеологии «рыночного фундаментализма». «Рефлексивность означает, – пишет Сорос, – что наше мышление активно влияет на события, в которых мы участвуем и о которых мы думаем. ... Истина – соответствие утверждений фактам. Но в ситуациях, включающих в себя мыслящих участников, события ... отражают (отсюда – рефлексивность) влияние решений этих участников. ... Будущие события не могут влиять на процесс мышления в настоящем. Но ожидания преодолевают эту изолированность» [8]. Изолированность того, что принято называть объективным, от всего человеческого и субъективного, прежде всего, от его мышления, не соответствует реалиям современной экономической действитель-

ности – этот вывод составляет лейтмотив всей книги Сороса. Отсюда – неприятие и критика «рыночного фундаментализма», как идеологии, исходящей из естественно-научных предпосылок, игнорирующей специфическую особенность человека как субъекта, активно формирующего свое отношение к природной и общественной реальности [9]. Казалось бы – ничего удивительного для последователя методологии «открытой науки» К.Поппера. Но в который уже раз оказывается, что удивительное рядом! Дело в том, что лейтмотив рассуждений успешного финансиста, признанного мастера хитроумных биржевых операций, так сказать, весьма «созвучен» размышлениям «обыкновенного марксиста», как он сам себя называл, последовательного сторонника присутствия объективного всеобщего (безусловного) измерения во всех формах человеческого сознания и воли, известного философа и искусствоведа Мих.А.Лифшица. «Для меня всегда существовали субъективные свойства объективного мира...», – пишет он в одной из своих рукописей и в сноске специально обращает внимание на то, что, когда Герцен говорит: человеческий разум не гость в этом мире, он отдает дань антропоморфизму, и слава богу. Есть что-то верное в антропоморфизме [4, 155].

В чем же здесь дело, что же может быть верного в антропоморфизме и разве успех науки, прежде всего естествознания, не был связан с устранением из физической картины мира всего, что может нарушить ее однородность во всех направлениях, ее удаленность от человеческих понятий нормы, законченности, добра? Но тогда почему при анализе современной экономической реальности Дж.Сорос говорит о ее рефлексивной природе и уместно ли тогда вообще искать в ней объективное измерение, нечто априорное, если говорить словами Канта? Этот вопрос позволяет выявить объект и предмет нашего исследования. Объект – современная, производная от предвзятостей человеческого сознания, экономическая реальность, а предмет – специфика проявления объективного всеобщего измерения в современной, рефлексивной по своей природе, экономической реальности.

Общим методологическим основанием исследования является «онтогносеология» Мих.А.Лифшица, разрабатываемая им на протяжении всего творческого пути, но наиболее рельефно, как нам представляется, изложенная им в статье «Античный мир: мифология и эстетическое воспитание» [5].

Прежде всего уточним фактически существующую проблемную ситуацию и потому предоставляю слово самим анализируемым авторам, начав с Дж.Сороса, как человека, непосредственно представляющего факты (реалии) современной экономической практики.

Экономическая теория, пишет Сорос, сформировалась как попытка участвовать в конкуренции

с естественными науками, и эта попытка, без сомнения, является весьма успешной. Экономисты были вдохновлены достижениями ньютоновской физики. Они пытались установить универсально действенные законы, которые могли бы быть использованы как для объяснения, так и для предсказания экономического поведения, исходя, как пишет Сорос, из того факта, что маятник цен, не перестает двигаться вокруг одной и той же точки, независимо от того, как велика была амплитуда его колебаний; именно этот «центристский» принцип позволил экономистам-теоретикам сформулировать бесконечно долго действующие правила об уравнивающей роли рынка [8, 9].

Но подобная определенность рыночных цен базируется на предположении, что механизм цен работает только в одном направлении – пассивно отражая условия спроса и предложения. Но что, если само движение цен меняет намерения покупателей и продавцов торговать по данной цене, например, потому что они ожидают повышения цены в будущем? Эта возможность, являющаяся доминирующим фактором жизни финансовых рынков и промышленности с быстро развивающимися технологиями, т. е. современной экономики, просто отмечается господствующей ныне идеологией «рыночного фундаментализма». Дело в том, что всякая экономика (тем более, современная) зависит от инвестирования, а сущность инвестирования заключается в предвидении, или «дисконтировании» будущего. Поэтому курсы акций все более отражают не прибыль, состояние баланса и дивиденды за прошлый год, а будущий поток прибыли, дивидендов и стоимость основных средств. Этот поток не является данным; поэтому он не составляет предмет знания, а представляет собой предмет догадок. И тогда будущее, когда оно наступит, уже будет находиться под влиянием предшествовавших ему догадок. Догадки находят выражение в курсах акций, а курс акций влияет на основные показатели оценки ее стоимости. Тем самым формируется модель экономики, в которой капитализация компании определяется не столько по выходящим потокам (продажам), сколько по входящим (инвестициям в самом широком смысле этого слова) [3].

Такая модель определения стоимости покоится на том, что сети продаж компаний, в общем, развиваются, а будущая прибыль зависит от них экспоненциально, по определению, поэтому, дескать, все инвесторы с течением времени смогут зафиксировать прибыль и даже сверхприбыль.

В то же время такая ситуация «опережающего» финансирования фондового рынка и экономики в целом не лучшим образом отражается на его устойчивости, поскольку несет в себе характерные черты финансовой пирамиды, устойчивость которой во многом зависит от чисто психологических причин.

Тем самым, мы можем зафиксировать, что яв-

ление рефлексивности, таким образом описанное Соросом, демонстрирует факт того, что естественное следование логике сложившихся экономических реалий на самом деле уводит человека от реальности и погружает в спекулятивный кругооборот собственных измышлений. Недаром он говорит об идеологии «рыночного фундаментализма» [9]. Но следует отметить, что, описывая явление рефлексивности, Сорос замечает в нем и нечто другое.

Рефлексивное взаимодействие имеет место в ситуации, где действуют мыслящие участники – неоднократно повторяет Сорос, но добавляет, что не все общественные действия являются рефлексивными. Мы можем выделить банальные, повседневные события и исторические события. Подлинно историческое событие не только меняет мир; оно меняет наше понимание мира, это новое понимание, в свою очередь, оказывает новое и непредсказуемое влияние на сам наш мир. Такими подлинно историческими событиями Сорос считает Французскую революцию или XX съезд КПСС [8]. Получается, что рефлексивность не имеет места в банальных повседневных событиях, в которых человеческое сознание просто следует за фактами, лишь непосредственно выражает движение этих фактов. Наоборот она имеет место тогда, когда сознание отступает от естественной логики непосредственных фактов, когда сознание активно относится к фактам. Но Сорос не до конца проводит это понимание рефлексивности, которое позволяет выделить в истории подлинно исторические события, т. е. увидеть подлинную историю во всем разнообразии исторических событий. Поэтому он, с одной стороны, говорит о том, что рефлексивность можно рассматривать как своего рода цепь короткого замыкания между мышлением и его предметом, которая влияет на непосредственное мышление участников. А с другой – указывает на то, что рефлексивность формирует представление о реальности, придавая ей человеческий смысл, проецируя в окружающий мир наши эмоции, аффекты, волевые импульсы. И тогда рефлексивность напоминает кантовскую апперцепцию – творческий синтез материала восприятия и заранее данной в каждом отдельном случае, то есть априорной с этой точки зрения, предвзятости сознания. Такое решение вопроса в духе психологически понятого Канта, характерное для общественных настроений, сменивших естественнонаучный материализм модой на подчинение объективного мира субъекту, приводит к тому, что теперь объективное и субъективно человеческое, становятся неразличимыми. И тогда влияние рефлексивности на формирование личного представления участников, их ценностей, их ожиданий – может привести в практике экономической деятельности к фокусированию на так называемых технических факторах в ущерб основным экономическим показателям и породить спекулятивные тенденции.

Как же тогда можно избежать этого и сохранить стабильность? В конечном итоге ответ заключается в том, пишет Сорос, что это не может быть сделано только участниками рынка; сохранение стабильности должно стать целью государственной политики [8].

Тем самым Сорос вновь ставит вопрос об основаниях экономической политики или основательности теоретического (непредвзятого) понимания экономической реальности. В который уже раз предметом пристального внимания со стороны исследователей становится проблематика Канта, проблема существования априорного измерения, такого ракурса рассмотрения существующих реалий действительности, который бы был безусловным и видел бы предмет не по частям, а в целом.

Эта же проблема преодоления противоположности субъекта и объекта в познании, преодоления человеческим сознанием ограниченности своим бытием, своим телом, включая сюда и неорганическое тело человека, обнаружения того, что Сорос называет «коротким замыканием» между мышлением и его предметом – стержень всех размышлений и Мих.А.Лифшица. «Теория активного отношения человека к природе и переработки ее в фантазии имеет свои основания, – пишет Лифшиц в статье «Античный мир: мифология и эстетическое воспитание», – но апперцепция, то есть формирование чувственного опыта людей по аналогии с человеком, не является чисто психологическим процессом или трансцендентальным априорным синтезом в духе традиционного кантианства» [5, 381]. Рефлексивный характер реалий существующих экономической практики имеет реальное основание – фантазия, приписывающая субъективные свойства неодушевленным предметам, – нечто большее, чем простое «вчувствование», активная форма эмоции, допускающая восприятие природы только под углом зрения человека. Это – тень человека в природе, возникающая на почве его материальной практики.

Поднимаясь над окружающей его природной средой, человек вступает в союз с ее элементарными механическими силами. Это его примитивная техника, которая представляет собой формализацию процессов природы, нужную человеку. Однако то, что нужно человеку, вступает в противоречие с тем, что существует и живет само по себе. Условное сталкивается с безусловным, поэтому даже мертвая материя оживает в человеческой практике, приобретая как бы духовные потенции. Техника развивает сознание, но развивается в нем прежде всего способность рассудка и целесообразной воли приспособляться только к существующему положению вещей. Поэтому успех в этом деле не остается без вынужденной расплаты. За каждое завоевание рассудочной деятельности природа нам мстит. Месть природы есть, разумеется, фигуральное, метафорическое

выражение, вещество, не обладающее формой субъекта, не может мстить, но человек своими неосторожными действиями придает ему самостоятельную активность или, говоря словами Гегеля, превращает субстанцию в субъект. Запруды, сделанные руками человека, превращают поток в разъяренное животное. Поэтому в основе событий, которые Сорос называет «подлинно историческими», лежат обратные силы природы, вызванные активностью человека. Всякое выделение из окружающего мира отдельной части, претендующей на независимость, бросающей вызов целому создает напряжение естественной ткани мира, порождает обратную силу, реакцию большого мира на претензии мира малого. Таким образом, сама природа на уровне человеческого бытия обретает субъективные свойства, и это совершается не в человеческой голове, взятой отдельно от внешнего объекта, а в практическом взаимодействии людей с природой. Нетрудно понять различие между простым перенесением человеческих ожиданий на внешний мир и этой реальной апперцепцией, посредством которой человек находит в окружающем мире самого себя. Возбуждая обратные силы природы, люди практически создают то, что Кант назвал «априорным синтетическим суждением», то есть узнают нечто новое и, в то же время, возвращаются к себе. Благодаря нашей провокации объект приобретает статус субъекта и эта его субъективность переходит в сознание человека, ученого. Она отражается в нем, становится для нас объективным зеркалом, отвечающим на запрос человека. Таков обычный процесс освоения мира, независимо от того, в каких формах он совершается.

«С формальной стороны, — пишет Лифшиц, — действие и противодействие дерзкий порыв человеческой воли и ожидающая ее кара, образуют замкнутую ситуацию, которую можно привести к этической норме истинной середины между двумя крайностями, как у Аристотеля, или к ее противоположности — резкому противостоянию двух полюсов, согласно закону Радаманта: «что совершил, то и претерпи» [5, 388]. Отсюда следует, что прогресс в освоении человеком объективной реальности состоит в достижении оптимальной версии, которая представляет собой не вообще утилитарное подчинение человеку чуждых ему элементов и стихий, а подчинение их тому в человеке, что соответствует лучшему в них самих, наиболее человеческому в природе — свободно развитой субъектности материала, его самостоятельной жизни. Вот в чем заключается та правда антропоморфизма, о которой писал Герцен.

Эта оптимальная версия единства объекта и субъекта и есть истина, как форма, принадлежащая самим объектам — это вершина их предметного бытия, реализующая нечто присущее им самим, их должное, их внутренний разум, логический порядок родов и видов, таксономию, согласно термину, принятому современной нау-

кой и говорящему в сущности то же самое более осторожно. Адекватность предмета самому себе, возникающая в его повторяющемся цикле, есть существенный фон адекватности нашего знания предмета. Отсюда, исходя из вершин бытия той или иной реальности, которые реализуют нечто присущее им самим, их внутренний разум, их должное состояние, можно понять и случай неадекватности, противоречия, отклонения, варианты и все своеобразие единичных фактов. Связанные всеобщей цепью развития, все эти случаи образуют как бы реальные универсалии, логически связанные между собой подразделения, ступени, относительно замкнутые круговращения, в содержательном развитии той или иной реальности [6, 104].

Тем самым все больше науку начинает занимать посредствующее звено, взаимосвязь между близкодействием материального соприкосновения и далекодействием сил, взаимодействие между малым признаком и большим, точнее, бесконечным целым. Такое «короткое замыкание» близкого и далекого, служащее сигналом, знаком, приметой, предзнаменованием более широких значительных явлений греки обозначали словом «символ». Рассудок, имеющий свои права, представляет каждый факт в его тождестве с самим собой, в его собственном весе и прямой связи с другими фактами на основе закона причинности, что и фиксирует научная мысль, отдавая преимущество непосредственно-материальной форме связи вещей. Великое дело — закон причины и следствия, но роль формы, структуры, генетической замкнутости, закономерной неоднородности фактов растет. Так, Мих.А.Лифшиц отмечает, что современная теория информации заставила механический толчок и прямое действие других физических реальностей, именуемых силами или полями, несколько потесниться в пользу сигнального, то есть символического действия. Тем более в самой жизни факты смыкаются неразрывно друг к другу. Все имеет причину, следовательно — все необходимо — но функция сигнала или символа опирается на более широкие связи и отношения, нежели непосредственно-материальные, ее основа есть отношения как таковые, т.е. формы материального бытия, а не само вещество. Все в мире подтасовано! На этом основана фабульная сторона нашего мышления, в отличие от рассудочной ее стороны. Достаточно малого повода, чтобы вызвать обширную автоматическую реакцию, которой в известных пределах и с определенным риском можно управлять [3, 395 — 396].

Отсюда представляется возможным сделать некоторые выводы.

Первое — бывают такие исторические явления, значение которых целиком исчерпывается их фактическим положением рядового в исторической последовательности. Другое дело явления, в которых содержание определено некой истори-

ческой фабулой, поэтому они представляют нам нечто, превосходящее их непосредственное бытие. Взаимосвязь этих явлений образует высшую форму исторического движения, настоящую метаисторию вершин человеческого развития, взаимосвязь подлинно исторических событий, если вспомнить терминологию Сороса, а на языке Гегеля – движение исторического разума.

Второе. Если есть два полюса логической зависимости, то есть и мера в переходе разумного и фактического друг в друга. Есть моменты наибольшего приближения фактического к разуму – это классические ступени и эпохи, и есть моменты, когда разум сходится с фактами в далекой перспективе, через множество посредствующих звеньев и отклонений, так сказать – статистически. И когда в самой исторической реальности глубоко обозначился распад, дуализм всеобщего и частного, а ее «содержание» становится лишь подлежащим для деятельности рассудка или внутреннего чувства человека, тогда проявлением единства различных частных реалий в действительности может быть и бывает только авария, катастрофа, кризис сложившихся практик простого администрирования.

Третье. В самом факте кризиса обнаруживается ситуация «короткого замыкания» близкого и далекого бытия, вовлеченности рядовых, текущих событий в перспективу некой исторической фабулы. В этой перспективе тот процесс, который произошел в рамках определенной формации или структуры, повторяется и в масштабе общего развития, форма получает вторую, относительно

законченную апробацию, обнажая канонизацию своего абсолютного содержания. Так сегодняшний мировой экономический кризис, обнаружив разницу между инвестициями и стоимостью, тем самым обнаружил непреходящее содержание стоимостной формы экономического общественного единства, ее «наследство» в современной экономике.

И последнее. Непреходящее наследство, или канонизированное абсолютное содержание стоимостной формы состоит в том, что она отрицает то, что предполагается практикой определения стоимости компании по инвестициям (по капитализации), отрицает наличие формы всеобщей непосредственной обмениваемости или непосредственной общественной формы для каждого из имеющих на рынке товаров. Тем самым, обнаруживается существующим в действительности, в виде вещи, наряду с отдельными индивидами и их суммарной массой, и даже в противоположность им, превышающее это фактическое бытие содержание – объективное общественное единство человеческих индивидов в процессе производства собственной жизни, в труде. Это овеществление общественных отношений в природном посреднике и даже до некоторой степени отчуждение их в нем, не так уж дико, ибо отчуждение – вопреки идеализму – есть общий закон природы, который реализует в ней всеобщие отношения, возвращает их к материальному субстрату, без чего всеобщее витает в воздухе, представляется исключительно абстракцией человеческого интеллекта.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т.1. Наука логики. – М.: Мысль, 1974. – 452с.
2. Ильенков Э.В. Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении. – М.: «Российская политическая академия» (РОССПЭН), 1997. – 464с.
3. Кобяков А.Б., Хазин М.Л. Закат империи доллара и конец «Рак Americana». – М.: Вече, 2003. – 368с.
4. Лифшиц М.А. Что такое классика? – М.: «Искусство XXI века», 2004. – 512с
5. Лифшиц М.А. Античный мир: мифология, эстетическое воспитание / Лифшиц М.А. Соч. в 3-х т. – Т. 3. – С. 336 – 429.
6. Лифшиц М.А. Эстетика Гегеля и современность // Вопросы философии. – 2001. – № 11. – С. 98 – 122.
7. Маркс К. Капитал. Т. 1 // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1954. – Т. 23. – 907с
8. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. Пер. с англ. – М.: ИНФРА – М, 1999. – 262с.
9. G. Soros. The false belief at the heart of the financial turmoil. – <http://www.Financial Times. Com>.

УДК 316.774

Н.П. ЧУТОВА

МЕХАНИЗМ СОЦИАЛЬНОЙ ИНТЕРАКЦИИ МОЛОДЕЖИ И МАСС-МЕДИА: ЦЕННОСТНО-НОРМАТИВНЫЙ АСПЕКТ

Чутова Наталья Павловна – старший преподаватель кафедры философии Криворожского технического университета

У статті аналізується специфіка взаємодії мас-медіа і молоді, підкреслюється домінуюча роль ЗМІ у формуванні ціннісної системи молодих людей.

Ключові слова: молодь, ціннісні орієнтації, мас-медіа, інтеракція, мімікрія.

В статье анализируется специфика взаимодействия масс-медиа и молодежи, подчеркивается доминирующая роль СМИ в формировании ценностной системы молодых людей.

Ключевые слова: молодежь, ценностные ориентации, масс-медиа, интеракция, мимикрия.

In the article the specificity of the interaction of mass media and young people are analyzed, the dominant role of media in the formation of orientations system of young people are emphasizes.

Keywords: young people, valuable orientations, mass-media, interaction, mimicria.

© Н.П. Чутова, 2010

Совершенно очевидно: как настоящее, так и будущее состояние Украины во многом зависит от содержания социальных установок и ценностных ориентаций молодых людей, которые могут способствовать их становлению как полноценных граждан страны, активно участвующих в общественной жизни, или же тормозить процесс утверждения гражданственности и включения жизненных сил молодежи в модернизацию страны. Детерминация ценностных ориентаций в условиях переходного общества весьма сложна. В современной Украине существенную роль играет масс-медийное пространство, выступая одним из главных социальных институтов, оно оказывает неоднозначное влияние на сознание и поведение молодых людей. В период трансформации традиционных социализирующих институтов (семья, образование) и межпоколенческих отношений, масс-медиа усиливают свою позицию агента социализации и стремятся влиять на социализационные процессы молодых людей, их потребности, устремления, ценностные ориентации, формируя их взгляды в соответствии со своими или медиа-агентов коммерческими интересами. Неограниченность и стихийность информационных потоков, отсутствие соответствующего духовно-нравственного контроля, конструктивного управления общества над деятельностью масс-медиа, ориентированных на коммерческий успех и пропаганду ценностей массовой культуры, стимулируют ментальную деконструкцию и часто приводят к разрушению «традиционного культурно-символического мира» (Хлыстунов С.Ю) в молодежной среде, обостряя данную проблему и требуя нового осмысления.

Из вышесказанного следует, что исследование механизма интеракции молодежи и масс-медиа чрезвычайно актуально и является настоящей потребностью настоящего времени.

Проблема воздействия масс-медиа на сознание индивида всегда вызывала особый интерес многих зарубежных и отечественных ученых, таких как Г.Лассуэлл, У.Липпман, Т.Адорно, Г.Маркузе, Г. Шиллер, Ж.Бодрийяр, С.Холл, М.Маклюэн, А.Моль, И.Гофман, П.Бергер, Т.Лукман, П.Бурдьё, Г.Дебор, Г.Гербнер, Э.Гидденс, Ю.Хабермас, Дж.Лалл, Б.Грушин, Г.Дилигенский, Г.Мельник, Ж.Тощенко, А.Грабельников, И.Дзялошинский, С.Корконосенко, Г.Почепцов, И.Засурский, М.Назаров, Я.Засурский, Г.Грачев, С.Карамурза, Л.Мясникова, Н.Костенко и др. Влияние масс-медиа на формирование ценностных ориентаций и представлений исследовалось в трудах А.Маслоу, К.Ховланда, Г.Оллпорта, Э.Денниса, О.Баранова, Л.Зазнобиной, С.Пензина, Ю.Шерковина, А.Федорова, А.Шарикова, И. Фомичевой, Э.Барановой, М.Мдивани, Э.Лидской, Е.Поликарповой, М.Яницкого, И.Мальковской, Л.Сокурянской, С.Толмачевой, Л.Генин, С.Зелинского и многих других ученых.

Цель статьи: выявить специфику взаимодействия масс-медиа и молодежи в современном украинском обществе. Для достижения цели необходимо решить следующие задачи: раскрыть социальную сущность ценностных ориентаций и жизненных приоритетов в молодежной среде; определить степень доверия молодежи к информации, распространяемой медиа; проанализировать роль масс-медиа в формировании ценност-

ных ориентаций молодежи.

Для решения поставленных задач было проведено социологическое исследование, посвященное изучению ценностных ориентаций молодежи Днепропетровского региона и выяснению специфики влияния масс-медийного пространства на их формирование и трансформацию в условиях модернизирующегося нестабильного общества. Объектом исследования явилась молодежь Днепропетровского региона, представленная ее основными социальными группами (старшие школьники, студенты, работающие молодые люди). Исследование проводилось в 2009 году по доступной, стихийной, квотной выборке, репрезентирующей генеральную совокупность по половому, возрастному признакам и сфере занятости. В качестве генеральной совокупности выступала молодежь от 15 до 30 лет, постоянно проживающая на территории Днепропетровской области. Выборка - 800 человек, репрезентативная по полу и возрасту.

Известно, что в ценностной ориентации отражается социально-психологическое состояние индивида, поэтому анализ ценностных предпочтений молодых людей мы начали с определения общего повседневного настроения молодежи. Результаты подтвердили естественный для молодежи высокий жизненный тонус - практически каждый молодой человек оптимистично смотрит в будущее (95% респондентов), позволяющий молодежи гораздо легче переживать возможные жизненные проблемы и трудности в условиях нестабильного общества.

Для выяснения степени влияния масс-медийного пространства на формирование ценностных ориентаций молодежи необходимо обратиться к анализу их жизненных целей. В понятие «жизненные цели» (ценности-цели) мы вложили перспективные жизненные планы и устремления молодых людей. Исследование выявило, что у подавляющего большинства респондентов есть жизненные цели, они демонстрируют доминирование традиционных ценностей в молодежной среде. На первом месте - цель «иметь хорошую семью» (16% от общего массива); на втором - стремление «получить хорошее образование» (13%); на третьем - «любить и быть любимым» (11%); четвертое место заняла цель - «устроиться на престижную работу» и «обеспечить будущее детям» (10%), на пятом - «заниматься любимым делом» (9%). Жизненные цели молодых включают в себя как материальные ценности, так и духовные, но лидируют все-таки (I - III позиция) базовые жизненные устремления «непотребительского» значения. В молодежной среде максимально значима семья. Объясняется это тем, что в условиях нестабильного общества люди особенно нуждаются в любви и поддержке. Доминирование ценности «получение хорошего образования» говорит о том, что молодежь становится все более прагматичной, рассматривает образование как наиболее

значимый фактор жизненного успеха и благополучия, как ресурс для достижения желаемого социального статуса. Необходимо заметить, что к образованию молодежь подходит с узкоутилитарных позиций, стремится к получению тех знаний, которые помогут приспособиться к жизни или гарантируют материальное благополучие, при этом сама ценность знаний (терминальная функция) теряется. Жизненные цели молодых людей выявляют их ориентацию на престижную работу, что говорит о возросшей роли в современных украинских условиях престижа и связанным с ним благосостоянием. Юноши больше нацелены на материальные ценности, а девушки отдают предпочтение стабильности, защищенности и ориентациям духовного значения. Распределение рабочей молодежи по сфере занятости позволило увидеть, что предприниматели, как выразители «новой идеологии», больше других ориентированы на ценности материального благополучия. Примечательно, что потребительская ориентация - «жить хорошо, не работая», «не учиться и не работать, но иметь все, что хочется» - у девушек вообще отсутствует, но присутствует у юношей практически всех групп по сферам занятости, кроме предпринимателей. В ракурсе данной проблемы, респондентам было предложено отразить свою позицию относительно суждения «для достижения цели все средства хороши». Больше половины опрошиваемых (57%), среди них преобладают мужчины, готовы на все ради желаемой цели, каждый третий занимает неопределенную позицию и только 6% респондентов ответили «нет». В целом, наше исследование показывает, что молодежь целеустремленная, амбициозная, коммуникабельная, предприимчивая, но в условиях перманентных социально-экономических реформ, когда складываются жесткие «правила игры» в реальной жизни, а законы во многом носят декларативный характер, в сознании молодых людей происходят изменения в сторону эгоцентризма и прагматизма. Современные молодые люди, оказавшись открытыми для воздействия индивидуалистических ценностных ориентаций Запада, стали целеустремленными индивидуалистами, которые считают, что можно быть уверенным только в себе и рассчитывать только на себя, и, что особенно тревожит, использовать любые средства для достижения своих целей.

Для выяснения ценностных предпочтений молодых людей респондентам было предложено проанализировать альтернативные ценностные суждения, которые поднимают проблемы духовно-нравственной сферы (ценности-средства). Все опрошенные, в том числе и мужчины, и женщины разных сфер занятости, отдали предпочтение таким суждениям: 1. «мое материальное положение зависит прежде всего от меня» (20%); 2. «главное в жизни - забота о своем здоровье и благополучии» (15%); 3. «главное в жизни - свобода» (12%);

4. «только рискуя, можно добиться успеха» (11%). Исходя из результатов опроса, можно отметить, что в ценностном поле украинской молодежи доминирует стремление к свободе и независимости. Выбор суждения «мое материальное положение зависит прежде всего от меня» сигнализирует о желании молодежи самостоятельно строить свою жизнь, не рассчитывая на патерналистскую опеку государства, общества или близких людей. Молодым людям, судя по выбору ценностных суждений, свойственно стремление к риску. Безусловно, в переходном обществе повседневная жизнь людей, особенно молодежи, наполнена самыми разными угрозами и рисками. Риск сопровождает молодых людей постоянно, ведь процесс социализации – это путь проб и ошибок, поэтому можно сказать, что риск – имманентное свойство молодежи. Тем более, что в современном украинском обществе риск приобрел системный характер. Сложилась парадоксальная ситуация, когда высокая трудовая мотивация и ориентация на качественность труда приводит к снижению уровня жизни, понимая это, молодые люди, склоняются к авантурным рискованным социальным практикам. Такая ситуация порождает в сознании молодежи некоторые противоречия: одновременно поддерживаются суждения «доходы человека должны быть честно заработаны» (8%), «главное – честь и совесть, а не материальное благополучие» (7%) и «для достижения богатства все средства хороши» и «ради денег и успеха я готов на все» (9%). Выделение суждения «главное в жизни – забота о своем здоровье и благополучии» говорит о высокой ориентации на эгоизм, стремлении сфокусироваться только на внутренних проблемах выживания и достижения личного жизненного успеха. Только 5% респондентов выделили суждение «надо проявлять гуманизм – материально благополучные должны помогать бедным», что говорит о разрушении коллективистско-патерналистической модели, традиционно свойственной нашему народу, который всегда заботился об обездоленных и проявлял к ним искреннее сочувствие.

По-нашему мнению, есть основание говорить о формировании в молодежной среде новой модели ценностного сознания западного образца – индивидуалистской, девиз которой «каждый за себя». По мнению 56% молодых людей, для достижения жизненного успеха необходимо руководствоваться позицией «На Бога надейся, а сам не плошай», что подтверждает исчезновение коллективистической константы и усиление индивидуалистической в молодежной среде. С одной стороны, такая позиция открывает перспективы перед молодежью – самостоятельность, ответственность, самоконтроль, но, с другой, существование высокой межличностной конкуренции атомизирует человека и приводит к отчуждению людей друг от друга.

Известно, что, формируя индивидуальную

систему ценностей, индивид ориентируется не только на общепризнанную аксиологическую систему, но и самостоятельно выбранные образцы для подражания, способствующие развитию собственной поведенческой стратегии. В настоящее время под влиянием масс-медиа, которые настойчиво дегероизируют нашу историю, замещают «героя-труженика» всевозможными «идолами потребления» (кумирами, асоциальными личностями и т.п.), каждый третий респондент не имеет идеала. Это тревожный симптом, потому как отсутствие идеала у молодых людей способствует кризису идентификации и потери ощущения Родины.

Определяя иерархию предпочитаемых ценностей по 5-балльной шкале из набора предложенных, опрошенные расположили их следующим образом:

Все респонденты: 1.Семья. 2.Здоровье. 3.Материальные блага. 4.Любовь. 5.Жизнь.

Учащиеся: 1.Семья. 2.Жизнь. 3.Здоровье. 4.Образование. 5.Любовь.

Студенты: 1.Семья. 2.Здоровье. 3.Жизнь. 4.Любовь. 5.Друзья.

Рабочая молодежь: 1.Семья. 2.Здоровье. 3.Материальные блага. 4.Любовь. 5.Друзья.

Ценностная иерархия современных молодых людей представлена общими базовыми терминальными (семья, жизнь, здоровье, материальное благополучие, друзья) и инструментальными (любовь, образование) ценностями, которые выражают общечеловеческие ценностные ориентации. Интересна динамика ценностей: в иерархии рабочей молодежи не представлена высшая ценность для человека – жизнь (может ли человек ценить чужую жизнь, если он не ценит свою?!), а в студенческую ценностную иерархию не попала такая значимая ценность, как образование, но при этом третье место среди жизненно важных ценностей молодых людей получило материальное благополучие. Такие ценности, как работа (труд), карьера, деньги, патриотизм заняли самые низкие места в молодежной иерархии ценностей. Исчезновение из базовых жизненных ценностей молодежи социальной значимости труда связано с падением престижа многих важных для общества профессий, ориентацией не на содержательность труда, а на материальную выгоду и с тем, что образ честного трудящегося человека практически исчез из медийной информации. Так, согласно нашим исследованиям, более половины молодых людей (53% респондентов) считают, что СМИ слабо влияют на стремление зарабатывать собственным трудом. Более того, с некоторых пор материальное благополучие у молодых людей ассоциируется не с работой и тяжелым трудом, а с различными рискованными аферами, манипуляциями, авантюрами.

Нам представляется, что в ценностно-мотивационной системе молодежи присутствуют некоторые противоречия. Стремление к матери-

альному благополучию совершенно не связывается с трудом, он находится на периферии ценностного сознания молодых людей, в то же время выбор места работы, судя по результатам нашего исследования, ориентирован на интересную работу, влияющую на рост профессионализма, но, которая далеко не всегда высоко оплачивается. Объяснить динамику движения ценностей можно сложностью определения наиболее важных среди значимых ценностей, ситуативными жизненными проблемами и общественными изменениями. Произошли изменения в составе и структуре ценностей, они поменяли свой статус, а значит свое социокультурное значение для молодых людей.

Исходя из того, что проблемой современного украинского социума является формирование гражданского общества, а идеи патриотизма и гражданской ответственности – основные составляющие гражданской ориентации, которые выражаются в отношении к своей семье и работе, городу, Родине, мы предложили респондентам вопрос «Испытываете ли Вы гордость за свою семью / свою работу / город / Украину?» Больше половины молодых людей (73%) гордятся своей семьей. Украиной гордятся только 7% респондентов. Результаты красноречиво демонстрируют гражданскую индифферентность современных молодых людей. Следует заметить, что идея патриотизма, определяющая по сути меру гражданской ответственности личности, в последнее время подверглась серьезной ревизии. Патриотами себя называют националисты и даже фашисты, что придает этому понятию несколько отрицательную окраску в обществе, а понятие гражданин приобретает космополитический оттенок. Исходя из результатов исследования, молодые люди в своем большинстве понимают патриотизм как пассивное отношение к Родине – любить, уважать, деятельностное проявление патриотизма представлено гораздо слабее. Половина опрошенных (52% от всего массива) считает, что основное влияние на формирование их гражданской позиции оказывает семья, затем учебные заведения (19%), на третьем месте находятся изучение украинской истории, культуры и ТВ (12%). Мы считаем, что, во-первых, молодые люди не всегда осознают мощностность/приоритетность и кумулятивность влияния СМИ, потому как влияние семьи осуществляется на фоне медийной информации, которая часто служит стимулом для обмена мнениями, темой дискуссий и т.п.; во-вторых, судя по результатам опроса, представления молодежи о гражданской ответственности и патриотизме носят скорее созерцательный и декларативный характер, поэтому существует необходимость актуализации истинного значения этих понятий.

Согласно результатам опроса, современную украинскую молодежь больше всего беспокоят личные проблемы (витабельные потребности) – «мое будущее» (25%), «состояние здоровья» (14%), «мое материальное положение» (12%), затем социальные проблемы, которые напрямую связа-

ны с личными интересами, – «обеспеченность жильем» (8%) и «опасение не найти работу» (7%). Общегражданские (социетальные) проблемы занимают средние и последние позиции. Несмотря на то, что личные проблемы всегда беспокоят людей в большей степени, тем не менее, такое дистанцирование от социетальных проблем, характеризующих личность как гражданина, позволяет утверждать, что молодежь имеет достаточно низкий уровень гражданской ответственности и высокую значимость индивидуалистической ориентации.

Для выяснения проблемы использования мимикрических поведенческих практик в молодежной среде, респондентам было предложено ответить на вопросы «Часто ли Вам приходится отступать от своих жизненных позиций (целей, идеалов) в повседневности?» и «Часто ли Вам приходится скрывать свои истинные намерения для достижения целей?». Наибольшую поддержку получил ответ «да, все зависит от сложившейся ситуации» – каждый второй респондент (39%), каждый пятый отметил «да, если они не соответствуют реальности» (19%), 30% респондентов не склонны менять свои убеждения и позиции, а 11% опрошенных затруднились ответить. Положительные ответы на второй вопрос – «часто приходится», «приходится от случая к случаю», «приходится очень редко» – дали более половины респондентов (88%), ответ «никогда» только 9% опрошенных. В целом, опираясь на результаты, можно утверждать, что молодежь проявляет склонность к мимикрическим практикам в целях приспособления для достижения личностных целей и интегрирования в социальные структуры. Молодые люди стремятся не изменить и усовершенствовать мир, а приспособиться к нему. Мимикрия используется молодежью для адаптации к современным условиям жизни, стремления не только выжить, но и достигнуть желаемого статуса.

Для исследования механизма интеракции молодежи и масс-медиа необходимо определить масштабы влияния средств массовой информации на молодежную аудиторию. По утверждению более половины молодых людей основными источниками получения информации для них являются ТВ и Интернет, для каждого третьего – книги, затем учебная литература (10%) и печатные СМИ (8%). Каждый второй мужчина отдает предпочтение Интернету, практически каждая женщина отметила ТВ. Каждый студент считает основным источником информации Интернет, остальные участники опроса отдают предпочтение ТВ. Ответы на вопрос «Сидите ли Вы в Интернете» позволяют заявить, что большинство молодежи (84%) являются активными пользователями Интернета («не сидит» в сети только только каждый шестой из опрошенных). Наиболее значимыми и достоверными источниками информации каждый второй респондент называет родителей, каждый третий – Интернет и ТВ. Печатные СМИ

мало востребованы молодыми людьми, так, согласно опросу, 28% респондентов читают часто, 55% респондентов читают редко, 17% опрошенных вообще не читают. Женщины (36%) читают больше, чем мужчины (24%). Перечень чаще читаемых журналов и газет говорит о том, что по тематике преобладают молодежные развлекательные и «гламурные» журналы. Если говорить о радио, то оно не пользуется большой популярностью у молодежи, так, например, каждый второй студент его вообще не слушает. Исследования подтверждают, что ТВ прочно вошло в жизнь современного молодого человека: более половины смотрят его каждый день, каждый четвертый 1-2 раза в неделю и чаще, только 6% респондентов не смотрят. Лидерами среди телевизионных каналов, которые предпочитают смотреть, являются украинские каналы: Новый, Интер, 1+1, СТБ. Среди любимых передач указывают в основном развлекательные музыкальные программы и художественные фильмы. Необходимо заметить, что выделенные респондентами развлекательные программы являются аналогами западных. По сути, отечественные медиа, беря за основу западную медийную концепцию, унифицируют ценностные ориентации путем использования стандартных западных медиа-продуктов. Результаты нашего исследования подтвердили высокую степень доверия молодежи к СМИ: более половины опрошенных им доверяют (58% респондентов).

В определении сфер деятельности, где реально проявляет себя молодежь, лидирующие позиции занял ответ «затрудняюсь», следующие позиции респонденты отдали бизнесу, культуре, образованию и криминальной сфере. Примечательно, что образование, бизнес (работа) не вошли в иерархию предпочитаемых молодежью ценностей, что свидетельствует о противоречии между ее ценностными ориентациями и поведенческими практиками в жизни. Проявлением амбивалентности ценностного сознания молодежи является одновременное присутствие взаимоисключающих позиций. Так, несмотря на трудности определения области жизнедеятельности, в которой активно проявляет себя молодежь, больше половины респондентов (67%), согласно самооценке, высоко оценивает свою общественную роль и считает, что молодежь – движущая сила в преобразовании общества и носитель «новой», лучшей жизни. Отсюда следует, что молодежь, тем не менее, осознает себя субъектом истории, который способен совершать жизненный выбор и принимать активное участие в процессе общественных трансформаций.

Таким образом, результаты нашего исследования позволяют утверждать, что, несмотря на растущую социально-демографическую и социокультурную дифференциацию молодежи, можно отметить сходство ценностных ориентаций и устремлений в молодежной среде, что говорит о едином источнике социального знания, в качестве

которого выступают масс-медиа. Ценностная система молодежи находится в состоянии серьезной трансформации и постоянной рефлексии, возрастает значимость ценностей индивидуализма, формируются рыночные стандарты поведения, вследствие этого многие традиционные ценности уступают свои позиции «новым» и уходят на второй план ценностно-мотивационной структуры молодых людей, меняют свои позиции в ценностной иерархии, но при этом не теряют своего значения. Несмотря на активное насаждение СМИ ценностей Запада, традиционно-ментальные ценности (семья, здоровье, любовь) устойчивы в системе значимых детерминант жизненных целей молодежи. Новая система ценностей молодых людей во многом носит рационально-потребительский характер, отличается эклектичностью, амбивалентностью, неопределенностью. Представления о гражданственности и патриотизме украинской молодежи носят созерцательный и декларативный характер. Объясняется это тем, что формирование ценностных ориентаций происходит под влиянием масс-медиа, они часто навязаны и являются синтетическими, а не внутренне выработанными личностью, поэтому не способствуют развитию и консолидации общества. Необходимо отметить, что под воздействием информации, распространяемой СМИ, в сознании современных молодых людей формируются две противоположные идеологии:

I. индивидуально-прагматическая (разделяют 56% молодых людей) – активно инспирируемая масс-медиа, имеющая следующие характеристики: 1. ориентация на личный жизненный успех, который ассоциируется у молодежи прежде всего с материальным благополучием; 2. стремление к потреблению и обладанию, вследствие которого у молодежи отмечается интерес к медийным продуктам развлекательной тематики, выступающим в качестве проводников в молодежную среду ценностей массовой культуры, и нежелание смотреть, читать серьезные аналитические программы и статьи; 3. присутствие в ценностном поле и социокультурных практиках молодых людей глобальных тенденций (присутствие элементов постматериализма – ориентация на самоактуализацию, высокий уровень жизни, свободу), что во многом обусловлено влиянием глобальных транснациональных масс-медиа; 4. доминирование индивидуализма спровоцировано современными социально-экономическими условиями, молодые люди сосредоточены на себе, потому что переживают временность настоящего, желают адаптироваться к стремительно изменяющейся реальности и прояснить неопределенность индивидуального будущего; 5. активное использование мимикрических социальных практик для адаптации к рыночным условиям и достижению престижных статусов в современной социальной структуре.

II. социально-коллективистская (разделяют

30% респондентов) – ее девиз: «Важно всегда было и будет только то, что нужно для блага не одного человека, но всех людей» (Л.Толстой) - традиционная для нашего общества, основополагающим мотивом которой выступает общественная польза, забота о благополучии людей, социальный альтруизм. Эта часть молодых людей осознает себя самостоятельным субъектом-носителем ценностно-мотивированной общественно полезной деятельности, что говорит о присутствии в молодежной среде тенденции движения к гражданскому обществу.

Необходимо заметить, что в молодежной среде достаточно сильно представлена неопределенно-нейтральная ориентация (14% респондентов) – констатирующая нейтральную модель самоидентификации, которая выражается в нежелании или неумении молодых людей совершить определенный выбор, что подтверждает большое количество неопределенных/нейтральных ответов («затрудняюсь ответить»).

Деструктивное влияние масс-медийного пространства на молодежь выражается в несоответствии ценностных ориентаций, транслируемых медиа, украинской ментальной идентичности. СМИ, используя манипулятивные технологии, искусственно насаждая западные ценности и продвигая деструктивные медийные продукты (программы, публикации, фильмы), провоцируют эскалацию агрессивности и насилия в молодежной среде, способствуют утверждению мозаично-клиповой культуры. В молодежной среде отмечается тенденция к сокращению потребности в межличностной интеракции, замене ее виртуальным общением. Это позволяет медиа скрытно проникать в сферу подсознания молодежи и атомизировать социальный мир.

Из вышесказанного можно заключить, что необходима коррекция медийной информации на уровне государства, а проблема воздействия СМИ на ценностное поле молодежи требует дальнейшего научного осмысления.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Хлыстунов С.Ю. Средства массовой информации российского общества в условиях идеологической глобализации. Автореферат. Саратов – 2008. // <http://vak.ed.gov.ru/> со...
2. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії. - К. Інститут соціології НАН України. 2004. - 300с.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316. 344. 42 (477)

М.Н. ЄНІН

КРИЗА МОДЕРНІЗАЦІЙНОГО ДИСКУРСУ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ САМООРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНИХ ЕЛІТНИХ ГРУП

Єнін Максим Наїмович – старший викладач кафедри філософії і соціології Луганського національного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат соціологічних наук

У статті розглянуто особливості самоорганізації і функціонування елітних груп в Україні у зв'язку з кризовим становищем модернізаційного дискурсу. Неспроможність елітних груп виступити відповідальним суб'єктом модернізаційного дискурсу зумовлена кризою нормативного й інтеракційного рівнів елітної інтеграції (узгоджених норм політичного змагання та взаємних очікувань щодо ключових стратегій державного розвитку). Як наслідок, можновладці виявились майже незацікавленими в правових і формально раціоналізованих процедурах політичного змагання, інституціоналізації публічного контролю та проведенні далекосяжних реформ у політичній, економічній та соціальній сферах.

Ключові слова: модернізаційний дискурс, модернізація, елітні групи.

В статье рассмотрены особенности самоорганизации и функционирования элитных групп в связи с кризисным состоянием модернизационного дискурса. Неспособность элитных групп выступить ответственным субъектом модернизационного дискурса обусловлена кризисом нормативного и интеракционного уровней элитной интеграции (согласованных норм политического соревнования и взаимных ожиданий относительно ключевых стратегий государственного развития). Вместо нормативно-правовых процедур ход политических процессов обуславливался неформальными связями между отдельными личностями. Как следствие, субъекты власти оказались практически незаинтересованными в правовых и формально рационализированных процедурах политического соревнования, институционализации публичного контроля и проведении стратегических реформ в политической, экономической и социальной сферах.

Ключевые слова: модернизационный дискурс, модернизация, элитные группы.

The article deals with the specific features of elite groups self-organization and functioning in Ukraine in connection with the critical state of modernization discourse. The elite groups inability to act as a responsible subject of modernization discourse is conditioned by the crisis of elite integration on the regulatory and interactive levels (concerted regulations of political competition and mutual expectations concerning key strategies of the state development). As a result, those who are in power appeared to be uninterested in legal and officially rationalized procedures of political competition, institutionalization of public control and carrying out far-reaching reforms in political, economic and social fields.

Keywords: modernization discourse, modernization, elite groups.

© М.Н. Єнін, 2009

В усіх країнах, що цілеспрямовано переходили до реалізації проекту Модерну, національні еліти виробляли стратегічний курс модернізації і мобілізували на його виконання народні маси. В Україні цей сценарій не спрацював і після проголошення незалежності в усіх сферах суспільного

життя деструктивні явища набули надто затяжного характеру. На сьогодні особливості розвитку і функціонування еліти являє собою одну з найактуальніших проблем у суспільних науках. В Україні суттєвий внесок в аналіз процесів зміни правлячої еліти в період системної трансформації

українського суспільства, особливості її функціонування та структуризації в політико-економічній мережі, взаємовідносини центральної і регіональної еліти зробили такі вчені: А. Зоткін, О. Куценко, К. Михайлова, М. Михальченко, В. Журавський, М. Шульга, Т. Шульга, О. Потехін, Н. Бойко, В. Фесенко, В. Нікулін та ін.

Новизна наших досліджень полягала в комплексному аналізі внутрієлітного модернізаційного дискурсу в Україні з ключових питань державного майбутнього. Це дозволило поставити наступні питання: чи існує у внутрієлітному середовищі узгоджений план модернізації країни і чи не входить їхня модель розбудови національної держави в суперечність з характеристиками українського суспільства та світовим контекстом його розвитку. Тому перспектива аналізу особливостей самоорганізації і функціонування елітних груп крізь призму модернізаційного дискурсу є надзвичайно актуальною для визначення перспектив розвитку українського суспільства. На основі документального аналізу, результати якого були представлені в наших минулих публікаціях, було встановлено, що за роки незалежності в Україні еліта не спромоглась виробити обґрунтований проєкт модернізації країни, відсутні обґрунтовані і комплексні стратегії в геополітичній та геоекономічній векторах державної політики (Європейський Союз, НАТО, СОТ, ЄСП). У питаннях внутріполітичного розвитку держави провідними політичними партіями та блоками не приділяється належної уваги регіональній політиці, немає пропозицій, які слугували б платформою для пошуку компромісу між Сходом та Заходом України. Неузгодженими залишаються й інші значимі для модернізаційного дискурсу питання: проєкт розбудови нації, наукові пріоритети щодо інноваційного шляху розвитку економіки, а також внутріполітичні програми з адміністративно-територіальної реформи [2, 3].

Відсутність всередині елітних груп розробленого та узгодженого проєкту державного розвитку становить наукову проблему, яка розглядатиметься в даній публікації. Мета статті – розгляд особливостей самоорганізації і функціонування елітних груп в Україні у взаємозв'язку з кризовим становищем модернізаційного дискурсу.

Попередньо визначимось з основними поняттями: «еліта», «модернізація», «модернізаційний дискурс». В інтерпретації поняття «еліта» в нашій роботі використовувався статусно-функціональний підхід, згідно з яким еліта включає агентів, які, маючи найбільший сукупний капітал, актуалізований у вигляді влади, матеріального багатства, авторитету й престижу, займають найвищі позиції в різних полях соціального простору.

Модернізаційний дискурс – форма комунікативної практики, в рамках якої під час соціальних трансформацій, що яв-

ляють собою радикальні та відносно швидкі зміни у формах організації суспільного життя, здійснюється конструювання соціального простору з метою створення альтернативних проєктів суспільного життя. Такими рубежами історичного розвитку вважаються два етапи модернізації: перехід традиційних суспільств до індустріального суспільства (Перший Модерн) та загальноцивілізаційний перехід до інформаційного, глобального суспільства (Другий Модерн). Реалізація модернізаційного проєкту передбачає досягнення національної згоди. Це вимагає авторитетної, об'єднаної спільною метою еліти, здатної знаходити компроміс із найважливіших питань майбутнього країни, забезпечувати просування суспільства до наміченої мети, генерувати й послідовно втілювати прогресивні рішення, залучаючись підтримкою народних мас. Як приклад, переважання згуртованої досягнутим консенсусом еліти у посткомуністичних країнах Балтії, Центральної і Східної Європи сприяло їх доволі успішній трансформації. На початку 90-х рр. XX ст. в цих країнах у модернізаційному дискурсі між елітою і народними масами був узгоджений проєкт модернізації країни, а також стратегія з її реалізації. Зокрема, представники політичної еліти Литви, Польщі та Чехії ключовими ідеями, що об'єднали їхнє суспільство, відзначили: утвердження незалежності через встановлення двосторонніх міждержавних зв'язків, набуття членства в міжнародних організаціях, розбудова правової держави з розгалуженою системою демократичних інститутів, вступ до ЄС і НАТО [4, 49–54].

Становлення української державності відбувається в умовах, коли загальносвітові тенденції задаються рухом до постіндустріального інформаційного суспільства. Для нашої країни важливо перейти на новий рівень соціальної самоорганізації й успішно інтегруватись у провідні світові процеси, тому одним із головних завдань еліти в цей період – розробка національного проєкту модернізації й мобілізація народних мас на його виконання. На наше переконання, успішне вирішення цього завдання залежить від здатності національної еліти генерувати власний проєкт суспільного устрою, зміст якого включає: конструктивну взаємодію традиційних і сучасних, ендегенних і запозичених цінностей; модель національної єдності, що базується на гармонійному поєднанні регіональної і національної ідентичностей; розповсюдження локальних форм соціального управління та демократії; перетворення людського потенціалу на основний чинник політичного управління та соціально-економічних новацій.

Витоки кризового становища міжєлітного дискурсу неможливо зрозуміти, якщо не враховувати закономірності самоорганізації елітних груп спочатку радянського, а потім і пострадянського

періодів. До здобуття Україною незалежності її економічні зв'язки більшою мірою інтегрувались в економіку СРСР, і елітні групи регіонально-номенклатурної ланки були майже не пов'язані між собою. Замкненість комунікативного простору підтримувалась автономізацією й корпоративізацією номенклатурної еліти – процесами, що беруть свій початок з періоду правління Хрущова, коли припинення масових репресій і чисток з боку верховної влади стимулювало стабілізацію елітних груп. На думку В. Нікуліна, формування корпоративних інтересів, реалізація яких протікала через вертикально інтегровані мережі, зумовлювало посилення регіональних і галузевих сегментів радянської номенклатурної еліти, призводячи до утворення замкнених територіальних груп [10, 92–93]. Минулі представники директорського корпусу державних промислових підприємств, вищі керівники економічних міністерств і відомств у період горбачовської перебудови СРСР акумулювали значні фінансові ресурси, тому самостійницькі гасла виступали не як самодостатня цінність, а, перш за все, як інструмент легалізації і конвертації політичної влади у власність. Політична й економічна еліта для захисту приватизованої власності й подальшої участі в перерозподілі державної власності, використовувала накопичений з радянських часів соціальний капітал, укладаючи взаємовигідні альянси. Патрон-клієнтельні зв'язки, що базувались на спільності регіонального походження і галузевих інтересах, стали основою створення в Україні інтегрованих політико-економічних мереж. Через те, що на момент отримання незалежності в Україні не викристалізувалась потужна контреліта на зразок польської Солідарності або Громадянського форуму в Чехословаччині, більшість представників нової еліти рекрутувалось зі старої номенклатури. Нечисленна й розпорошена інтелігенція Радянської України в новій ситуації не могла стати рушійною силою позитивних трансформаційних зрушень. Політична еліта, що уособлювалась, з одного боку, представниками націонал-демократичних сил, а з іншого – радянською адміністративно-партійною, комсомольською і господарською номенклатурою виявилась надто розрізною і позбавленою спільної стратегії подальшого розвитку країни.

Вже в 1993 – 1994 рр. регіональний принцип був покладений в основу офіційних і тінювих відношень. Навколо керівників державних органів на основі спільності економічних і політичних інтересів почали швидко формуватись могутні регіональні адміністративно-економічні групи, які з 1995 р. почали жорстку боротьбу за ринок, сировину, домінуюче положення в стратегічно важливих галузях економіки і ключові посади в центральному державному апараті [15, 80–81]. В результаті виникло декілька конкуруючих між собою фінансово-промислових

груп (ФПГ), орієнтованих на різних лідерів політичних партій та їх оточення. Конфлікти між ними перейшли в площину політичних протистоянь і набули ознак перманентної кризи влади: протистоянь її виконавчої і законодавчої гілок, частих змін урядових «команд». В Україні почала відтворюватись номенклатурна радянська політична система, а механізми циркуляції політичної еліти зумовлювались процесами формування на регіональному рівні ФПГ. За даними досліджень вітчизняних учених, за декілька років незалежності у державі склалися принципи формування еліти, які суперечать логіці демократичних нормативів: особиста відданість як головний критерій добору на керівні посади; земляцтво, досвід попередньої спільної роботи, взаємна зобов'язаність; клановість; протекціонізм [16, 48].

Отже, накопичення елітою соціального і економічного капіталів у межах замкнених регіональних спільнот призвело до посилення конфронтаційної логіки їх інтеракцій та герметизації дискурсів, якими вони послуговувались. Домінування конфронтаційної форми поведінки посилювалось надмірною централізацією державної влади. Практика невідповідного вкладу перерозподілу фінансових ресурсів між регіонами змушувала регіональні еліти вступати в суперництво за розподіл бюджетних коштів у центральних органах влади. Значною мірою протистояння різних гілок влади зумовлено відсутністю чіткого законодавства, що визначає сферу компетенції, роль і політико-правовий статус кожної з них. Переструктурування елітних груп за клієнтельним принципом не тільки позбавляло їх контролю з боку народних мас, але й породжувало серйозні проблеми для модернізації країни. Замість правління інститутів і нормативно-правових процедур хід політичних процесів визначався неформальними зв'язками та відносинами між окремими особистостями. Це блокувало демократичні реформи в економіці, політиці та соціальній сфері. Напрямок розвитку політичної системи став визначатися інтересами бізнес-еліти, яка була зацікавлена в пролонгації напівавторитарної політичної системи. Концентрація на Президенті ключових важелів державної політики забезпечувала ефективне виконання розподілу державної власності на користь вітчизняних ФПГ шляхом непрозорих позааукційних процедур приватизації.

Своєрідна політична система, яка до 2006 р. функціонувала в Україні, була незбалансованою і гальмувала реалізацію будь-яких далекосяжних політичних програм. Слабка виконавча влада, позбавлена можливості проводити самостійний політичний і економічний курс, ставала жертвою політичних торгів між Президентом і парламентськими групами. Президент і Прем'єр-міністр більшість повноважень здійснювали спільно, коли лише їх спільні підписи давали

силу ключовим рішенням. Прем'єр-міністр призначався Президентом зі згоди більш як половини від конституційної більшості складу Верховної Ради. Якщо Верховна Рада виражала недовіру Кабінету Міністрів, він автоматично йшов у відставку, тобто Президент не мав права погоджуватись або не погоджуватись з думкою парламенту щодо вираження недовіри уряду. Як наслідок, Прем'єр-міністр, фактично підпорядковуючись Президенту, без його згоди не мав можливості приймати важливі рішення та постійно був вимушений озиратися на підтримку у Верховній Раді, тому як її втрата призводила до відставки уряду.

Особливістю парламенту в Україні була відсутність формалізованого статусу більшості, яка надавала б їй конституційне право формувати уряд та призначати Прем'єр-міністра. З усіх партійних фракцій, що існували у Верховній Раді починаючи з її першого (1994 рік) за роки незалежності скликання, не було жодної, здатної утворити самостійну більшість і виступити відповідальним носієм законотворчості. Тому всі минулі до 2006 р. представники політичної еліти не створювали конструктивної більшості та ефективної системи лобювання політичних рішень і соціально-економічних проєктів. Разом з тим ні Президент, ні Верховна Рада за успіхи і провали виконавчої влади не несли прямої відповідальності.

Враховуючи вищезгадане, трансформація форми правління в Україні від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської у березні 2006 р. була еволюційним кроком до стабільної демократичної політичної системи. Україна почала свій розвиток за аналогом країн Центрально-Східної Європи, т. зв. третьої хвилі демократичного поступу. Крім того, президентські системи вводять небажаний для демократії елемент «переможець отримує все», тоді як для усталеного демократичного розвитку потрібне не домінування однієї політичної сили, а механізм узгодження, на який розрахована парламентська система коаліційності [1, 14].

Реформа політичної системи передбачала недопущення монопольного захоплення влади, ідеологічне структурування парламенту на основі створення парламентської коаліції та опозиції. Підвищення ролі політичних партій створювало передумови реалізації вигідних для суспільства чітко окреслених програм. Однак, як виявилось під час політичної кризи, що виникла у вищих ешелонах державної влади після Указу Президента про дострокове припинення повноважень Верховної Ради (квітень 2007 р.), українське суспільство перебуває в парадоксальній ситуації, яка не зводиться суто до проблеми організаційних механізмів. Якщо в попередній, президентсько-парламентській політичній системі, глава держави так і не спромігся стати загальнонаціональним лідером і згуртувати суспільство навколо спільних цінностей та

ідей, то більш плюралістична парламентсько-президентська система розкрила відсутність у політичній еліті неформальної згоди дотримуватись однакових правил політичної поведінки й культури демократичного консенсусу як імперативу приборкання конфронтаційної логіки адекватними законними засобами. Політичний механізм парламентських моделей потребує не тільки відбудовані організаційні механізми, а й розвинену політичну культуру, яка спирається на толерантність та схильність до компромісів [11, 79]. У середовищі української політичної еліти конфліктна модель поведінки набула самодостатнього характеру. Посилення політичного протистояння і позиційна безкомпромісність, з якою народні обранці змагаються за ключові урядові посади у Верховній Раді з 2006 р., є цілком закономірним явищем з огляду на підвищення владних повноважень парламенту. Гіпертрофований вплив ФПГ почав зміцнюватися в дане політичне поле. Передвиборча парламентська кампанія 2002 р. відіграла роль плацдарму для чергового етапу перерозподілу сфер політичного і економічного впливів. Потужні групи еліти, відсунуті від влади за часів президентства Л. Кучми, мобілізувались у Блок «Наша Україна» і БЮТ, які стали згодом одними з провідних суб'єктів ініціації імпичменту Президента. Основа коаліції пропрезидентських сил, яка представляла інтереси донбаської і дніпропетровської політико-економічної еліти, була політично оформлена в Блок «За Єдину Україну!». На цей же час припадає завершення процесу кристалізації елітних мереж. За оцінками експертів, на початку 2000 року, як найбільш впливові, такі що володіють розгалуженими політичними структурами з умовно регіональною прив'язкою, виділились «дніпропетровська», «київська», «донецька» й «центрально-західна» елітні мережі, які концентруються навколо найвпливовіших українських політичних лідерів [8, 87].

У демократичній парламентській моделі політична еліта не може стати повноцінним суб'єктом без сильних політичних партій зі структурованими ідеологічними орієнтаціями, розгалуженою мережею осередків, налагодженою й стійкою системою комунікацій з народними масами. Доводиться констатувати неналагодженість цих елементів у політичних партій і блоків. Не маючи чітко вираженої соціальної бази, тяжіння політичних сил до централізму виглядає як формула ідеологічного компромісу, здатного задовольнити людей різноманітних, у тому числі протилежних політичних орієнтацій. З метою набуття якомога більше символічного капіталу політичні партії в своїх передвиборчих лозунгах створюють рекламно-іміджеві оболонки з великою кількістю еклектично поєднаних ліберальних та соціалістичних постулатів.

Під час передвиборчої боротьби замість чітких

ідеологічних позицій еліти широко використовували просторові особливості українських регіонів. Протиставлення регіональних відмінностей, що поставило всю країну на грань розколу, досягла свого апогею саме під час поляризації політико-економічних інтересів елітних мереж у 2004 р., коли для деяких з них виникла загроза втратити адміністративно-політичні важелі й похідний від них економічний капітал. Відтак, українська партійна система склалася з прив'язкою до регіонів, а парламент являє собою не стільки інститут соціального представництва та ідейного дискурсу, скільки арену зіткнення політико-економічних груп. Набуваючи вигляду протистояння регіонів, політична еліта породжує хронічний дефіцит її легітимності. Усунення однієї з найбільш потужних груп еліти від прийняття політичних рішень не усуває конфлікти, а циклічно виносить на поверхню державного життя існуючі в суспільстві регіональні антагонізми. Навіть після найнапруженішої за весь час існування української незалежності президентської кампанії 2004 р. регіональні суперечності так і не були узгоджені. Як наслідок, северодонецький весняний з'їзд 2008 р. за своїм ідейним підґрунтям майже нічим не відрізнявся від того, що відбувся в 2004 р. У ньому озвучувались традиційні для південно-східної частини України вимоги розширення автономії регіонів; збереження прав російської культури і культури інших народів у сфері кінематографа, телебачення, освіти, судової системи, державної служби; відмови від викривлення української історії та вступу України до НАТО [9, 4].

Оскільки партії не консолідуються навколо спільної ідеології, основою їх об'єднання є передусім прагматичні міркування, блокування та домовленості в міжелітному середовищі виникають на основі приватних бізнес-інтересів. Місцеве самоврядування в Україні, не вписуючись у загальноєвропейські тенденції максимального розширення прав регіонів, дотримання принципів субсидіарності та децентралізації, не дає приводу для розвитку ініціативи громадських спільнот. Позбавляючи регіони та її громадян можливостей впливати на характер політичних подій і механізмів прийняття найважливіших політичних рішень, така управлінська система є зручним інструментом використання адміністративного ресурсу, здійснення масштабного державного контролю над усією вертикаллю виконавчої влади, що дає необмежені преференції у розподілі фінансових потоків та конвертації політичної влади в економічний капітал. Будучи незацікавленою в структурному реформуванні політичної системи, політична еліта орієнтується на інтереси фінансово-промислових груп з окремих регіонів, поставивши їй адміністративний ресурс на службу власному економічному капіталу.

Олігархічний характер політичної влади і

національної економіки є стримуючим чинником переходу України на інноваційний шлях розвитку. Механізми «негативної селекції», обмеживши вертикальну мобільність найбільш здібних особистостей у систему державного управління, практично відсторонили від прийняття найважливіших для країни рішень науковців. Відсутність стратегічного планування політичною елітою структури наукових пріоритетів нівелює рушійну для економіки ресурсну наукову базу.

Побудувати інноваційну модель економіки неможливо без цілеспрямованої державної політики, демократичної політичної практики, відкритої економіки. В Україні наявність високого наукового потенціалу порівняно з розвиненими країнами залишається не залученою до самої бази інноваційного розвитку – виробничих секторів економіки. Рівень впровадження завершених науково-технічних розробок становить близько 16% від загальної кількості виконаних [6, 32]. Принциповим є майже трьохкратне відставання України від Європи за витратами держави на наукові дослідження та інноваційний розвиток [5, 14]. Низька зацікавленість державної влади у створенні національної інноваційної системи, спроможної поєднати генерацію наукових знань, їх розповсюдження в освітній підготовці та діловій активності підприємців, породжена її контролем з боку декількох фінансово-промислових груп, які монополізували основні сектори економіки.

Неспроможність елітних груп досягнути консенсусу зі стратегічних напрямків державного розвитку та виступити відповідальним суб'єктом модернізаційного дискурсу зумовлена кризою нормативного й інтеракційного рівнів елітної інтеграції (узгоджених норм політичного змагання та взаємних очікувань щодо ключових стратегій державного розвитку). Причини цього сягають радянських часів. Формування корпоративних інтересів, реалізація яких проходила через вертикально інтегровані мережі, зумовлювало посилення регіональних і галузевих сегментів радянської номенклатурної еліти. Патрон-клієнтельні зв'язки, що базувались на спільності регіонального походження і галузевих інтересах, стали основою створення інтегрованих політико-економічних мереж, які, виключивши малочисельні контрелітні групи з процесів прийняття найважливіших державних рішень, визначили подальший перебіг трансформаційних процесів в Україні. Замикаючись у колі власних корпоративних інтересів, спрямованих, перш за все, на домінуюче положення в стратегічно важливих галузях економіки і ключові посади в центральному державному апараті, можновладці виявились майже незацікавленими в правових і формально раціоналізованих процедурах політичного змагання, інституціоналізації публічного контролю та проведенні далекосяжних

реформ у політичній, економічній та соціальній сферах. Загальний стан політичної еліти деформував виконання політичними партіями функцію узгодження соціальних інтересів. Вони майже втратили зв'язок з народними масами і набули самодостатнього характеру бізнес-проектів. Прив'язка української партійної системи до регіонів поряд з надмірною централізацією державної влади посилює конфронтаційну логіку їх інтеракцій та герметизацію дискурсів, якими вони послуговувались. Саме під час поляризації політико-економічних інтересів елітних мереж у 2004 р., коли для деяких з них виникла загроза втратити адміністративно-політичні важелі й похідний від них економічний капітал, небезпека внутрішнього розколу країни за віссю «Схід-Захід» досягла свого апогею.

Держава не зможе нормально розвиватись, якщо вітчизняні фінансово-промислові групи не домовляться щодо цивілізаційних форм співпраці та конкуренції. Пошук компромісних правил гри для бізнесових структур й переведення їх у рамки переважно формалізованих (законодавчих) процедур сприятиме зменшенню їх гіпертрофованого впливу на економічні і

політичні процеси. Врегулюванню підлягають і політичні практики між вищими посадовими особами держави. Без доведення конституційної реформи до місцевого самоврядування, що виступає як своєрідний «тренувальний майданчик» демократії, неможливо поставити місцеву владу під контроль місцевих громад та здійснювати соціалізований вплив на громадян – привчити їх бути активними й обізнаними учасниками публічної політики й демократичного процесу, підвищити почуття відповідальності за свою державу та той суспільно-політичний лад, який у ній утворюється. Регіональна гетерогенність, притаманна Українській державі, потребує гармонійного узгодження відносин між різними її частинами, про що неодноразово наголошували вітчизняні науковці [7, 12, 13, 14]. Обговорення політичних, економічних і етнокультурних проектів української модернізації, а також спірних питань історичного минулого як мінімум допоможе у підвищенні громадянської культури нації, стимулюючи виникнення додаткової мотивації в середовищі політичної еліти щодо вироблення більш раціональних підходів у вирішенні актуальних для суспільства завдань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вишняк О. Від авторитарного президенціалізму до парламентської демократії / О. Вишняк // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 13–18.
2. Єнін М.Н. Політичні, економічні та етнокультурні аспекти масової свідомості громадян України: проблеми та перспективи модернізаційного дискурсу / М.Н. Єнін // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства ; зб. наук. праць. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – С. 253–265.
3. Єнін М.Н. Суперечності модернізаційного дискурсу в середовищі українських елітних груп / М.Н. Єнін // Грані. – 2008. – № 5. – С. 98–103.
4. Зарубіжні політики та дипломати про роль політичної еліти // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 9. – С. 49–54.
5. Згуровский М. Путь к обществу, основаному на знаниях / М. Згуровский // Зеркало недели. – 2006. – № 2 (581). – 21 января. – С. 1, 14.
6. Інноваційний шлях розвитку України: гасло чи реальність? // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 7. – С. 32–40.
7. Кононов І.Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу / І.Ф. Кононов // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукр. конф. Луганськ, 25–26 травня 2006 р. – Луганськ: Знання, 2006. – С. 5–27.
8. Куценко О. Структурування інтересів економіко-політичних еліт у процесі ринкових перетворень в Україні / О. Куценко // Політичний менеджмент, 2005. – № 1. – С. 78–89.
9. Начало весеннего наступления // Ракурс-плюс. – 2008. – № 18 (346). – 5 марта – С. 4.
10. Никулин В.С. Исторические предпосылки формирования элитных сетей в процессе формирования элитных сетей в структуре советской номенклатурной элиты / В.С. Никулин // Вестник Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы». – 2008. – № 795. – С. 89–93.
11. Переход к демократии стран Центральной и Восточной Европы в сравнительной. Под ред. А. Антошевского и Р. Хербута. – Донецк, Издательство «Донбасс», 2001. – 302 с.
12. Резник А. Институциональные факторы стабильности слабоинтегрированного украинского общества / А. Резник // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 1. – С. 155–167.
13. Саппа М.М. Державницька ідея для Сходу і Заходу України / М.М. Саппа // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності ; Зб. наук. пр. ; Наук. ред. І. Ф. Кононова. – Луганськ: Знання, 2007. – С. 402–405.
14. Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины / А. Стегний // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94–122.
15. Турчинов А. Теневая экономика и теневая политика / А. Турчинов // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 79–90.
16. Шульга М. Правляча еліта сучасної України / М. Шульга, О. Потехін, Н. Бойко, О. Парохонська, Т. Шульга // Український центр дослідження миру, конверсії та конфліктних ситуацій. Аналітична доповідь № 10. – К., 1998. – 68 с.

УДК [316.344:316.77] (477)

А.О. МАКСИМЕНКО

ОНЛАЙН-СПОЖИВАЧІ В УКРАЇНІ (СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ)

Максименко Анна Олександрівна - аспірантка кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка

У роботі розглянуто закордонні дослідження онлайн-споживачів: Євробарометр № 298 на тему «Захист споживачів на Інтернет ринку» та опитування, здійснене Національною Агенцією Споживачів та Європейським Центром Споживачів у Данії, що зосереджувалося на вивченні датських споживачів електронної комерції на Європейському ринку. На основі іноземного досвіду проаналізовано основне коло дослідницьких проблем, пов'язаних з вивченням онлайн-споживачів, актуальність і перспективи проведення подібних досліджень в Україні. Представлено результати вітчизняних досліджень онлайн-споживачів та електронної комерції.

Ключові слова: онлайн-споживачі, Інтернет, електронна комерція.

В работе показаны зарубежные исследования онлайн-потребителей: Евробарометр №298 на тему «Защита потребителей на Интернет рынке» и опрос, совершенный Национальной Агенцией Потребителей и Европейским Центром Потребителей в Дании, что сосредотачивался на изучении датских потребителей электронной коммерции на Европейском рынке. На основе иностранного опыта проанализирован основной круг исследовательских проблем, связанных с изучением онлайн-потребителей, актуальность и перспективы проведения похожих исследований в Украине. Представлены результаты отечественных исследований онлайн-потребителей и электронной коммерции.

Ключевые слова: онлайн-потребители, Интернет, электронная коммерция.

This paper contains foreign investigations of online consumers. The first is Eurobarometer № 298 «Consumer protection in the internal market». The National Consumer Agency and European Consumer Center Denmark conducted research which was focused on Danish consumers in the European market. On the basis of the foreign research we will consider the main scope of e-consumers study and show the urgency of similar surveys in Ukraine. The results of domestic research of online consumers and e-commerce were analyzed.

Keywords: online consumers, Internet, e-commerce.

© А.О. Максименко, 2010

Споживання – невід’ємний аспект нашого життя. Стрімке розширення сфери споживання спричинило появу суспільства споживання, яке характеризується декількома основними рисами: ідентичність індивідів ґрунтується на їхній споживчій діяльності; споживчі практики, стилі життя, придбання визначених товарів і послуг використовуються як показники соціальної позиції і статусу; відмінність у споживанні стає одним з основних джерел соціальної диференціації, а також відбувається стрімкий рух за права споживачів.

Також у сьогоdnішньому суспільстві важливе значення мають інформаційні технології. Наприклад, Інтернет, який ми використовуємо не тільки як засіб пошуку і передачі інформації та спілкування, а й як простір, де відбувається комерційна діяльність, а саме: купівля-продаж різноманітних товарів і послуг. Відтак, поширення Інтернету відкрило нові горизонти для розвитку сфери споживання, що є актуальним і для України, яка включена у процеси світової глобалізації та інтеграції.

В останні роки все частіше у науковій літературі використовується термін «електронна комерція» або «e-commerce». Проте, не існує одного за-

гальноприйнятого визначення цього феномена, оскільки досить важко визначити його межі. Електронна комерція, у найбільш загальному значенні, включає в себе збут, придбання, продаж, маркетинг, обслуговування товарів та послуг через електронні системи такі, як Інтернет та інші комп’ютерні мережі [3, 14].

Існує декілька видів або моделей електронної комерції, що визначаються на основі учасників, які включені у неї, такі як: комерційні організації, споживачі, урядові установи. Виділяють такі види електронної комерції, як B2B (Business to Business або «бізнес-бізнес»); B2C (Business-to-Consumer або «бізнес-споживач»); C2C (Consumer to Consumer або «споживач-споживач»); C2B (Consumer to Business або «споживач-бізнес»); B2G (Business to Government або «бізнес-уряд»); G2B (Government to Business або «уряд-бізнес»), а також G2C (Government to Consumer або «уряд-споживач») та G2G (Government to Government або «уряд-уряд»).

Основними і найбільш поширеними є такі види електронної комерції, як: B2B («бізнес-бізнес») і B2C («бізнес-споживач»). Перший вид електронної комерції включає операції між комерційними організаціями. Щодо виду

«бізнес-споживач», то тут продавцем товарів і послуг виступає організація, а споживачем – окрема особа. Прикладом такої моделі є електронні магазини, а також підприємства, що надають різні послуги за допомогою засобів електронної комерції (електронні банківські послуги, замовлення квитків, туристичні послуги тощо). Як бачимо, в усіх моделях електронної комерції одна сторона виступає продавцем, а друга споживачем. Тому поряд з вивченням економічних основ електронної комерції, маркетингових стратегій підприємств, що представляють свої товари і послуги через Інтернет, актуальним є дослідження онлайн-споживачів, їхніх потреб, чинників які впливають на їх вибір, мотивацію здійснення купівлі того чи іншого товару.

Мета роботи полягає у розгляді перспектив проведення досліджень онлайн-споживачів в Україні, на основі розгляду закордонних та вітчизняних досліджень проаналізовано основне коло дослідницьких проблем при вивченні онлайн-споживачів.

У країнах Європейського Союзу та Північної Америки дослідження ринку електронної комерції здійснюється вже декілька років. Такі вчені, як: М.Кордера (M.Cordera), Д.Слатер (D. Slater), Д.Флечер (D. Flacher), М. Гемекінг (M.Hermeking), М.Келлер (M.Keller), А.Мартенсен (A. Martensen), А.Дабровська (A.Dabrowska), М. Янос-Кресло (M. Janos-Kreslo) та інші вивчають різноманітні аспекти електронної комерції, а також досліджують онлайн-споживачів.

Одним з яскравих прикладів вивчення онлайн-споживачів та міжкордонної торгівлі є дослідження Eurobarometer № 298 (служба вивчення громадської думки при Європейській комісії) на тему «Consumer Protection in the Internal market», за яким було опитано 26 746 осіб віком від 15 років і старше, методом інтерв'ю у період з 18 лютого по 22 березня 2008 року, показало, що за останні 12 місяців третина (33%) населення Європейського Союзу використала Інтернет для здійснення купівлі товарів та послуг. Причому, 56% тих, хто має доступ до глобальної мережі вдома, зробили хоча б раз покупку через Інтернет, і лише 8% респондентів, які не мають доступу до Інтернету вдома, мали таку практику. На запитання «Ви довіряєте більше продавцям/постачальникам, що розміщені в Вашій чи в іншій країні Європейського Союзу, або в однаковій мірі довіряєте усім при купівлі товарів і послуг через Інтернет?» 37% європейців зазначили, що схильні довіряти продавцям/постачальникам, що розміщені у своїй країні, 34% респондентів мають однаковий рівень довіри до купівлі через глобальну мережу як у своїй, так і в інших країнах ЄС, 23% не мають однозначної відповіді на це запитання, а 6% опитаних більше довіряють купівлі товарів і послуг в інших країнах ЄС, ніж у власній. Також, за даним дослідженням, було виявлено, що типовим онлайн-покупцем є

молода особа, добре освічена, що займає високу професійну позицію та має доступ до Інтернету вдома [5, 5, 7, 9, 16].

Подібне дослідження було проведено Національною Агенцією Споживачів (National Consumer Agency) та Європейським Центром Споживачів у Данії (European Consumer Center Denmark), що зосереджувалося на вивченні датських споживачів електронної комерції на Європейському ринку (поза межами Данії) у 2006 році. Відповідно до цього опитування найбільшою групою споживачів, які купують товари і послуги через Інтернет в Європі, є чоловіки з вищою освітою віком від 30 до 39 років та з високим рівнем доходу. Серед основних причин, які спонукають датських споживачів вибирати частіше європейські вебсайти, ніж датські, респонденти називали: нижчі ціни (53%), товару немає у Данії (22%), широкий вибір (13%). Натомість, споживачі, які купують у Данії, а не поза її межами, вказують на такі три головні причини своєї поведінки: не мають потреби купувати за кордоном (37%), ненадійність оплати через Інтернет (5%), мовний бар'єр під час комунікації з продавцем (4%). Споживачі, які не здійснюють купівлю через Інтернет, вказують на відсутність доступу до комп'ютера/Інтернету (35%), неможливість побачити чи доторкнутись до товару перед придбанням (14%), ненадійність оплати через Інтернет (11%). Також у межах даного дослідження вивчалось, які товари найчастіше купують на європейських вебсайтах, які способи оплати переважають (кредитні картки, онлайн-банкінг, плата готівкою після доставки тощо), рівень захисту споживачів під час придбання товарів через Інтернет та міра довіри до купівлі через вебсайти [3, 19-22].

А. Дабровська та М. Янос-Кресло у своїй статті вказали, що здійснення покупки онлайн або використання електронних послуг (е-банкінг, е-здоров'я, е-культури, е-освіти), зумовлене декількома універсальними мотивами, такими як:

- економія часу;
- широкий спектр можливостей/різноманіття пропозицій;
- користь/вигода;
- усунення географічних та часових бар'єрів;
- економія грошей [2, 197]

Отже, можемо побачити, що за кордоном існує значна кількість досліджень, які зосереджувались на вивченні різних аспектів електронної комерції та поведінки споживачів, розгляд яких допомагає окреслити найбільш актуальні питання, пов'язані з вивченням онлайн-споживачів.

Щодо України, то на її території є декілька компаній, які вивчають онлайн-споживачів та електронну комерцію. Найбільшими з них є GfK Україна та Gemius. Так, компанією Gemius у 2007 році було проведено дослідження на тему: «Е-комерція в країнах Центральної і Східної Європи». Зокрема, в Україні було опитано мето-

дом випадкової вибірки 1437 осіб віком від 15 до 59 років. Опитування репрезентативне за віком, статтю та частотою використання Інтернету серед українських користувачів глобальної мережі. Метою дослідження було визначити відношення українських інтернет-користувачів до онлайн-покупок в інтернет-магазинах та на аукціонах. Результати опитування свідчать, що 98% інтернет-користувачів в Україні чули про можливість купівлі через Інтернет і тільки 29% скористались цією послугою.

Електронна комерція в Україні все ще знаходиться на початковому етапі розвитку, 50% опитаних зазначили, що здійснення покупки через Інтернет пов'язане з ризиком отримати неякісний, пошкоджений товар, невідповідної моделі, кольору тощо. Тому платежі в більшості випадків здійснюються готівкою після доставки товару. Незважаючи на це, 35% онлайн-споживачів вказують, що онлайн-купівля займає менше часу, ніж купівля у традиційних магазинах, а 30% вважають, що вона є дешевшою, ніж у звичайних магазинах. Цікавим є те, що 47% опитаних зазначили, що купують товари в Інтернеті декілька разів на рік, 21% респондентів здійснили покупку через Інтернет один раз і лише 6% купують більше чи менше одного разу на тиждень чи декілька разів на місяць [4, 11-15].

Варто зазначити, за даними Gemius аудиторія українського Інтернету в квітні 2009 року становила 7, 231 млн. користувачів, серед яких

57% чоловіків та 43% жінок. Причому 37% користувачів віком від 15 до 24 років, а 29% у віці від 25 до 34 років [1, 4]. Тому найбільш ймовірно, що люди саме цих груп є потенційними онлайн-покупцями в Україні.

Отже, зростання інтернет-користувачів та збільшення кількості інтернет-магазинів сприяє розвитку е-комерції в Україні. Відтак для соціології розкриваються нові можливості вивчення, а саме: дослідження онлайн-споживачів, їх соціально-демографічних характеристик, способу життя тощо.

Адже, як можемо підсумувати з вищесказаного, серед основних питань дослідження онлайн-споживачів за кордоном є опис профілю інтернет-споживачів, їх типологізація, мотивація здійснення покупки, типи товарів, які купують, найбільш частіше і на яких вебсайтах, способи оплати покупки, знання та захист своїх прав, переваги і недоліки придбання товарів і послуг через Інтернет. Проте при вивченні онлайн-споживачів в Україні варто не тільки звертатись до закордонного досвіду, але й враховувати національні та ментальні особливості українських споживачів.

Крім того, організація проведення дослідження в Інтернеті потребує від соціології застосування специфічних методів дослідження, що мають забезпечити репрезентативність опитувань. Відтак широкий спектр питань дає можливість розглядати онлайн-споживачів крізь призму соціології, а процес купівлі онлайн як соціальну дію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лисюк Д. Аудиторія інтернету України: демографія, тенденції, відношення до е-комерції [Електронний ресурс] / Д. Лисюк. – 2009. – 31 с. – Режим доступу : <http://gemius.com.ua/ua/raporty/2009-05/02>
2. Dabrowska A. Polski konsument w dobie informatyzacji / A. Dabrowska, M. Janos-Kreslo // Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Традиції та інновації в соціології». Збірник наукових праць. – Дрогобич : Просвіт, 2009. – С.194 – 200.
3. Danish consumers in the European e-market [Електронний ресурс]. 10 January 2007. – 33 p. – Режим доступу : <http://www.forbrugereuropa.dk/english/reports/>
4. E-commerce in the countries of Central and Eastern Europe: Ukraine [Електронний ресурс]. – 2007. – 22 p. Режим доступу : http://www.gemius.dk/dk/reports_and_presentations/2007-07/02
5. Special Eurobarometer 298 «Consumer protection in the Internal market». Summary [Електронний ресурс]. October 2008. – 27 p. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_298_sum_en.pdf

УДК 316.62

Н.С. СКОК

ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА ЖИТЕЛІВ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СУБ'ЄКТИВНОГО ЧАСУ НА СОЦІАЛЬНУ ПОВЕДІНКУ ОСОБИСТОСТІ

Скок Наталя Сергіївна – викладач Донецького державного університету управління

З метою дослідження минулих, теперішніх і майбутніх подій соціального часу необхідно звертання до внутрішніх, суб'єктивних переживань цих подій індивідом, оскільки вони здатні відбивати тимчасові властивості об'єктивної реальної дійсності, що безпосередньо впливає на соціальну поведінку. В контексті дослідження впливу суб'єктивного часу на соціальну поведінку показується, що за сучасних змін спостерігається розчарування теперішнім, що породжує порушення взаємозв'язку часів, коли невизначеність настання майбутніх подій призводить до неможливості визначення цих подій, невміння робити адекватний вибір життєвої стратегії, оскільки лякає як невідоме майбутнє, так і незрозуміле теперішнє, а минуле постає єдиною можливою основою для його переживання. Дослідження впливу суб'єктивного часу на соціальну поведінку дозволяє нам екстраполювати результати на формування електоральної поведінки жителів Донецької області, котра як складова поведінки соціальної свідчить про соціальне життя особистості, безпосередньо зазнаючи впливу суб'єктивного часу.

Ключові слова: соціальна поведінка, суб'єктивні переживання, суб'єктивний час, електоральна поведінка, життєва стратегія.

С целью исследования прошлых, настоящих и будущих событий социального времени необходимо обращение к внутренним, субъективным переживаниям этих событий индивидом, поскольку они способны отбивать временные свойства объективной реальной действительности, которая оказывает непосредственное влияние на социальное поведение. В контексте исследования влияния субъективного времени на социальное поведение показывается, что за современных изменений наблюдается разочарование настоящим, что порождает нарушение взаимосвязи времен, когда неопределенность наступления будущих событий приводит к невозможности определения этих событий, неумение делать адекватный выбор жизненной стратегии, поскольку пугает как неизвестное будущее, так и непонятное настоящее, а прошлое возникает единой возможной основой для его переживания. Исследование влияния субъективного времени на социальное поведение позволяет нам экстраполировать результаты на формирование электорального поведения жителей Донецкой области, которая как составная поведения социальной свидетельствует о социальной жизни личности, непосредственно испытывая влияние субъективного времени.

Ключевые слова: социальное поведение, субъективные переживания, субъективное время, электоральное поведение, жизненная стратегия.

With a research objective of last, present and future events of social time the reference to subjective experiences of these events by the individual as they are capable to beat off time properties of objective reality which renders direct influence on social behaviour is necessary. In a context of research of influence of subjective time for social behaviour it is shown, that the disappointment hereby which generates infringement of interrelation of times is observed. Also the author speaks about dependence of electoral behaviour as compound social from influence of subjective time.

Keywords: social behaviour, subjective experiences, subjective time, electoral behaviour, vital strategy.

© Н.С. Скок, 2010

Загальновідомо, що особистість є соціальним багатоплановим явищем, різні форми соціальних зв'язків, стосунків якої обумовлюються її соціальною поведінкою. За умов суспільних трансформацій посилюється важливість дослідження соціальної поведінки особистості, оскільки вона дозволяє зрозуміти сприйняття суб'єктом ситуації, котра склалась у суспільстві, безпосередньо впливаючи на значення, яке відводить індивід собі у ньому, як реагує, яким чином діє і реалізує стратегічні життєві цілі. Інтерес до проблеми електоральної поведінки

як складової поведінки соціальної збільшується на переломних етапах розвитку суспільства, коли змінюється спрямованість його розвитку й відбувається становлення нової системи суспільних відносин. За умов трансформацій соціальної структури виникає новий механізм формування структур державної влади, тому важливість вивчення проблем електоральної поведінки є очевидною, оскільки вибори для демократичного суспільства є важливою ознакою. Вітчизняні вчені (О.І. Вишняк, В.А. Полторак, В.І. Паніотто, М.М. Чурилов, В.Є. Хмелько,

І.С. Бекешкіна, О.В. Нельга та ін.), використовуючи класичні західні концепції електоральної поведінки на реаліях сучасного українського суспільства, досліджують основні теорії електорального вибору, питання психології виборчої діяльності, політичного маркетингу, вплив ЗМІ на результати виборів та ін.

Можна стверджувати, що існує досить великий обсяг робіт, які вивчають ті чи інші аспекти електоральної поведінки, водночас відчувається брак напрацювань, які б досліджували вплив суб'єктивного часу на електоральну поведінку. Нашою метою є дослідження впливу суб'єктивного часу на соціальну поведінку та спроба екстраполювати результати на формування електоральної поведінки жителів Донецької області.

Поведінка індивіда розглядає низку різномірних дій чи бездіяння людини в часі. Соціальна поведінка є фундаментальною характеристикою людини, що свідчить про її здатність формувати високоорганізовані суспільства. Тобто, для аналізу розвитку суспільства необхідне «обґрунтоване емпіричним шляхом розуміння природи соціальної поведінки людини» [6, 130]. Соціальна поведінка – зовнішній прояв діяльності, в якій виявляються конкретна позиція людини, її настанови, оскільки вони у соціальній поведінці є «регулятором поведінки, яка багато в чому визначає ставлення індивіда до найближчого соціального оточення, групи, в цілому суспільства» [1, 141]. Це форма перетворення діяльності в реальні дії стосовно соціально значущих об'єктів. У соціальній поведінці можна виділити реакцію індивіда на впливи зовнішнього середовища, дії та їх послідовність, а також реалізацію життєвих цілей. Цей рівень поведінки особистості має для нас першорядне значення, тому що пов'язаний із процесом реалізації життєво важливої для індивіда мети, що безпосередньо впливає на перебіг життя людини. Для дослідження минулих, теперішніх і майбутніх подій соціального часу необхідно звертання до внутрішніх, суб'єктивних переживань цих подій індивідом. Оскільки лише суб'єктивний час здатний відбивати тимчасові

властивості об'єктивної реальної дійсності, що сприймає індивід, безпосередньо впливаючи на соціальну поведінку індивіда. Оскільки соціальна поведінка є складним явищем, то її типологізацію можна здійснити за різними ознаками. Якщо за класифікаційну ознаку взяти систему суспільних відносин, то можна виділити поведінку виробничу, економічну, правову, моральну, релігійну та соціально-політичну, складовою котрої є поведінка стосовно влади, політична активність та електоральна поведінка, на яку безпосередньо ми робимо спробу екстраполювати результати нашого дослідження. Дослідження проводилося у квітні-травні 2009 року, було опитано 429 респондентів віком від 18 років вибірково, що репрезентує доросле населення Донецька та Донецької області за основними соціально-демографічними показниками.

За умов різких соціальних змін і розчарувань теперішнім, до яких вони призводять, зрозуміло, що відбуваються зміни у соціальній поведінці особистості, зокрема, можна побачити порушення взаємозв'язку часів, індикатором якого виступає соціальна ностальгія, яка є «своєрідним засобом порівняння, в одних випадках теперішнього з минулим, в інші – навпаки, минулого із теперішнім. Суб'єктами соціальної ностальгії, як зазначає Г.Є. Зборовський, стають не окремі люди, а цілі класи, шари, групи, а об'єктом є суспільство в цілому. Мова йде про сприйняття колишнього суспільного ладу й соціального порядку» [4, 15]. Можна сказати, що таке явище виявилось притаманним населенню Донецької області, оскільки більшість респондентів (65,1%, якщо взяти разом відповіді «впливає», «впливає позитивно», «впливає, але невідомо як») говорить про вплив минулого на їхнє життя (рис. 1).

Тобто, можна говорити про те, що за умов суспільних трансформацій люди, зазнаючи впливу минулого, ніби намагаючись у ньому сховатися, «випадають» із теперішнього. За такою прихильністю до минулого «може ховатися глибокий страх перед майбутнім, але можлива й більш складна реакція. У такому разі минуле сприймається як єдина основа для переживань

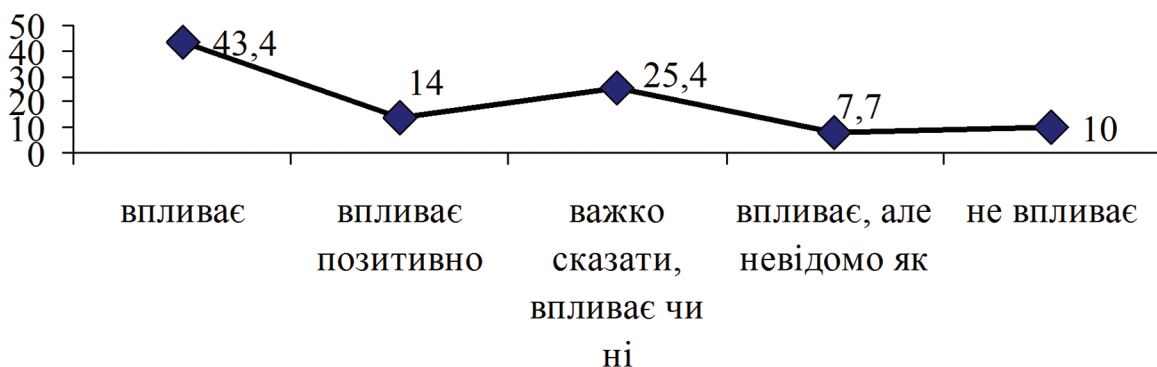

Рис.1. Розподіл відповідей респондентів про вплив минулого на їхнє життя, %

ня теперішнього, що здається лише моментом оцінки минулого, і для переживання майбутнього, що бачиться лише як розплата або винагорода за минуле, як його продовження або подолання» [3, 128]. Також, за даними нашого дослідження, можна говорити про те, що посилюються настрої невдоволеності трансформаціями у суспільстві: 63,9% (згодні – 39,4, скоріше згодні – 24,5%) погодилися з висловлюваннями, що раніше люди знали як вчинити правильно, тому краще себе почували; 59,96% (згодні – 31,7, скоріше згодні – 28,2%) – не розуміють, що відбувається у суспільстві й тому відчують себе невпевнено, водночас погоджуючись з тим, «більшість з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах» – 86,2% (згодні – 59,2, скоріше згодні – 27,0%) (рис. 2) (на рис.2 ми поєднали три питання і подали лише найбільш часті варіанти відповідей респондентів).

Можна сказати, що для більшості опитаних характерна невпевненість і нерозуміння процесів, що відбуваються в суспільстві, може свідчити про те, що за умов суспільних трансформацій оцінка людиною свого соціального стану й соціальних

перспектив стає однією з найбільш гострих ідеологічних і політичних проблем, оскільки радикально стикаються соціальні світовідчуття й життєві інтереси людей. Таке світосприйняття може стати причиною того, що люди з суб'єкта соціальної дії перетворюються на її об'єкт, стаючи покірними, невпевненими. Відповіді респондентів про своє місце у суспільному житті показують нам, що активними учасниками себе визнають лише 19,6%, сторонніми спостерігачами – 39,9, не могли визначитися з відповіддю – 40,6% (рис.3).

Такий високий відсоток людей, які не можуть визначитися з відповіддю, показує безпосередній зв'язок з вищеподаними відповідями і свідчать про нерозуміння сучасних суспільних процесів, а також про залежність соціальної поведінки людини від її суб'єктивного часу, коли невизначеність настання майбутніх подій переходить у незумовленість, що призводить до неможливості визначення цих подій і, відповідно, обмеженості в соціальному виборі, невмінні робити адекватний вибір та ін. Про соціальне життя людини може свідчити електоральна поведінка, яка передбачає свідому, цілеспрямовану включеність

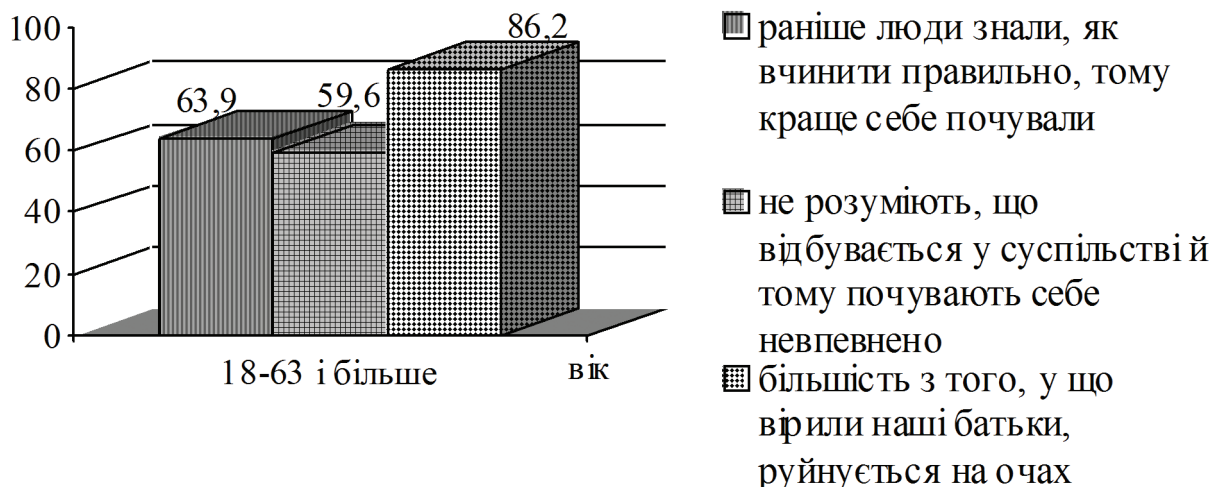

Рис. 2. Розподіл відповідей респондентів про розуміння/сприйняття суспільних процесів, %

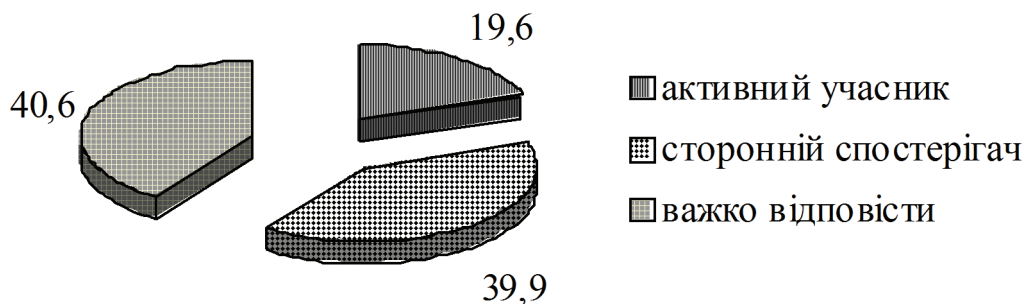

Рис. 3. Розподіл відповідей респондентів про своє місце у суспільному житті, %

особистості у процес виборів. Чинники формування електоральної поведінки можуть бути об'єктивними: виборчі закони та процедури, які діють у державі, рівень соціально-економічного розвитку, рівень демократії, інтенсивність впливу засобів масової інформації, їх рівень заангажованості та ін., та суб'єктивними, які, на думку Доцяка І.І., «визначають суть виборця і формуються за рахунок соціально-демографічних характеристик (стать, вік, рід занять, національність, релігійність, освіта, матеріальний та сімейний стан), рівня політичної культури та політичної свідомості, соціально-психологічних особливостей, пов'язаних із досвідом, характером, темпераментом» [3], соціальною поведінкою та суб'єктивним часом. Як суб'єкт соціальної дії особистість має адекватно оцінювати соціально-політичну ситуацію і приймати власні рішення, здійснювати дії в сфері політики. Про важливе значення політичного життя сьогодні може свідчити досить великий (80%) інтерес до нього у донеччан. Тобто люди, маючи чималий інтерес до політичної сфери, водночас не визнають себе активними учасниками у житті (див. рис. 3), громадсько-політична активність виявляється переважно у розмовах про політику з друзями та рідними (42,4%), а основним проявом активної електоральної поведінки для більшості (75,3%) залишаються вибори. Таким чином, можна говорити про те, що соціальна поведінка людини стає все менш передбачуваною, що ускладнює існуючі проблеми соціального управління, потребуючи від нього «адекватності стилю політичного лідерства головним напрямкам суспільного устрою, повної адаптації моделі, що використовується, до функціонування в конкретних умовах, відповідальності управлінців за рішення і результати їх реалізації, адекватності рішень, що приймаються, до рівня психосоціальної готовності населення і характеру актуальних настанов» [2, 128], тобто не жорсткої, а гнучкої стратегії управління.

Підсумовуючи усе вищевикладене слід зазначити, що соціальна поведінка особистості виступає зовнішнім проявом її діяльності, в якій виявляються конкретна позиція людини, її настанови, життєві орієнтири і т. ін. Для дослідження минулих, теперішніх і майбутніх подій соціального часу необхідно звертання до внутрішніх, суб'єктивних переживань цих подій індивідом, оскільки вони здатні відбивати тимчасові властивості об'єктивної реальної дійсності, що безпосередньо впливає на соціальну поведінку. За умов різких соціальних змін і розчарувань теперішнім, до яких вони призводять, відбувається порушення взаємозв'язку часів, посилення нерозуміння сучасних суспільних процесів, а також безпосередня залежність соціальної поведінки людини від її суб'єктивного часу, коли невизначеність настання майбутніх подій переходить у незумовленість, що призводить до неможливості визначення цих подій, обмеженості в соціальному виборі; невмінні знайти адекватні життєві стратегії, робити адекватний вибір та ін., адже лякає як невідоме майбутнє, так і незрозуміле теперішнє, а минуле постає єдиною можливою основою для його переживання. Дослідження впливу суб'єктивного часу на соціальну поведінку дозволяє нам екстраполювати результати на формування електоральної поведінки жителів Донецької області, оскільки електоральна поведінка особистості є складовою поведінки соціальної і передбачає свідому, цілеспрямовану включеність особистості у процес виборів, свідчить про її соціальне життя, безпосередньо зазнаючи впливу суб'єктивного часу. Оцінка людиною свого соціального стану й соціальних перспектив у такому разі стає однією з найбільш гострих проблем, оскільки радикально стикаються соціальне світовідчуття й життєві інтереси людей, коли держава не може забезпечити людині збереження та розвитку її потенціалу, що її лякає і відбивається на її поведінці і, як наслідок, на розвитку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурега В.В. Социально-адекватное управление: концептуализация модели [Текст] : Монография / Бурега Валерий Васильевич. – Донецк: ДонГУУ, 2005. – 171 с.
2. Бурега В.В. Управленческая деятельность: теория и практика профессионального исследования [Текст] : Монография / Бурега Валерий Васильевич. – Донецк: ИЭП НАН Украины, 2000. – 139 с.
3. Доцяк І.І. Електоральна поведінка студентської молоді в умовах трансформації політичної системи України (на прикладі Івано-Франківської та Львівської областей) [Текст] : автореф. дис... канд. політ. наук. : 23.00.02 / І.І. Доцяк. – Львів, 2004. – 26 с.
4. Зборовский Г.Е. Социальное сравнение как повседневное явление и социологическая проблема [Текст] / Зборовский Г.Е. // СОЦИС. – 2005. – № 12. – С. 13-23.
5. Наумова Н.Ф. Личность в переходном времени [Текст] // Наумова Н.Ф. Человек и модернизация России. – М.: КАНОН+; РООН «Реабилитация», 2006. – С. 115-130.
6. Херман Б., Коваленко В.П. Существенно ли наследие советского прошлого? Результаты экспериментального исследования социального поведения в России [Текст] / Херман Б., Коваленко В.П. // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2007. – Т.5. – № 3. – С. 130-146.

УДК 316.423.2

О.В. КОВАЛЕНКО

ПРОЕКТ «СОЦІОЛОГІСТИКА»: ЗМІСТОВІ МОДУЛІ & МОЖЛИВОСТІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ Й САМОФІНАНСУВАННЯ

Коваленко Олена Вікторівна - доцент кафедри фінансів, обліку і аудиту Запорізької філії Європейського університету, кандидат соціологічних наук

Проект «соціологістика» розроблений у контексті дисертаційної теми «Шляхи забезпечення логічної коректності в системі сучасного соціологічного знання». В статті представлена модульна структура проекту, головна функція якої є упорядкування його змісту. Інформаційне забезпечення визначається пріоритетним з етапів реалізації проекту. Можливості самофінансування пов'язуються із концептуальними базами даних, які утворюють зміст одного з модулів.

Ключові слова: рефлексивна соціологія, Соціологічна асоціація України, проект «соціологістика», логічні засоби, модульна структура, концептуальні бази даних, інформаційне забезпечення, самофінансування.

Проект «sociologistica» розроблений в контексті теми дисертації «Пути обеспечения логической корректности в системе современного социологического знания». В статье представлена модульная структура проекта, главная функция которой есть упорядочение его содержания. Информационное обеспечение определяется приоритетным заданием в этапах реализации проекта. Возможности его самофинансирования связываются с концептуальными базами данных, которые наполняют содержанием один из модулей.

Ключевые слова: рефлексивная социология, Социологическая ассоциация Украины, проект «sociologistica», логические средства, модульная структура, концептуальные базы данных, информационное обеспечение, самофинансирование.

Project «sociologistica» was worked out in the context of the thesis for a scientific degree «The ways of logical correctness maintenance in the modern sociological knowledge system». The article illuminates the project modules structure. Its main function is to order the project content. Information maintenance is defined as priority in the project steps realization. A possibility of the project financial maintenance connects with concepts data, which contains one of its modules.

Keywords: reflexive Sociology, Sociological Association of Ukraine, project «sociologistica», logical means, modules structure, concepts data, information and financial maintenance.

© О.В. Коваленко, 2010

«Соціологістика» як термін з моменту першого використання (2002р.) зазнавав певних уточнень щодо свого смислу (2006р.), а згодом став позначати принципово інший денотат (2008р.).

Початковий зміст ідеї під назвою «соціологістика» носив здебільшого універсальний, філософський, а подекуди й психологічний характер. У нарисах контурів «соціологістики» (як розділу у 2002р.) об'єкт, предмет майбутніх досліджень зазначався, більшою мірою, інтуїтивно [1]. Висхідною була віра в універсальність й абсолютність логічного права щодо всіх інших наук, незалежно від особливостей їх становлення, сучасного стану й відношення до логіки учасників наукових практик (соціологів).

У контексті питань рефлексивної соціології ідея «соціологістики» зазнає першого суттєвого уточнення. Зміни враховували результати останніх досліджень логічної проблематики в соціології (початок ХХІ ст.) й даних власного рефлексивного дослідження в області понятійного апарату соціології. Логічний догматизм пом'якшується усвідомленням реалій соціології (її мультипарадигмальності, багатомовності) як наслідку її унікальної історії, зокрема щодо змін парадигм науковості. Вперше з'являється

пропозиція створювати концептуальні бази даних із подальшим використанням їх у технологічних розробках. Трансформація на рівні принципів проявилася в тому, що розв'язанню будь-яких питань логічної коректності, в тому числі й розробці логічних засобів, має передувати збір фактичних даних. «Соціологістика» (на 2006р.) пов'язується із можливістю й доцільністю забезпечувати відносно (щодо конкретної соціологічної парадигми) логічну коректність [2].

Під зміною денотату терміну «соціологістика» розуміємо початок його використання для позначення наукового проекту рефлексивної спрямованості. На кінець 2008р. термін «соціологістика» має зв'язок із конкретним текстом, який складає частину дисертаційного дослідження на тему «Шляхи забезпечення логічної коректності в системі сучасного соціологічного знання» [3]. Хід і результати цього дослідження довели, що реальна ситуація в області забезпечення логічної коректності може, зокрема, бути спричинена не лише особливостями соціології, а й відсутністю в її арсеналі адаптованого логічного інструментарію. Необхідність у розробці подібних засобів (у поєднанні із принципом збору фактичних даних) зумовило

основне призначення проекту, його структуру й зміст. Як частина дисертації проект розроблявся шляхом відшукування інформації в соціології, філософії, логіці, лінгвістиці, психології, яка б мала наукову цінність щодо проведення рефлексивних досліджень в означеній області із поставленими завданнями. У контексті дисертаційних завдань головна функція проекту визначалася інтеграційними спроможностями зібраної інформації, яка встановлювала б однакове бачення науковців щодо певних об'єктів й способів їх тлумачення. Питання реалізації проекту пов'язуємо з уточненням його змісту із урахуванням сучасних тенденцій розвитку соціології.

Мета статті: Інтегрувати зміст проекту «соціологістика» у сучасний інформаційно-науковий й соціально-економічний контекст.

Жовтень 2009 року для української соціології знаменний подією проведення I Конгресу Соціологічної асоціації України. Для українського соціолога це добра нагода з'ясувати місце своїх дослідницьких інтересів серед наукових практик соціологічного співтовариства. Власна свідомість, закономірно, зафіксувала ті події, які мають відношення до проекту (пленарні засідання початку й підведення підсумків роботи Конгресу, участь у роботі 1-ї секції):

Відбувається поглиблення рефлексивних пошуків щодо критеріїв науковості.

Розробляються розділи й фіксується термінологія.

Отже, питання парадигм й мови соціології залишаються актуальними.

Проводяться міжнародні дослідження.

Розвиваються міждисциплінарні галузі наук (зокрема соціологія & економіка).

Вони певною мірою містять запити щодо деталізації змісту концептуальної складової української соціології.

Збірник тез доповідей Конгресу [4] у тематиці робочих секцій і «круглих столів» певною мірою презентує сучасний стан розвитку української соціології. У більшій мірі наукові інтереси соціологів стосуються соціальної реальності. Разом з тим, певну частину матеріалів Конгресу складають практики рефлексивної спрямованості (соціологічна реальність: знання, методи, теорії, розділи тощо). З огляду проекту привертають увагу презентації результатів роботи з концептуальною складовою соціології. Оскільки концепт це особлива форма упорядкованості інформації, отже, є сподівання на позитивне відношення до досліджень щодо технік (засобів, способів, алгоритмів тощо) упорядкування (вже прийнятих або потенційно прийнятних). Огляд тез доповідей Конгресу засвідчує, що практики концептуалізації актуальні на всіх рівнях соціологічного пізнання. Підсумовуючи відзначимо власну думку, що життя української соціології сьогодні не суперечить основам проектного дослідження.

Відносини науковців, які працюють у галузі пізнання соціальної й соціологічної реальності, можуть бути різними за змістом. Поляризація змістів виокремлює конфлікт (недовіру, напруження) й співробітництво (розуміння, що кожний робить свою справу на користь загальної цілі). Соціологи скоріше за інших науковців зрозуміють важливість урахування цього аспекту реалізації проекту. Адже люди, життя яких вони вивчають, можуть ставитися із обережністю до тих, хто обрав їх групи предметом наукового інтересу і навпаки, бути зацікавленими в результатах соціологічних досліджень і мати довіру до професійної етики соціологів.

Зміст відносин науковців у контексті питання інтеграції й реалізації проекту має значення з огляду того, що кожен текст соціологічного знання потенційно може містити інформацію, яка виступає фактичними даними для побудови висновків, рекомендацій, технологічних пропозицій тощо. Крім того, кожен соціолог (дослідник, викладач, навіть студент) має відомості щодо знаходження інформації, яка складатиме зміст певних модулів проекту. Позитивне ставлення до проекту сприятиме більш швидкому нарощенню його інформаційних потужностей. У цілому проект акумулює інформацію, яка, по-перше, необхідна для: 1) проведення рефлексивних досліджень (збору даних та їх інтерпретації); 2) конструювання логічних засобів; 3) формулювання принципів, шляхів введення їх в арсенал методів сучасної соціології. По-друге, є даними, які отримані в результаті досліджень і носять інструментальний характер. Йдеться про можливість використання даних як конкретних засобів у дослідженнях, викладанні, написанні статей тощо.

Упорядкованість змісту проекту доцільно представити за модульною системою. Адже, з одного боку, це дозволяє утворювати певну інформаційну завершеність кожної складової проекту, а з іншого – підкреслює системність щодо зв'язків елементів. За модульною структурою проект включатиме наступні елементи:

Модуль I. Методологія рефлексивних досліджень.

Модуль II. Теоретичні основи проектного дослідження.

Модуль III. Методи рефлексивного дослідження.

Модулі 1-3 є традиційними для будь-яких наукових практик. Адже спочатку нам необхідна певна методологія (загальна картина об'єкта, можливостей й шляхів його пізнання); теорії (залежно від їх статусу, дозволяють описати або пояснити об'єкт); методи (способи отримання даних).

Модуль IV. Парадигмальний підхід.

Модуль V. Категоріальний підхід.

Модуль VI. Лінгвістичний підхід.

Модуль VII. Логічний підхід.

Модулі 4-7 завдають характер і межі інтерпретації зібраних даних. Зокрема, концептуальну складову текстів соціології з огляду цих підходів можна проаналізувати щодо змісту, систематизації, номінації й організації інформації. Підходи, що складають окремі модулі проекту, по-перше, вже використовуються у наукових практиках соціологів. Разом з тим, є різниця щодо поширення практик використання кожного з підходів. По-друге, співвідносяться із проектними завданнями, зокрема розробка логічних засобів. Третє, результати їх застосування мають інструментальний смисл. Йдеться про конкретні висновки щодо існуючих парадигм інтерпретації концептів, логічного порядку, об'єму соціологічної категорії тощо.

Модуль VIII. Концептуальні бази даних.

Модуль IX. Концептуальні контексти.

Модулі 8-9 акумулюють інформацію щодо ядра соціологічного поняття й контексту, в якому він реально існує в тексті соціологічного знання. Дані цих модулів, певною мірою, є результатом застосування підходів (модулі 4-7). Їх інструментальність визначається можливостями використання у технологічних пропозиціях, вторинних дослідженнях (рефлексивного характеру), викладанні, конкретних соціологічних дослідженнях тощо.

Модуль X. Технологічні пропозиції.

Модуль XI. Упровадження проектних розробок.

10-й та 11-й модулі співвідносяться з тими завданнями проекту, яким є розробка логічних засобів й введення їх у соціологію. 10-й модуль накопичує інформацію щодо тих елементів логічного знання, що соціологи вже успішно використовують у своїх наукових практиках або пропонують застосовувати, а також логічних засобів, які спеціально розроблені із урахуванням реалій сучасної соціології. 11-й модуль – щодо ефективних способів введення логічних засобів, їх розповсюдження, популяризації тощо.

Модуль XII. Література.

12-й модуль це – інформація про тексти: 1) у яких містяться ідеї щодо наповнення змістом 1-7 модулів проекту, 2) джерела фактичної інформації, 3) щодо результатів проектного дослідження (8-11 модулів).

Зв'язок модулів, на нашу думку, не потребує об'єктивації, адже проект побудований як міні-модель традиційних наукових практик: методологія – теорія – методи – підходи – дослідження й накопичення даних – інженерія – література («плечі гігантів»). Натомість зміст кожного модуля має сенс бути озвучений з огляду його реального впливу на результати дослідження, можливості конструювання та впровадження логічних засобів. Крім того, поза конкретикою втрачається здатність оцінити можливості реалізації задуму проекту. Разом з тим, межі статті не дозволяють розгорнути у повному обсязі зміст кожного з модулів, що акумульовано на даний момент. Із врахуванням цих

моментів доцільним виглядає формулювання деяких питань, відповіді на які певною мірою знайдено, але й продовжується пошук. Адже, по-перше, тексти, що ми аналізували не охоплюють усього доробку знання по цих питаннях й, по-друге, тривають наукові пошуки з їх приводу.

Питання, відповіді на які складають зміст відповідних модулів проекту: Як «дивитися» розумом на текст соціологічного знання й соціологічне поняття? Як «побачити» соціологічне поняття у тексті, виокремити його й відібрати для подальшого дослідження? Які існують методи подібних досліджень? Що таке соціологічна парадигма, скільки їх в соціології й які? В чому полягає парадигмальний аналіз щодо соціологічного поняття? Як ідентифікується категоріальна належність соціологічного поняття? Як встановити парадигмальне й категоріальне значення соціологічного терміну? В чому корисність логічного підходу щодо соціологічних понять? Як формуються концептуальні бази даних? Які існують реальні концептуальні контексти в соціологічному знанні, їх особливості щодо впливу на розуміння суті? Що необхідно для конструювання логічного засобу для соціолога? Які найбільш ефективні способи впровадження технологічних розробок у соціології?

Конкретизуючи зміст 12-го модуля (повний об'єм якого [3, 291-309] або [5]), відмітимо, що йдеться про тексти, результати огляду, аналізу й дослідження яких наповнюють змістом усі інші модулі проекту. Зміст перших трьох модулів складають ідеї (положення, принципи, теорії, концепції, методи тощо) зокрема щодо таких об'єктів пізнання, як тексти, поняття, інформація. Отже, джерелом їх наповнення виступають тексти філософії й тих наук, що традиційно включають ці категорії до предмета дослідження. Йдеться про лінгвістику, логіку, психологію, соціологію, метадисциплінарні науки й підходи: семіотика, кібернетика, концептологія, системний підхід. Оскільки відповіді надходять із філософії й інших наук, то зміст модулів принципово мультипарадигмальний. Але чи означатиме це, що суперечливість залежить від змісту положень, що здобуваються із тексту першоджерела. Джерелом змісту модулів 4-6, 8-11 виступають переважно тексти соціологічного знання, а також тих дисциплін, що формують уявлення щодо парадигм, категорій, мови науки. Тексти логічного знання більшою мірою, ніж соціологічні, наповнюють змістом 7-й модуль, оскільки робіт, що присвячені даному питанню, не досить багато в соціології (в ній використання логічного підходу має певні особливості).

Непотрібно багато наукового досвіду, щоб побачити, що реалізувати завдання проекту самотужки одному досліднику вкрай важко, зокрема завдання щодо розробки логічних засобів й упровадження їх у соціологію. Так, проведенню дослідження передусь отримання великого обсягу різнопланової інформації, яку треба зібрати, вона не локалізована, розповсюджена нерівномірно, постійно поповнюється. Крім

того, конструюванню організаційної складової (правил, алгоритмів мислення тощо) передують накопичення й обробка великого обсягу фактичних даних щодо змісту концепту (із урахуванням, принаймні, мультипарадигмальності соціології).

У цьому зв'язку постають питання щодо інформаційного забезпечення проекту (джерел, місць зберігання тощо) й їх вирішення пропонуємо розглядати як перший крок на шляху реалізації завдань «соціологістики». У широкому розумінні питання інформаційного забезпечення стосується змісту всіх модулів проекту. Адже відповіді на питання, які впливають на хід і результат проектного дослідження, може містити свідомість учених, їх тексти, які ще не аналізувалися. Наприклад, щодо методів, особливостей конструювання логічних засобів, систематизації соціологічних парадигм, категорій, мови тощо.

Проект в аспекті своїх інформаційних запитів принципово орієнтований на постійне оновлення. Разом з тим, він накопичує інформацію, яка може задовольнити чиїсь запити. З огляду цього, має сенс спробувати налагодити взаємодію щодо обміну інформацією. Початково виходимо з того, що економічна раціональність не охоплює усіх смислів соціальної дії, навіть коли носить цілераціональний характер. Але разом з тим, парадигма економічного образу мислення як форма ринкової свідомості в певних соціальних контекстах може бути ефективною щодо основи організації взаємодії, зокрема інформаційного обміну. До того, в суспільстві постмодерну (постіндустріальному або інформаційному), базисом якого називають економіку знань, інформація розглядається як цінний товар. У такому соціально-економічному контексті необхідну для проекту інформацію можна отримати у подарунок, обміняти і навіть купити. За певних умов накопичений інформаційний ресурс може виступити джерелом самофінансування проекту. Питання самофінансування під таким кутом погляду співвідноситься із визначенням корисності, наявності потреби, запитів щодо результатів проектних досліджень (певних знань, інформації, що здобувалася) для конкретних соціальних груп. Іншими словами, йдеться про готовність певної категорії людей сплачувати за інформацію замість самостійного її здобування, маючи за корисність збережений час.

Оцінивши зміст проектних модулів з огляду їх можливостей задовольнити чиїсь потреби висуваємо гіпотезу щодо ринкової спроможності інформації, яку накопичує 8-й модуль. Тобто концептуальні бази даних можуть (за певних

умов) виступити джерелом самофінансування проекту. Підштовхує до цієї думки те, що існують реальні соціальні групи, які використовують цю інформацію у своїх професійних практиках.

Щодо організації інформаційного забезпечення проекту й перевірки гіпотези стосовно можливості самофінансування вважаємо доцільним використовувати сучасні інформаційні технології. Одним з варіантів є Інтернет з його особливими можливостями доступу до інформації. Йдеться про створення певним чином організованих web-сторінок в рамках сайту, наприклад, авторського (www.logicheads.com.ua) або університетського, кафедрального. На сьогодні це цілком прийнятний шлях презентації інформаційних запитів проекту, завдання змісту процесів обміну інформацією й апробації гіпотези щодо попиту на концептуальні бази даних. Розробка web-продукту вимагає певних ресурсів (фінансових, технічних й технологічних, творчих, часових). Апробація й її підсумки теж є питаннями часу. Отже, це відповіді для майбутніх публікацій. Висвітлення цих аспектів виходить за рамки даної роботи, темою якої визначено лише окреслення можливостей.

На сьогодні (кінець 2009р.) можна виділити декілька сприятливих умов щодо реалізації проекту «соціологістика». По-перше, це подія у житті українського соціологічного співтовариства, І Конгрес соціологічної асоціації України (15-17 жовтня 2009р., м. Харків), яка засвідчує певний рівень інтеграції соціологічної спільноти й диференціацію предметних полів наукових практик соціологів. По-друге, це розробка модульної структури проекту, що виконує функцію упорядкування його змісту у зв'язку із поставленими завданнями. Третє, це визначення пріоритетів щодо етапів реалізації проекту, серед яких першим є налагодження інформаційного обміну. Четверте, це осмислення можливостей організації інформаційного обміну із урахуванням сучасних інформаційних технологій (використання Інтернет). П'яте, це висування гіпотези щодо можливих шляхів самофінансування проекту. Останню умову як сприятливу виділяємо у контексті сучасних соціально-економічних подій (фінансової кризи) й перспектив подальшого розвитку українського суспільства (які визначаються вступом до СОТ, намірами європейської інтеграції). За умов діючих соціальних ініціатив стосовно формування ринкових відносин в області концептуального обміну (тобто становлення ринку понять як окремої економічної одиниці) проект «соціологістика» має шанс отримати постійне джерело самофінансування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коваленко О.В. Соціологістика: сутність та контури проблемного поля // Нова парадигма. – Запоріжжя: 2002. - № 24. – С. 184-191.
2. Коваленко О. Соціологістика в контексті переходу від логічної до логістичної коректності в соціології // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. У 2-х т. – Х., 2006. - Т. 1. – С. 62-70.
3. Коваленко О. Шляхи забезпечення логічної коректності в системі сучасного соціологічного знання: дис. кандидата соц. наук: 22.00.01 / Олена Вікторівна Коваленко. – Запоріжжя: 2008. – 309 с.
4. Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників І Конгресу Соціологічної асоціації України. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2009. - 476 с.
5. http://www.logicheads.com.ua/sociologistica_literatura.html

УДК 316.647.5 (045)

Н.А. БЕЛОНОСОВА

СТИГМАТИЗАЦІЯ ЛЖВС ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ЕПІДЕМІЇ ВІЛ/СНІДУ

Белоносова Наталія Анатоліївна – аспірантка кафедри соціології та соціальних технологій Національного авіаційного університету

У статті робиться спроба проаналізувати явище стигматизації ЛЖВС та породжені ним дискримінаційні практики як один із факторів швидкого поширення ВІЛ-інфекції. Тим самим досліджувана проблема включається у цілісну картину розвитку епідемії ВІЛ/СНІДу, тоді як традиційно вона розглядалася у більш вузькому контексті – виключно по відношенню до соціального самопочуття ЛЖВС.

Ключові слова: толерантність, стигматизація ЛЖВС, дискримінація ЛЖВС, відповідь на епідемію ВІЛ/СНІДу.

В статті предпринимается попытка проанализировать явление стигматизации ЛЖВС и проистекающие из него дискриминационные практики в качестве одного из факторов быстрого распространения ВИЧ-инфекции. Тем самым исследуемая проблема включается в целостную картину развития эпидемии ВИЧ/СПИДа, в то время как традиционно она рассматривалась в более узком контексте – исключительно по отношению к социальному самочувствию ЛЖВС.

Ключевые слова: толерантность, стигматизация ЛЖВС, дискриминация ЛЖВС, ответ на эпидемию ВИЧ/СПИДа.

The article attempts to analyze the stigmatization of PLWH and resulting from this phenomenon discriminative practices as one of the factors of rapid growth in HIV cases. By means of this the subject of investigation is included into the complex system of the HIV/AIDS epidemic development, while traditionally it have been analyzed more restrictively - in relation with the social self-feeling of PLWH only.

Keywords: toleration, stigmatization of PLWH, discrimination of PLWH, the response to the HIV/AIDS epidemic.

© Н.А. Белоносова, 2010

Проблема стигматизації людей, які живуть із ВІЛ/СНІДом (ЛЖВС), тобто необґрунтоване приписування їм тих чи інших соціальних якостей, здебільшого соціально засуджуваних, виключно на основі їхнього ВІЛ-позитивного статусу, характерна не лише для України, в західних демократичних країнах вона також далека від свого остаточного вирішення [4, 42-45]. Але з певних причин у нашій державі це питання набуває особливої гостроти. По-перше, в умовах переходу до демократичного суспільства актуалізується проблема толерантності в різних її проявах, а не лише стосовно ставлення суспільства до ЛЖВС. По-друге, переорієнтація системи охорони здоров'я із біомедичної до біосоціальної моделі здоров'я, яка хоч і вкрай повільно, але все-таки відбувається сьогодні в нашій державі, ставить на порядок денний питання про послаблення стигматизації людей з тими чи іншими порушеннями здоров'я, в тому числі і ВІЛ-інфікованих/хворих на СНІД. Адже здоров'я в даному випадку розглядається в системі його біологічних та соціальних ознак при провідній ролі останніх. І нарешті, загострення проблеми стигматизації ВІЛ-позитивних людей спричиняється значними темпами розвитку епідемії в Україні і, відповідно, зростанням частки ЛЖВС, а також поступовим виходом ВІЛ-інфекції за межі уразливих груп, в середовищі яких вона донедавна концентрувалася.

При цьому у абсолютній більшості вітчизняних публікацій, присвячених проблемі стигматизації ЛЖВС, остання розглядається лише на мікросоціальному рівні – з точки зору її негативного впливу на соціальне самопочуття ВІЛ-позитивних людей [1, 69-71; 7, 70-72]. У той же час макропідхід до аналізу рівня толерантності щодо ВІЛ-інфікованих/хворих на СНІД як одного із факторів розвитку епідемії залишається, як правило, поза увагою дослідників.

Однак стигматизація ВІЛ-позитивних осіб є одним із факторів, які гальмують реалізацію стратегії «універсального доступу», перешкоджаючи забезпеченню доступності її основних компонентів (профілактика поширення ВІЛ-інфекції, її діагностика, лікування ВІЛ/СНІДу та опортуністичних інфекцій, а також догляд і підтримка ЛЖВС) для всіх, хто цього потребує. Відповідно доцільність дослідження стигматизації ЛЖВС під подібним кутом зору, а саме: аналіз соціальних причин і процесу формування стигми та її наслідків не ізольовано, а включеними в більш широку панораму розвитку епідемії ВІЛ/СНІДу, не викликає сумніву. Це дозволить виявити шляхи запобігання (по можливості) або принаймні послаблення негативних наслідків стигматизації ЛЖВС, зокрема розробити нові або вдосконалити існуючі моделі надання ВІЛ-сервісних послуг, що, в свою чергу,

позитивно вплине на ефективність національної відповіді на епідемію, яка на сьогодні продовжує розгортатися досить швидкими темпами, незважаючи на значні зусилля щодо її подолання з боку держави та неурядових організацій (НУО).

Дотепер критерії визначення рівня толерантності залишаються дискусійними. Соціологами застосовуються кілька запитань про проєктивну поведінку при контактах із ВІЛ-інфікованими людьми. Наприклад, досить часто ставиться запитання про готовність респондентів доглядати за своїми ВІЛ-інфікованими родичами або спілкуватися із ВІЛ+ друзями, купувати продукти у ВІЛ-інфікованого продавця, дозволити ВІЛ+ вчителю продовжувати працювати в школі тощо.

Розглядаючи явище стигматизації ЛЖВС та його прояви, особливо на мікросоціальному рівні, потрібно чітко розрізняти абстрактні цінності-ідеали та інструментальні уявлення про конкретні способи діяльності і обов'язково брати до уваги відмінності між ними. Наприклад, як свідчать емпіричні дані, переважна більшість респондентів (78%) декларують співчутливе ставлення до ВІЛ-інфікованих, вважаючи, що ЛЖВС повинні відчувати підтримку інших людей, їхнє добре ставлення. Лише 4% опитаних не погодилися з цим твердженням, решта (18%) – утруднилися з відповіддю¹.

В той же час, за результатами МДОУ-2007, приблизно 3/4 респондентів висловили готовність допомагати своїм близьким у випадку, якщо хтось із них інфікується ВІЛ. Але до перспективи взаємодіяти з ВІЛ+ людьми у повсякденному житті більшість з них поставилася негативно. У найбільш загальному вигляді можна констатувати, що близько 2/3 опитаних вважають, що ВІЛ-інфікована, але не хвора на СНІД, вчителька не повинна продовжувати роботу в школі; і лише приблизно 10-25% не уникатимуть робити покупки у ВІЛ+ продавця (табл. 1) [8, 157-158].

Невисокий рівень толерантності у суспільстві щодо людей, які живуть з ВІЛ/СНІД, непрямо підтверджує також те, що лише незначна частка опитаних (менше 10%) не вважали б за потрібне приховувати від оточуючих той факт, що хтось із членів їхньої сім'ї є ВІЛ-інфікованим. Решта ж респондентів доклали б зусиль до того, щоб зберегти цю інформацію у таємниці і таким чином забезпечити себе і свою сім'ю від можливих проявів стигми і дискримінації.

Саме за рахунок невисоких значень двох останніх із вказаних індикаторів (готовність купувати свіжі овочі у ВІЛ-інфікованого продавця та відсутність намагань приховати від оточуючих ВІЛ-позитивний статус члена своєї сім'ї) вкрай низьким виявилось і значення інтегрального показника толерантності. Він являє собою частку респондентів, які висловили готовність взаємодіяти з ЛЖВС у різних ситуаціях та не приховувати факт інфікування ВІЛ когось із близь-

ких, а його значення здебільшого не перевищує 1,5% (табл. 1).

Поінформованість про шляхи інфікування ВІЛ, способи забезпечення себе від нього і, що найважливіше, про те, як ВІЛ не передається є необхідною, хоча і недостатньою передумовою толерантного ставлення до ЛЖВС. Рівень знань населення в цілому про основні шляхи передачі ВІЛ-інфекції (зокрема, статевий та ін'єкційний) і способи його запобігання є досить високим, чого не можна, на жаль, сказати про обізнаність щодо неможливості інфікування ВІЛ побутовим шляхом. Зокрема, досить поширеними є стереотипи щодо можливості інфікуватися ВІЛ через поцілунки та рукостискання, посуд або продукти при спільному харчуванні, в результаті спільного користування туалетом/банею з ВІЛ-інфікованою людиною тощо. Також актуальним залишається хибне уявлення про можливість передачі ВІЛ-інфекції через укуси комах, що вочевидь сформувалося за аналогією з малярією, збудник якої переноситься комарами.

За результатами МДОУ-2007, близько 27% респондентів вважають, що можна інфікуватися ВІЛ, якщо харчуватися разом із ВІЛ+ людиною, і близько 33% впевнені, що ВІЛ передається через поцілунок. Також близько 31% опитаних побоюються, що ВІЛ-інфекція може передаватися через укуси комара [8, 152-153].

Крім того, на рівень толерантності щодо ЛЖВС впливає низка інших характеристик, а саме: вік, рівень освіти, наявність особистих стосунків з такими людьми та ставлення до сексуальності. Зокрема, молодші та більш освічені учасники досліджень стабільно демонструють вищий рівень толерантності, ніж старші та менш освічені респонденти. Так само сприяє зменшенню стигматизації толерантне ставлення до сексуальності в цілому та до гомосексуальності зокрема, а також наявність серед безпосереднього соціального оточення респондента представників ЛЖВС [6, 192].

Складне соціально-економічне становище респондента також негативно позначається на рівні його толерантності щодо ВІЛ+ людей. Наприклад, безробітні, порівняно із загальним населенням, жорсткіше ставляться до ВІЛ-інфікованих. Якщо в загальній вибірці 78% опитаних вважає, що ЛЖВС повинні відчувати підтримку інших людей, їхнє добре ставлення, то серед безробітних таких 67%. Аналогічно, близько третини (38%) респондентів з числа безробітних відзначили свою готовність допомагати своїм знайомим, підтримувати їх у випадку інфікування ВІЛ, що майже в півтора раза менше, ніж серед населення в цілому (55%)². Хоча, можливо, це пояснюється не стільки соціально-психологічними особливостями представників вказаної соціальної групи, скільки тим, що респонденти надають поняттям «допомагати» і «підтримувати» переважно матеріального змісту, а матеріальні можливості

ХАРАКТЕРИСТИКА	Частка респондентів, які:								Інтегральний показник толерантності	
	Готові піклуватися про ВІЛ-інфікованого родича		Готові купувати свіжі овочі у ВІЛ-інфікованого продавця		Згодні дозволити ВІЛ-інфікований, але не хворий на СНІД вчителю продовжити викладати		Не приховували б від оточуючих, що хтось із членів їхньої родини ВІЛ-інфікований			
	Жін	Чол	Жін	Чол	Жін	Чол	Жін	Чол	Жін	Чол
Вік										
15-19 років	67,6	65,8	16,3	10,0	39,7	25,1	4,1	7,2	0,6	0,2
20-24 роки	69,2	75,5	24,4	12,1	43,8	35,7	5,6	6,4	0,9	1,0
25-29 років	73,1	71,8	25,8	7,9	42,3	29,6	4,3	6,9	0,6	0,9
30-39 років	76,0	72,5	22,7	12,0	40,7	32,3	4,1	7,7	0,9	2,5
40-49 років	79,3	76,0	20,5	11,3	41,5	34,6	4,9	6,7	0,9	1,1
Місце проживання										
Місто	75,0	72,8	24,4	11,4	43,3	34,1	3,9	6,0	0,8	1,3
Село	73,5	73,1	16,2	9,7	37,1	26,8	6,4	9,6	0,8	1,5
Освіта										
Середня або нижча	71,2	72,8	17,8	9,4	33,9	28,5	5,2	8,0	0,6	1,1
Вища середньої	76,8	73,0	24,8	12,5	46,5	35,7	4,2	6,1	1,0	1,6
Рівень добробуту										
Найнижчий	73,2	69,8	14,1	8,8	34,6	25,0	6,6	9,4	1,0	0,9
Нижче середнього	74,0	79,3	17,5	10,4	36,0	31,2	6,0	8,4	0,6	1,6
Середній	73,7	80,8	21,7	15,7	40,4	35,2	5,7	9,2	1,3	3,0
Вище середнього	77,0	72,6	27,6	10,1	45,1	38,7	2,6	5,4	0,3	0,6
Найвищий	74,4	64,0	25,1	9,5	46,9	29,1	3,3	4,5	1,0	0,6
ВСЬОГО	74,6	72,9	22,1	11,0	41,5	32,1	4,6	7,0	0,8	1,3

Таблиця 1. Показники толерантного ставлення до ЛЖВС в залежності від соціально-демографічних характеристик респондентів, %

безробітних громадян здебільшого є досить обмеженими.

Розподіл відповідей респондентів МДОУ-2007 залежно від їх соціально-демографічних характеристик досить чітко ілюструє вказані закономірності. Так, респонденти з рівнем освіти вище середньої стабільно демонструють більше готовності піклуватися про ВІЛ-інфікованих родичів та взаємодіяти з ЛЖВС в повсякденному житті, порівняно з респондентами з середньою освітою або нижче середньої, а мешканці міст – порівняно із представниками сільського населення. В цілому можна констатувати, що жінки демонструють дещо вищий рівень толерантності щодо ЛЖВС, особливо це стосується готовності взаємодіяти з ВІЛ+ людьми у повсякденному житті, тоді як щодо готовності допомагати своїм родичам у випадку інфікування ВІЛ ця різниця виражена значно менше.

Також простежуються тенденції до зростання рівня толерантності з підвищенням рівня матеріального добробуту респондентів та зі зменшенням віку опитаних. Щоправда, винятком із цього правила є представники наймолодшої вікової групи (15-19 років) та респонденти найвищого рівня достатку. Виходячи з цього, можна очікувати, що подолання економічних негараздів та зростання чисельності середнього класу в Україні сприятиме послабленню проявів стигматизації щодо різних соціальних груп, в тому числі і ЛЖВС, у нашому суспільстві.

При цьому щодо такого індикатора, як намагання приховати від оточуючих інформацію про ВІЛ-позитивний статус когось зі своїх близьких, проявляються протилежні закономірності. Зокрема, чоловіки дещо менше, порівняно з жінками, мешканці сіл – порівняно з міським на-

селенням, а респонденти з більш високим рівнем освіти – порівняно із опитаними, які мають середню освіту або нижче середньої, схильні до використання цього заходу, спрямованого на попередження проявів стигматизації щодо себе особисто та власної родини (табл.1). Щоправда, прагнення зберегти у таємниці факт інфікування ВІЛ члена своєї родини можна інтерпретувати також як прояв турботи про цю людину, а не лише як свідчення низького рівня толерантності щодо ЛЖВС, властивого респонденту.

Крім об'єктивних факторів, вагому роль серед причин стигматизації ЛЖВС відіграють також різного роду упередження:

як уже зазначалося, досить поширеними залишаються хибні уявлення про можливість інфікуватися ВІЛ побутовим шляхом. Виходячи з цього, люди можуть уникати взаємодії із ЛЖВ у повсякденному житті, побоюючись інфікуватися ВІЛ;

існує думка, що ВІЛ/СНІД є наслідком аморальної поведінки (безладних статевих зв'язків, вживання наркотиків тощо), своєрідним «покаранням» за неї, а тому ВІЛ-позитивні люди самі винні у своїй хворобі і не заслуговують на співчуття;

спочатку СНІД сприймався виключно як хвороба маргіналів (споживачів ін'єкційних наркотиків, працівників секс-бізнесу, чоловіків, що мають секс з чоловіками, емігрантів, загалом кажучи, соціальних низів), а тому страх перед невиліковним захворюванням поєднувався із відразою до стилю життя (справжнього чи приписуваного) цих соціальних «аутсайдерів». Такий стан речей зберігається і донині, підкріплюючись тим, що на сьогодні в Україні епідемія ВІЛ/СНІДу дійсно носить здебільшого концентрований характер, зосереджуючись значною мірою в уразливих групах.

Очевидно, саме впливом подібних стереотипів пояснюється більш високий рівень стигматизації ЛЖВС, порівняно, наприклад, із людьми, що мають онкологічні захворювання. Адже об'єктивні передумови – високий рівень летальності, невиліковність цих хвороб засобами сучасної медицини та неможливість передачі захворювання побутовим шляхом – для цих двох захворювань є приблизно однаковими.

Тобто джерелом походження стигми, пов'язаної з ВІЛ/СНІДом, є не лише прагматичний страх цього захворювання, символічне асоціювання цієї хвороби з соціально несхвалюваним способом життя груп, для яких характерне значне розповсюдження ВІЛ-інфекції [6, 193].

Свій внесок у розвиток стигматизуючого сприйняття ЛЖВС роблять також і науковці, які часто необдуманно використовують поняття «соціально небезпечні хвороби», підміняючи ним близький за значенням, але не тотожний термін «соціально значущі хвороби».

Поняття «соціально небезпечні хвороби» сфор-

мувалося в епідеміології та соціальній медицині на позначення тих захворювань, які знаходяться на стадії некерованого розвитку і становлять загрозу для людського розвитку певної популяції – населення певного регіону або країни в цілому. Сам по собі цей термін є не досить вдалим, оскільки несе значне емоційно-оціночне навантаження, і мав би бути замінений більш нейтральним поняттям. Це – як максимум, а як мінімум – його варто використовувати лише у прямому значенні, не перетворюючи на метафору і не вживаючи у випадку, коли йдеться про ВІЛ/СНІД, туберкульоз, онкологічні захворювання, адже на сьогодні в Україні всі вони знаходяться на стадії соціально значущих хвороб, демонструючи тенденцію до зростання і спричиняючи негативні наслідки, але в той же час залишаючись під контролем [9, 27-29].

Таким чином, упереджене ставлення до ЛЖВС виникло і продовжує існувати не на порожньому місці: увібравши в себе існуючі стереотипи, пов'язані із стилем та способом життя уразливих до ВІЛ груп, зараз воно, в свою чергу, підкріплює ці стереотипи, ще більш посилюючи нерівне становище вказаних груп у суспільстві.

Стигма, асоційована з ВІЛ/СНІДом, в більшості випадків породжує відповідні поведінкові прояви щодо її носіїв, які здебільшого мають характер дискримінації:

актуалізація психологічних бар'єрів у спілкуванні представників соціального оточення з ЛЖВС, намагання уникати спілкування та взаємодії з ними у повсякденному житті;

примусове тестування на ВІЛ та порушення принципу конфіденційності у процесі діагностики та лікування;

відмова у наданні медичної допомоги, послуг з догляду, опіки та підтримки;

наси́льство над людьми, які сприймаються як такі, що мають ВІЛ-позитивний статус;

ізоляція ЛЖВС (особливі відділення у пенітенціарних установах, медичних закладах) та обмеження пересування (зокрема, через кордони країн) [6, 196].

Ці та подібні їм дискримінаційні практики щодо ВІЛ-позитивних людей є не винятком, а скоріше правилом. Наприклад, багато людей в Україні погано орієнтуються в чинному законодавстві, зокрема в частині, що стосується прав ЛЖВС у сфері праці (гарантування анонімності ВІЛ-статусу для працюючих, заборона використання тестування на ВІЛ-інфекцію як передумови для працевлаштування чи службового просування тощо). Не до кінця розуміючи можливі дискримінаційні наслідки, більшість громадян (70%) всупереч чинному законодавству висловлюється на підтримку обов'язкового тестування при прийомі на роботу. Лише 12 % респондентів негативно оцінили подібну ідею, решта (18%) – утруднилися з відповіддю. Причому на підтримку обов'язкового тестування ви-

словилися як роботодавці (приватні підприємці) (72%), так і наймані працівники (71%)³. Більше того, практика «добровільно-примусового» тестування на ВІЛ, яка порушує всі законодавчі гарантії дотримання прав ЛЖВС, має місце при проходженні медогляду з метою працевлаштування до правоохоронних органів.

Якщо ж говорити про наслідки стигматизації, що проявляються на рівні конкретної людини, не можна не згадати про так звану інтернальну стигматизацію, яку ще називають самостигматизацією або внутрішньою стигматизацією. Вона впливає на самосвідомість ЛЖВ, провокуючи у них занижену самооцінку та самозвинувачення, депресію і відчай, що, в свою чергу, погіршує стан здоров'я і знижує якість життя [5, 59].

Високий рівень упередженості щодо ЛЖВС як соціальної групи в нашому суспільстві особливим чином позначається на процесах розвитку епідемії ВІЛ/СНІДу та протидії їй. Саме страх перед стигматизацією та дискримінацією досить часто примушує ВІЛ-позитивних людей приховувати свій діагноз не лише від колег та знайомих, а і, в деяких випадках, навіть від рідних та близьких, породжуючи передумови соціальної ізоляції ЛЖВ. Той-таки страх є однією з причин того, що частина ВІЛ-позитивних людей не звертаються до закладів охорони здоров'я та не проходять лікування вчасно, так само як не звертаються і до організацій та установ, які могли б надати їм соціальну підтримку та допомогу у задоволенні фізичних, психологічних та соціальних потреб. Крім того, багато людей навіть не знають про свій ВІЛ-позитивний статус і бояться пройти тестування через стигму, яка існує щодо ЛЖВС.

Особливо яскраво проявляються подібні тенденції у невеликих містах та селах. Наприклад, кабінети «Довіра», які функціонують у маленьких містечках, досить часто мають проблеми з клієнтами: при потребі місцеві мешканці вважають за краще пройти тестування в обласному центрі, де їх ніхто не знає. Адже вони побоюються появи неприємних чуток та відповідних наслідків, якщо хтось зі знайомих просто побачить їх біля вказаного кабінету, навіть при негативному результаті тесту. Подібні ж міркування та острах перед можливим «витоком інформації» дуже часто примушують мешканців невеликих населених пунктів відмовлятися від допомоги соціальних працівників ЦСССДМ або представників НУО та перешкоджають отриманню ними послуг по догляду і підтримці.

Таким чином, можна констатувати, що стигматизація і дискримінація, пов'язані з ВІЛ-інфекцією, створюють суттєвий бар'єр для ефективної боротьби з ВІЛ/СНІДом, призводячи до втрати контролю над поширенням епідемії. В той же час, на рівні держави проблемі взаємовідносин соціальної групи ЛЖВС з рештою

соціуму поки що не приділяється належної уваги. Значно більше стурбованості з приводу низького рівня толерантності щодо ВІЛ-інфікованих/хворих на СНІД проявляють правозахисники та фахівці сфери ВІЛ-сервісу. Однак до цього часу не були розроблені ефективні заходи щодо подолання вказаних негативних наслідків стигматизації ЛЖВС, які перетворюють її на один із важливих факторів розвитку епідемії ВІЛ/СНІДу.

Стигматизація та дискримінація ЛЖВС з боку медпрацівників являє собою окремий пласт проблем, без вирішення яких забезпечення ефективної відповіді на епідемію ВІЛ/СНІДу видається неможливим. Адже, як уже зазначалося вище, родичі та близькі здебільшого готові піклуватися про ЛЖВС та підтримувати їх, а від інших представників соціального оточення ВІЛ-позитивний статус, у крайньому разі, можна приховати. Але медперсонал є необхідною ланкою в системі життєзабезпечення ВІЛ-інфікованих. Причому це стосується не лише працівників системи Центрів профілактики та боротьби зі СНІДом, для яких толерантне ставлення до своїх пацієнтів є однією з професійних навичок, а й лікарів, середнього та молодшого медичного персоналу всіх, без винятку, медичних закладів, серед яких стигматизація та пряме порушення прав ЛЖВС трапляється досить часто. Зокрема, поширеними є такі дискримінаційні дії, як словесні образи та приниження, порушення принципу конфіденційності, неналежне виконання своїх професійних обов'язків або відмова від надання медичної допомоги ВІЛ-позитивним взагалі.

Однак досьогодні в Україні цей аспект проблеми практично не досліджувався, а всі наявні факти щодо нього були зібрані побіжно, в ході досліджень, присвячених іншим питанням. Кілька невеликих досліджень на цю тему, що були проведені в країнах СНД, підтверджують значні масштаби поширення вказаних негативних явищ [2, 77; 3, 30-32]. Ситуація ускладнюється також тим, що значна частина ЛЖВС недостатньо мірою обізнані щодо своїх прав та закріплених у законодавстві соціальних гарантій, а тому досить часто вони виявляються просто не в змозі однозначно ідентифікувати ситуації, в яких вказані права та гарантії порушувалися. Такий стан речей, по-перше, не дозволяє їм адекватно захищати ці права, а по-друге, значною мірою ускладнює завдання проведення емпіричного дослідження на цю тему.

Обмежений обсяг даної статті не дозволяє детально розглянути специфіку стигматизуючого сприйняття ЛЖВС з боку медичних працівників та його наслідки. Однак вказана проблема, можливо у більш широкому формулюванні, яке охоплює роль та місце системи охорони здоров'я у процесах формування та функціонування стигми щодо людей з незадовільним станом фізичного здоров'я загалом, видається вартою більш детального розгляду у подальшому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балакірева О. Соціально-економічні наслідки епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні: нові прогнози / Балакірева Ольга, Галустян Юлія, Яременко Олександр та ін. ; Український ін-т соціальних досліджень; Британська Рада в Україні ; М.М. Ілляш (ред.), Т.М. Тележенко (ред.). – К. : [б. в.], 2003. – 147 с. : іл. — Текст укр., англ. мовами. — Бібліогр.: с. 130-132. — ISBN 966-8435-02-8.
2. Кушлейкайте М. Отношение медицинских сестер к инфицированным ВИЧ и больным СПИДом / М.Кушлейкайте, А. Киркутис, В. Анулите и др. // Социологические исследования = Социс: Ежемес. науч. и общест.-полит. журн. ; РАН ; Ж.Т. Тощенко (гл.ред.). – 1974. – М., 2006. – №5. – С. 75-77. – ISSN 0132-1625.
3. Мухарямова Л. М. ВИЧ-инфицированные беременные женщины как объект медико-социального анализа: возможности применения качественных социологических методов / Л. М. Мухарямова, Г. Р. Хасанова, О. А. Назарова и др. // Социология медицины: Научно- практический журнал ; Министерство образования и науки Российской Федерации, Московская медицинская академия им.И.М.Сеченова. – 2004. – М., 2007. – № 1. – С. 24-33. – ISSN 1728-2810.
4. Пешле Ж. «Тесными вратами»: этика одной эпидемии / Женевьева Пешле // Требования биоэтики: медицина между надеждой и опасениями: Сб. ст. / Ф. Бриссе-Виньо (сост.); Евгения Еременко (пер.с фр.). – К. : Сфера, 1999. – С. 39-46. – ISBN 966-7267-90-3.
5. Семигіна Т. В. Інформаційне забезпечення соціальної сфери / Т. В. Семигіна ; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія», Школа соціальної роботи ім. В.І.Полтавця. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 156 с. – ISBN 978-966-518-286-3.
6. Семигіна Т. Соціальна робота з людьми, які живуть із ВІЛ/СНІДом : Методичний посібник для проведення курсів підвищення кваліфікації / Т. Семигіна, О. Банас, Н. Венедиктова та ін. ; Тетяна Семигіна (ред.) ; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія», Школа соціальної роботи ім. В.І.Полтавця ; Громадська організація «Соціум-XXI». – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 620 с. – ISBN 966-518-370-2.
7. Соціально-психологічна підтримка ВІЛ-інфікованих дітей та їхніх сімей у громаді : Методичні матеріали до семінару / Т. Авельцева (авт.-упоряд.) ; І.Д. Зверева (заг.ред.). – К. : Науковий світ, 2004. – 90 с. – (Бібліотечка соціального працівника / соціального педагога; Серія «Благополуччя дітей та молоді»). — Додаток до журналу «Практична психологія та соціальна робота». — ISBN 966-675-295-6.
8. Україна: медико-демографічне обстеження-2007 / Український центр соціальних реформ ; Державний комітет статистики України ; Міністерство охорони здоров'я України ; United States Agency for International Development ; Macro International Inc. Calverton, Maryland, США – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2008. – 376 с.
9. Хожило І. І. Профілактика соціально небезпечних хвороб як напрямок соціальної політики держави : Монографія / Ірина Іванівна Хожило ; Національна академія держ. управління при Президенті України ; Дніпропетровський регіональний ін-т держ. управління. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2008. – 254 с. : табл. — Бібліогр.: с. 217-241. — ISBN 978-966-7800-51-2.

ПРИМІТКИ:

¹ Дослідження «Громадська думка щодо ВІЛ/СНІД: обізнаність, ставлення, джерела інформування» проведене АЦ «Соціоконсалтинг» у 2005 році.

² Там само.

³ Там само.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 312+005

В.В. ОСИН

АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА ПОЛИТОЛОГИЮ: ПОИСК ТОЧЕК ПЕРЕСЕЧЕНИЯ МЕЖДУ ИГРОЙ И БОЛЬШОЙ НАУКОЙ

Осин Вадим Владимирович - доцент кафедры философии и социально-политических дисциплин Академии таможенной службы Украины, кандидат политических наук

Дана стаття є спробою узгодження двох перспектив, що альтернативним чином описують стан політичної науки. Експлікація політології як невід'ємної частини великої науки дозволяє пояснити систематичне відтворення дисбалансу у розподілі здібностей. Інтерпретація політичної науки як гри привертає увагу до значного ступеня безцільності, притаманного відповідному інституту.

Ключові слова: політична наука, гра, велика наука, ефект затору.

Данная статья представляет собой попытку согласования двух перспектив, альтернативным образом описывающих состояние политической науки. Экспликация политологии как неотъемлемой части большой науки позволяет объяснить систематическое воспроизведение дисбаланса в распределении способностей. Интерпретация политической науки как игры фокусируется на значительной мере бесцельности, присущей соответствующему институту.

Ключевые слова: политическая наука, игра, большая наука, эффект затора.

The article is an attempt to coordinate two perspectives describing the state of political science in the alternative way. The explication of political science as the integral part of the big science allows to explain the systematic reproduction of disbalance in the capacities allocation. Interpretation of political science as a play focuses on the certain extent of aimlessness being a distinctive feature of the given institute.

Keywords: political science, play, big science, congestion effect.

© В.В. Осин, 2010

Проблема, которой посвящена данная статья, обусловлена тем, что политическая наука нуждается «в регулярной «инвентаризации» в целях укрепления своей концептуальной целостности и организационной структуры» [8, 11]. Помимо сугубо практических целей, вроде обоснования своих интересов «в области высшего образования и научных исследований» [8, 11], описание и концептуализация числа преподавательского состава, рейтинга наиболее цитируемых работ, продолжительности жизни ординарных публикаций и других малоинтересных, на первый взгляд, событий и «фактов» институциональной жизни политической науки позволяет надеяться на достижение подлинного понимания того, каким образом формулируются профессиональные

суждения и рекомендации относительно тех или иных политических феноменов.

Редукция к проблеме (личного) самопознания политологов, отчетливо просматривающаяся в подобной постановке, не может быть признана случайной или недостаточно обоснованной. Напротив, именно такого рода упрощение и подмена позволяют увидеть, по меньшей мере, два значимых обстоятельства, обычно ускользающих от внимания соответствующей группы ученых: неизбежность вопрошания и сложность, на грани невозможности, получения сколь-нибудь удовлетворительных ответов.

В нерасчлененном виде это понимали давно. Скажем, Фалес Милетский, именно «на вопрос, что трудно», ответил парадигмальным образом:

«Знать себя» [10, 103]. Это изречение не только превратилось в императив, начертанный на стенах Дельфийского храма [10, 91], но со временем также способствовало осознанию того, насколько же в действительности тяжело дается знание о себе. И то, что в течение столетий интуитивно постигали многие, И. Кант своим авторитетом в области рассудочной деятельности лишь узаконил: человеческий разум «осаждают вопросы, от которых он не может уклониться, так как они навязаны ему его собственной природой; но в то же время он не может ответить на них, так как они превосходят возможности человеческого разума» [5, 7]. И правота сказанного, пожалуй, нигде не проявляется столь зримо, как в попытках человека постичь науку, самое впечатляющее свое творение.

Ведь если не подлежит сомнению то, что человек есть существо полисное, то верен и родственник этому тезис – политолог есть человек (в значительной мере) определяемый социальным институтом, декларируемой целью которого выступает систематическое и коллективное изучение политики. И в этом случае необходимость (научного) знания о политической науке оправданно рассматривать в качестве требования, навязываемого ученым их «собственной природой». Вместе с тем, постижение политологами предельных оснований своего Beruf, единства призвания и профессии [1, 708–715], происходит в ситуации едва ли не изначальной разобщенности, часто описываемой, как дезинтеграция [3, 115]. И тогда говорят об отсутствии реализма в установке на междисциплинарность [4, 114] или о незнании того, как свести воедино специализированное знание [3, 29–30]. То есть рассуждают в терминах концепции «несоизмеримости» – перспектив, парадигм, теорий, допущений и/или языка.

Отсюда целью настоящей работы является попытка согласования нескольких точек зрения, альтернативным образом описывающих (современное) состояние политической науки. Речь идет о двух пониманиях политологии – как в основе своей игрового занятия и неотъемлемой части все еще формирующейся «большой науки», впервые описанной Д. Прайсом [9].

При этом, вопреки распространенным ныне в философии науки представлениям, подобную операцию согласования я полагаю и осуществимой, и необходимой. Подобная уверенность в контексте политической науки не есть разновидность родового «слепого пятна», свидетельствующего о непонимании стоящих сложностей. На самом деле, политологов издавна отличало знание о зависимости фактов от тех или иных теорий, этом краеугольном камне теории о несоизмеримости (глобальных) перспектив.

Так, еще в 1940 году Б. Липпикотт в классической статье «Тенденциозность американской политической науки» [16] в части, посвященной научному методу [16, 150–153], прямо писал об

иллюзорности представлений о фактах, как о нейтральных и не зависящих от рассуждений образованиях. В частности, игнорирование их контекстно чувствительного характера в лучшем случае будет означать невозможность различения важных и малозначительных обстоятельств [16, 152]. И хотя осознание трудностей не равнозначно наличию хорошо продуманной стратегии их элиминации, длительность дисциплинарного понимания этой проблемы позволяет все же надеяться на осуществимость задекларированной выше процедуры нахождения точек соприкосновения.

Обзор литературы в настоящей статье касается лишь одной из указанных выше интерпретаций политической науки, поскольку применительно к игровой основе политологии соответствующая операция мною ранее уже была проделана [7]. Что касается политической науки, рассматриваемой в качестве разновидности большой науки, то можно отметить, что традиция постижения политологами основ собственной деятельности демонстрирует существенный разрыв между эмпирически ориентированными исследованиями и работами, развивающими концепции, как бы естественно объясняющие обстоятельства, зафиксированные в ходе наукометрических измерений политической науки.

Скажем, в рамках американской и европейской политологии можно встретить достаточно много работ, содержащих значительное количество данных, относящихся к самым разнообразным аспектам политической науки, начиная от уровня удовлетворенности ученых последними достижениями в области и заканчивая рейтингами наиболее престижных политологических отделений. Среди авторов наиболее известных исследований подобного рода можно назвать А. Соммита и Дж. Таненхауса (1964) [18], в значительной мере построивших свою книгу на результатах опроса членов Американской политологической ассоциации; Э. Лэдда-младшего и С. Липсета (1975) [15], при помощи обширного анкетирования пытавшихся охватить все аспекты академической жизни американских социальных наук, в том числе и политической. Из числа более современных работ укажу на Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна (1996) [2], осуществивших статистические подсчеты на материале последнего обобщающего политологического талмуда, а также коллективный труд под ред. Х.-Д. Клингеманна (2007) [8], касающийся развития политической науки в Западной Европе.

Характерные черты всех этих трудов можно увидеть на следующем примере Х.-Д. Клингеманна, говоря о динамике численности преподавателей политологии в Западной Европе («рост на 1100 профессиональных вакансий за последние пять лет» [6, 22]) не сопровождает эти цифры какими-либо комментариями. В итоге получается, что затратные и весьма кропотливые подсчеты

своей единственной целью имели сугубо информативную: «Сколько профессоров-политологов... работает?» [6, 22]. Вопрос о степени продвижении нашего понимания сути политологической деятельности в свете подобной информированности остается риторическим.

Вместе с тем, даже в таком вырванном из контекста виде приведенные выше цифры полностью «вписываются» в тенденцию экспоненциального роста (современной) науки. Отсюда, приняв в качестве гипотезы подверженность политической науки трансформациям, происходящим с наукой в последние несколько столетий, в дальнейшем можно надеяться на более содержательную интерпретацию полученных данных, тем самым выявляя и отличительные особенности развития политологии.

Следовательно, использование при сборе и интерпретации данных той или иной теории, допустим, «большой науки» Д. Прайса, не только позволяет избежать умолчаний, но и стимулирует разрушение тавтологичности большинства предлагаемых объяснений, понуждая рассматривать данные не *per se*, а в качестве индикаторов – не всегда репрезентативных – тенденций, носящих в сравнении с политической наукой более общий характер.

Таким образом, общей чертой названных работ выступает их предельная атеоретичность. На самом деле, они представляют собой свод «фактов», собранных в течение некоего периода времени и по достаточно нерегулярным поводам. Такого рода практика, в которой без труда различимы обертон воззрения, согласно которому гипотезы и направление исследования должны определяться самим материалом, предполагает – и достаточно часто – вообще какое-либо отсутствие пояснений. Более того, содержательная интерпретация цифр тяготеет к тавтологии, по условиям которой процесс объяснения не только иницируется зафиксированными обстоятельствами, но ими же и п(р)оверяется.

В целом, обзор литературы показывает, что в условиях ориентации на эмпирически ориентированные исследования, приведших к накоплению значительного количества данных об институциональной стороне политической науки, необходимо активизировать усилия, направленные на концептуальную интерпретацию имеющихся/зафиксированных «фактов». Это позволит избежать бесцельной практики накопления фактов, не связываемых между собой никаким содержательным образом, кроме того, что устанавливается чисто статистически внутри самого этого массива. Предполагаемое тем самым согласование конкурирующих перспектив есть необходимый шаг в направлении экспликации оснований и контекста политологической деятельности.

В одной из своих статей [7] я попытался обосновать точку зрения, согласно которой политическая наука представляет собой игровое в сво-

их основах занятие. Были проведены параллели между существенными чертами игры и профессиональной деятельностью политологов, и, в частности, показано, что последней во многом присущ несерьезный и агональный характер, сопровождающийся и напряжением, и радостью, и осознанием «иного бытия». И все эти черты игры оказываются присущи политологии изначально и всегда постольку, поскольку она есть наука-в-становлении, никогда не успевающая превратиться как целостность в серьезное занятие.

То, что подобная интерпретация политической науки не может быть отдана на откуп лишь одной перспективе, было ясно изначально, и никакие соображения, наподобие приращения (теоретического) знания, не могли смягчить этого понимания. Гораздо больше вопросов вызывала возможность примирения глобального видения Й. Хейзинги с любым другим, к тому же пригодным для объяснения тех же «фактов» институциональной жизни политологии. С моей точки зрения, именно концепция большой науки Д. Прайса в существенных своих пунктах соприкасается с игровым пониманием политической науки.

Несколько нарушая последовательность авторского изложения, можно утверждать следующее: в эпоху большой науки происходит нарушение нормального распределения способностей, в силу чего качественные показатели научного роста медленнее количественных [9, 373–374, 289].

Относительно более медленного роста качественных показателей научного, можно сослаться на цифры, приводимые С. Шюттемейер. Последняя, обращаясь к показателям развития политической науки в Германии, отмечает две тенденции, плохо согласующиеся друг с другом. С одной стороны, значительно возросла численность молодых преподавателей («с 427 в 1992 г. до 626 в 2004 г.» [13, 188], то есть на 46,6 %), «многие из которых работают над диссертациями» [13, 188], что, конечно же, вполне «можно рассматривать как позитивную тенденцию подготовки нового поколения политологов» [13, 188]. Вместе с тем, «рост наиболее квалифицированных преподавателей впечатляет существенно меньше, за тот же период он составил 12 % (309 в 1992 г., 347 в 2004), и, что вызывает особое беспокойство, число докторов колебалось вокруг 130, не увеличиваясь вообще (132 в 1992 г., 126 в 2004 г.)» [13, 188].

То, что подобная диспропорция является, по всей видимости, отражением произошедшего нарушения в распределении способностей, подтверждает, более косвенным, правда, образом, «лидерство» политологов в номинации «наименее интересные работы в социальных науках», а также чрезвычайно низкий уровень энтузиазма, выражаемый учеными относительно современных достижений политической науки и собственной увлеченности ее проблемами [18, 13–14; 17, 474].

Не говоря уже о слабом интересе, выражаемом политологами к работам друг друга: даже в случае наиболее заметных исследований больше половины из них забываются в течение десяти лет [2, 52–53].

Легко заметить тождественность этих данных тем, что ранее [7] использовались мною для обоснования игровой интерпретации политической науки. Это, однако, не означает сравнимости перспектив, поскольку представление Й. Хейзинги о том, что «культура в ее древнейших фазах «играется»... она развивается в игре и как игра» [11, 196–197] открыло возможность систематической демонстрации того, каким образом институт политической науки постоянно рекрутирует в свои ряды ученых, экзистенциально не связанных с соответствующими проблемами. Чтобы не оказаться просто еще одним способом ничего-сказанному-не-добавить, теория большой науки должна быть дополнена правдоподобным описанием того, как научные области из поколения в поколение осуществляют несбалансированное – в смысле сродности интересов и способностей – рекрутирование исследователей.

Рассуждение, лежащее в основании высказанной Д. Прайсом гипотезы о нарушении нормального распределения способностей, применительно к нашему случаю может быть реконструировано следующим образом. Значимость науки в течение последних столетий неуклонно растет, что предполагает ее привлекательность в глазах все большего количества людей. И если в прошлом, в условиях, в общем-то, невысокой престижности науки, учеными становились люди с наибольшей экзистенциальной потребностью в этом виде деятельности, то теперь (несколько) меньшая экзистенциальная потребность новых членов компенсируется их большей амбициозностью и стремлением добиться социально признанного успеха.

Подобный ход мысли, кажется, не объясняет неудовлетворенности ученых: логично предположить, что наиболее престижные области посредством ожесточенной конкуренции будут отбирать наиболее одаренных индивидов, что автоматически исключает какие-либо сомнения в качестве их работы. Для разрешения этого затруднения и описания дальнейшего поведения индивидов в условиях, когда «общество разбрасывает различного рода приманки и капканы, с тем чтобы привлечь людей в определенные области и задержать их там» [9, 374], обратимся к классической статье Дж. Холтивангера и М. Уолдмана [14].

Полагая, что в теории рационального выбора существует серьезное противоречие между допущением о рациональном поведении людей и ограниченными способностями последних в деле приобретения и обработки информации [14, 1], авторы выделяют две группы гетерогенных кторов, «искусшенных (sophisticated)», т. е. обладающих правильными или рациональными ожидания-

ми, и «наивных (naive)», т. е. ограниченных в своих возможностях иметь подлинно рациональные ожидания [14, 1–2]. Стремясь «охарактеризовать состояние эквilibrium при этих типах гетерогенности» [14, 2], Дж. Холтивангер и М. Уолдман рассматривают несколько сценариев развития событий.

Один из них, релевантный нашему случаю и названный эффектом затора или скопления (congestion), предполагает следующее: чем больше количество делающих один и тот же выбор, тем меньше блага получает каждый из них [14, 2]. «Предположим, что ряд индивидов должен сделать выбор профессии. Предположим также, что у большинства из них – примитивные представления о реальности и неправильные ожидания, но некоторые способны к рациональному расчету. Хотя в большинстве случаев принятые решения будут основаны на недостаточной информации и, стало быть, неоптимальны, информированное меньшинство будет способно предвидеть это и компенсировать намечающийся дисбаланс путем выбора иной, чем у большинства, модели поведения. Скажем, если в избытке докторов, то искусшенные индивиды станут инженерами или юристами. Так что в результате общество придет примерно к такому же состоянию равновесия, которое наступило бы при всеобщей искусственности ...» [12, 68].

Подобное описание чрезвычайно привлекательно с точки зрения понимания того, как может быть равновесной системой нарушенное распределение способностей, неустанно производя при этом политологов, не испытывающих удовлетворения от осознания того, чем они занимаются. Другими словами, можно предположить, что наибольшая конкуренция в науке будет наблюдаться в социально наиболее престижных дисциплинах, вследствие чего принимаемые в последних стандарты научности будут несколько ниже, чем не в столь значимых областях. В последних рекрутирование обеспечивается, с одной стороны, выбором «искусшенных агентов», в своем (все) ведении противостоящих выбору основной массы «наивных». А с другой стороны – большим притоком индивидов, на чей выбор «внешние» факторы оказали наименьшее влияние.

Учитывая также фактически общепризнанное постоянство количества одаренных индивидов, легко предвидеть, что менее престижным научным дисциплинам, где процент экзистенциально укорененных индивидов, по всей видимости, окажется, в сравнении с социально одобряемыми областями, выше, будет присуща наибольшая степень удовлетворенности от проводимых исследований. И некоторые данные подтверждают это предположение. Так, когда представителей семи гуманитарных и социальных наук попросили ответить на вопрос, редко ли они встречают интересные статьи в главном журнале их дисциплины, политологи вновь оказались «впереди»,

что было обеспечено 43 % опрошенных, ответивших положительно, что более чем вдвое превышает аналогичный процент лингвистов (19 %) и почти вдвое – антиковедов и философов (по 23 %) [17, 474]. Меньшая престижность последних трех наук кажется очевидной...

Таким образом, релевантным следствием открытого Дж. Холтивангером и М. Уолдманом «эффекта затора» является вовсе не то, что «наличие небольшого числа искушенных индивидов сдвигает равновесие в направлении, соответствующем ситуации всеобщей искушенности» [12, 68], а, скорее, возможность пирровой победы. То есть, обеспечивая за счет собственной престижности наибольший приток «кадров», политическая наука может (вскоре) столкнуться с тем, как ее достижение оборачивается ее же по-

ражением, когда обнаружится перекося в сторону привлечения индивидов, чьи способности могут не (совсем) подходить для этой дисциплины.

Пытаясь найти точки соприкосновения между двумя перспективами, альтернативным образом описывающих примерно один и тот же эмпирический базис, я в итоге получил два объяснения последнего, несводимых друг к другу. В соответствии с игровой интерпретацией, политическая наука есть занятие в значительной мере бесцельное, подобно тому, как и сама игра имеет значения лишь для играющих. Экспликация теории большой науки Д. Прайса позволяет в качестве главного объяснения выдвинуть дисбаланс в распределении способностей. Очевидно, что эти два объяснения нуждаются в синтезе, осуществлению которого и будут посвящены мои следующие публикации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вебер М. Наука как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер : пер. с нем. – М. : Прогресс, 1990. – С. 707–735.
2. Гудин Р. И. Политическая наука как дисциплина / Р. И. Гудин, Х.-Д. Клингеманн // Политическая наука: новые направления: пер. с англ. – М. : Вече, 1999. – С. 29–69.
3. Доган М. Политическая наука и другие социальные науки / М. Доган // Политическая наука: новые направления: пер. с англ. – М. : Вече, 1999. – С. 113–146.
4. Истон Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее / Д. Истон // Современная сравнительная политология: хрестоматия: пер. с англ. – М. : Московский общественный научный фонд, 1997. – С. 9–31.
5. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант: пер. с нем. – М. : Мысль, 1994. – 591 с.
6. Клингеманн Х.-Д. Сравнительный анализ развития политической науки в Западной Европе на 2005 г. / Х.-Д. Клингеманн // Политическая наука в Западной Европе: пер. с англ. – М. : Аспект пресс, 2009. – С. 15–47.
7. Осін В. В. До питання про ігрову основу політичної науки / В. В. Осін // Вісник Харківського національного університету. – 2009. – № 861. Вип. 15. – С. 56–65.
8. Политическая наука в Западной Европе: пер. с англ. – М. : Аспект пресс, 2009. – 488 с.
9. Прайс Д. Малая наука, большая наука / Д. Прайс // Наука о науке (сборник статей): пер. с англ. – М. : Прогресс, 1966. – С. 281–384.
10. Фрагменты ранних греческих философов. От этических теокосмогоний до возникновения атомистики / Под ред. А. В. Лебедева. – М. : Наука, 1989. – 576 с.
11. Хейзинга Й. Homo ludens. Опыт определения игрового элемента культуры // Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня / Й. Хейзинга: пер. с нидерл. – М. : Прогресс, 1992. – С. 5–241.
12. Цебелис Дж. В защиту теории рационального выбора / Дж. Цебелис // Современная сравнительная политология: хрестоматия: пер. с англ. – М. : Московский общественный научный фонд, 1997. – С. 52–83.
13. Шюттемайер С. С. Современное состояние политической науки в Германии / С. С. Шюттемайер // Политическая наука в Западной Европе: пер. с англ. – М. : Аспект пресс, 2009. – С. 180–210.
14. Haltiwanger J. Rational Expectations and the Limits of Rationality: An Analysis of Heterogeneity / J. Haltiwanger, M. Waldman // UCLA Economics Working Papers 303, UCLA Department of Economics (<http://www.econ.ucla.edu/workingpapers/wp303.pdf>)
15. Ladd Jr. E. C. The Divided Academy: Professors and Politics / E. C. Ladd, Jr., S. M. Lipset // McGraw-Hill Company, 1975. – 401 p.
16. Lippincott B. E. The Bias of American Political Science / B. E. Lippincott // Discipline and History: political science in the United States / (Eds.) J. Farr, R. Seidelman. – The University of Michigan Press, 1993. – Pp. 147–157.
17. Sigelman L. The Coevolution of American Political Science and the American Political Science Review / L. Sigelman // American Political Science Review. – 2006. – Vol. 100, № 4 (November). – P. 463–478.
18. Sommit A. American Political Science. A Profile of a Discipline / A. Sommitt, J. Tanenhaus. – New York: Prentice Hall, 1964. – 173 p.

УДК 381.008

А.А. ШУЛІКА

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ ЯК ОСНОВНИЙ СВІТОВИЙ ОРГАН СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА

Шуліка Андрій Андрійович – аспірант кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Розглядається Міжнародна організація праці як основний соціально-трудовий орган в світі, який зіграв ключову роль у встановленні політики соціального партнерства.

Ключові слова: соціальне партнерство, Міжнародна організація праці, Міжнародна конференція праці, Адміністративна рада, рекомендації та конвенції МОП.

Рассматривается Международная организация труда как основной социально-трудовой орган в мире, который сыграл ключевую роль в становлении политики социального партнерства.

Ключевые слова: социальное партнерство, Международная организация труда, Международная конференция труда, Административный совет, рекомендации и конвенции МОТ.

International organization of labour as basic socially-labour organ is examined in the world, which played a key role in becoming of policy of social partnership.

Keywords: social partnership, International organization of labour, International conference of labour, board of administration, recommendations and conventions.

© А.А. Шуліка, 2010

Актуальність цієї статті визначається тим, що історично ідея соціального партнерства виникла та отримала розвиток у країнах Західної Європи. Головною причиною виникнення соціального партнерства було усвідомлення наслідків антагоністичних зіткнень між працею та капіталом, а також представниками цих класів та державою у другій половині XIX ст. Непримиренна класова боротьба між найманою робочою силою та роботодавцями (підприємцями) загрожувала підірвати основи державної влади та призвести до кризи політичної системи, перш за все внаслідок її нестабільності.

Відсутність у західному світі протягом десятиліть значних соціальних конфліктів та суспільних потрясінь є в значній мірі результатом реалізації ідеї соціального діалогу праці та капіталу при посередництві держави. Практичне втілення ця ідея отримала після визнання необхідності трьохстороннього співробітництва (трипартизму) представників найманої праці, підприємців та держави.

Важливе питання впливу Міжнародної організації праці на процеси становлення та функціонування соціального партнерства є об'єктом пильної уваги багатьох вітчизняних та іноземних дослідників. Так, на проблему співробітництва основних суб'єктів соціального партнерства з МОТ звертали свою увагу Тупиця О.Л., Давиденко В.В., Андрущенко А.І., Дубровський І.М., Діденко Н.Г.

Основною метою цієї статті є дослідження Міжнародної організації праці як основного органу соціального партнерства в світі. До головних

цілей також належать: аналіз історії виникнення та становлення МОП; розгляд основних керівних органів МОП, які засновані на основі трипартизму.

Міжнародна організація праці є однією з багатьох світових організацій, яка найбільш успішно виконує свій мандат. Вона була заснована у 1919 р. та існує вже 90 років. МОП стояла у затвердженні таких основоположних трудових та соціальних стандартів, як 8-годинна тривалість робочого дня, політика зайнятості, охорона материнства, закони про дитячу працю та інші нормативні акти, які сприяли охороні праці, мирним соціально-трудовим відносинам та збереженню соціально-політичної стабільності. Більшість держав світу не мали б змоги реалізувати ці норми без одночасних, спільних дій інших країн світу.

У преамбулі до Статуту МОП наголошується, що метою створення цієї організації є загальний та міцний мир, який може існувати тільки на основі соціальної справедливості [8].

Акт про заснування Міжнародної організації праці був розроблений Комісією з міжнародного трудового законодавства, яка була створена Паризькою мирною конференцією в 1919 році. Він увійшов до Версальського мирного договору, в якості частини XIII. Найбільш вагому роль у цьому процесі зіграли Велика Британія та Франція. Авторами англійського тексту, який Комісія прийняла за основу, були майбутні керівники Міжнародного бюро праці Гарольд Батлер та Едвард Філен. У той час, як становлення та робота Ліги Націй проходила зі значними труднощами, МОП доволі швидко стала ефективно діючою

організацією. Міжнародна конференція праці за два роки (1919-1920) прийняла дев'ять Конвенцій та десять Рекомендацій. Створена для розробки міжнародних трудових норм та контролю за їх реалізацією. Загалом з моменту свого виникнення до початку Другої світової війни за перші двадцять років свого існування (1919-1939) було прийнято 67 Конвенцій та 66 Рекомендацій. Початково норми стосувались переважно умов праці – перша конвенція 1919 року регламентувала час праці, вона встановлювала тривалість робочого дня 8 годин, а тижня – 48 годин. Умови зайнятості стали предметом цілого ряду норм.

Конвенції, які були прийняті після Другої світової війни, стосувались важливої проблеми прав людини: свобода об'єднання, викорінення примусової праці, дискримінація та інше. В 1948 році була прийнята одна з головних конвенцій МОП № 87 про свободу об'єднань. Вона спричинила великий вплив на характер соціально-трудових відносин у світі.

Однією з головних заслуг Міжнародної організації праці є найактивніша роль у процесі створення концепції соціального партнерства, а також допомогати підтримку встановлення цієї системи регулювання соціально-трудових відносин у більшості країн світу.

МОП сприяла розробці принципів взаємодії суб'єктів трудових відносин, основою якої є необхідність участі в вирішенні проблем, які виникають у соціально-трудовій сфері, трьох сторін: представників роботодавців, представників найманої праці, представників держави.

З цього можна зробити висновок, що трипартизм було прийнято за основу в системі соціального партнерства на інституційному рівні його функціонування. Таку думку підтверджує те, що у рішеннях Конвенцій та прийнятих МОП рекомендаціях представлено інтереси трьох сторін – державної влади, роботодавців та найманих працівників.

Тристороння співпраця має також своє відображення в керівних органах Міжнародної організації праці, яка є унікальним форумом, де уряди та інші суб'єкти соціального партнерства країн-членів МОП можуть вільно та відкрито обговорювати свою національну політику в соціально-трудовій сфері. Така структура робить МОП однією з небагатьох міжнародних організацій, в якій об'єднання роботодавців та найманої праці мають рівноцінні голоси з урядами країн у формуванні курсу та програм країн в цій сфері [9, 33].

До основних керівних органів МОП входять Міжнародна конференція праці та Адміністративна рада.

Міжнародна конференція праці проводить-ся у червні кожного року в Женеві. Разом з делегатами уряду в Конференції беруть участь та виступають представники підприємців та найманих працівників, які виступають та голосу-

ють незалежно один від одного, і навіть можуть виступати проти один одного. Конференція є світовим форумом для обговорення загальних трудових та соціальних проблем і міжнародних трудових норм. Вона визначає загальну політику Організації. Кожні два роки Конференція приймає дворічну програму роботи та бюджет МОП, який складається з внесків держав-членів.

У період між конференціями роботою Міжнародної організації праці керує Адміністративна рада, до якої входять 28 представників урядів, 14 представників найманих працівників та 14 представників роботодавців. Ця виконавча рада проводить свої засідання три рази на рік у Женеві. Вона приймає рішення з політики Організації, визначає її програму й бюджет, які представляються на Конференцію для затвердження. Рада також обирає Генерального Директора Міжнародного Бюро Праці.

Десять урядових місць в Адміністративній раді постійно закріплені за країнами найбільш розвиненими у промисловому відношенні: Бразилія, Китай, Франція, Німеччина, Індія, Італія, Японія, Російська Федерація, Сполучені Штати Америки. Представники інших країн-учасниць обираються до Адміністративної ради делегатами урядів на Міжнародній конференції праці на трирічний термін з урахуванням географічного розподілу. Підприємці та наймані працівники самі й окремо один від одного обирають своїх членів.

Міжнародне бюро праці в Женеві є постійним секретаріатом Міжнародної організації праці, її штаб-квартирою, дослідницьким центром та видавництвом. Адміністративно-керівні функції децентралізовані й реалізуються регіональними та місцевими відділеннями і бюро. Керує Секретаріатом Генеральний директор Міжнародного бюро праці, який обирається на п'ятирічний термін з можливістю переобрання. У штаб-квартирі і Женеві й більш ніж 40 представництв по всьому світу працюють більш ніж 2500 спеціалістів та службовців.

Також регулярно проводяться регіональні конференції держав-членів Міжнародної організації праці, які розглядають питання, що представляють для них особливий інтерес.

Адміністративній раді та бюро допомагають в їх діяльності тристоронні комітети, які охоплюють основні галузі промисловості, а також комітети експертів з таких питань, як професійна освіта, вдосконалення методів управління, гігієна та охорона праці, трудові відносини, робітнича освіта та особливі проблеми окремих категорій найманих працівників – молоді, жінок, інвалідів та інше.

Серед основних підрозділів Міжнародного бюро праці можна виділити Бюро з діяльності підприємців, Бюро з діяльності трудящих, Департамент урядової діяльності, законодавства та адміністрації праці.

Важливість ефективного функціонування Бюро з діяльності підприємств обумовлюється тим, що успішно працюючі підприємства складають основу будь-якої стратегії розширення зайнятості, підвищення рівня життя, соціально-політичної стабільності. Бюро з діяльності підприємств Міжнародного бюро праці працює з організаціями роботодавців, допомагає їм ефективно використовувати свої функції. Воно проводить програму сприяння об'єднанням роботодавців у державах, які розвиваються та здійснюють перехід до ринкової економіки, а також в країнах, які переживають різного роду соціально-політичні конфлікти.

Бюро з діяльності трудящих є спеціалізованим підрозділом Міжнародного бюро праці. Його основним завданням є підтримка щільного зв'язку з профспілковими об'єднаннями в різних країнах, надавати ресурси МОП у їх розпорядження, допомагати Організації реагувати на їх проблеми, пріоритети діяльності, інтереси та позиції й діяти з урахуванням цього. Таке завдання одного з підрозділів Міжнародної організації праці пов'язано з тим, що з моменту створення МОП профспілковий рух бачив у цій організації опору для своєї діяльності та важливий центр для встановлення контактів на міжнародному рівні.

З цією ціллю Бюро координує всю діяльність МОП, яка стосується організацій найманих працівників. Її найголовніші цілі: сприяння розвитку та укріпленню представницьких, незалежних та демократичних профспілкових організацій; розширення їх можливостей з участі у переговорах з політичних, економічних та соціальних питань і в прийнятті рішень у цих галузях; допомога профспілкам активно брати участь у діяльності МОП.

Департамент урядової діяльності, законодавства та адміністрації праці разом з Бюро з діяльності підприємств та Бюро з діяльності трудящих пропонують унікальний набір послуг з розвитку можливостей міністерств праці та інших відповідних урядових органів з налагодження та ефективного функціонування соціального партнерства. До них входять як традиційні функції підтримки урядів, вдосконалення законодавства й управління в соціально-трудовій сфері, так і комплексне сприяння відповідним державним органам у розробці та реалізації економічної та соціальної політики в цілому. Особлива увага приділяється проблемам структурної перебудови економіки та реформи державного сектора.

Ефективне регулювання праці у відповідь на соціально-економічні зміни вносить важливий внесок у поліпшення умов праці та, в той же час, національний розвиток.

Як ми можемо побачити структура керівних органів Міжнародної організації праці повністю відповідає Конвенції № 144, яка розглядає питання тристоронніх консультацій та підкреслює, що ефективні консультації між представниками

уряду, підприємств та трудящих необхідні для встановлення міжнародних трудових норм [3, 48].

Конвенція № 144 про «Тристоронні консультації для сприяння застосуванню міжнародних трудових норм» була прийнята 21 червня 1976 р. та ратифікована Постановою Верховної Ради України від 17 грудня 1993 р. Цей документ передбачає, що кожний член Міжнародної організації праці, який ратифікував цю Конвенцію, зобов'язується здійснювати процедури, які забезпечують ефективні консультації між представниками уряду, роботодавців і працівників з питань, що стосуються діяльності Міжнародної організації праці. Кожна країна визначає характер і форму процедур відповідно до національної практики та тільки після консультації з представницькими організаціями [4].

Також не менш важливою є Рекомендація № 113 щодо консультацій та співробітництва між державною владою та організаціями підприємств і працівників у галузевому та в національному масштабі прийнята 20 червня 1960 року. В ній вказується, що необхідність прийняття цієї рекомендації викликана тим, що треба вживати заходів, котрі відповідають національним умовам, для сприяння у галузевому та національному масштабі ефективним консультаціям і співробітництву між державними органами влади та організаціями роботодавців і працівників [7].

Відповідно до національних звичаїв або практики такі консультації та співробітництво мають забезпечуватися чи полегшуватись: добровільними діями з боку організацій роботодавців і працівників; заходами заохочення з боку державних органів влади; законодавством; поєднанням будь-яких із цих методів [7].

Загальною метою таких консультацій і співробітництва має бути сприяння взаєморозумінню та добрим відносинам між державними органами влади й організаціями роботодавців і працівників, а також між цими організаціями, з метою розвитку економіки в цілому або її окремих галузей, поліпшення умов праці та підвищення життєвого рівня.

МОП підтримує основи трипартизму також і в країнах-членах, сприяє соціальному діалогу між профспілками та роботодавцями, які беруть участь у формуванні та реалізації політики країни в соціально-трудовій сфері.

Як приклад такої діяльності можна навести Резолюцію про трипартизм та соціальний діалог прийняту в Женеві 18 червня 2002 року на 90-й сесії Міжнародної конференції праці.

В цьому документі підкреслюється унікальність тристоронньої структури МОП та важливість тристороннього характеру цієї організації, де уряди та представники найманих працівників і роботодавців мають змогу вільно та відкрито обмінюватись думками й досвідом, а також сприяти закріпленню механізмів ведення діалогу

та формування консенсусу [6]. Важливим фактом є те, що в цьому документі наголошується, що однією зі стратегічних завдань Міжнародної організації праці є закріплення трипартизму та соціального діалогу в світі.

Важливою функцією МОП є здійснення нормотворчої діяльності, що стосується сфери соціально-трудових відносин. Ці нормативні документи систематизуються (кодифікуються) в Міжнародному кодексі праці. У Кодексі надається правова основа соціального партнерства, висловлені конкретні правові норми, які представлені в спеціальних юридичних актах – уже згаданих раніше, Конвенціях та Рекомендаціях МОП, в яких визначається правовий статус суб'єктів соціального партнерства [1, 40]. Ці акти є обов'язковими до виконання країнами-членами МОП, які у встановленому порядку ратифіковані цими країнами. Україна, як член Міжнародної організації праці, також повинна виконувати це положення, тим більше, що за законодавством України у випадку, якщо в міжнародних договорах чи міжнародних угодах, в яких бере участь Україна, передбачено інші норми та правила, ніж ті, які містить у собі законодавство України, то в такому випадку застосовуються норми та правила міжнародного договору чи міжнародної угоди.

Важливою метою діяльності МОП є допомога країнам-членам у створенні своєї власної системи соціального партнерства та формуванні політики країни та законодавства в сфері праці.

Міжнародний кодекс праці визначає основні положення та принципи соціального партнерства (трипартизму). До основних принципів соціального партнерства, які закріплені в міжнародному законодавстві, належать: рівноправність сторін і довір'я у відносинах; повага та врахування інтересів учасників переговорів; дотримання норм законодавства; добровільність прийняття взаємних обов'язків у процесі підписання та ухвалення договорів і угод; сприяння з боку держави у напрямі зміцнення та розвитку системи соціального партнерства; повноважність соціальних партнерів та їх представників, а також повнота представництва; невтручання в справи один одного; відповідальність сторін за невиконання прийнятих обов'язків; свобода вибору і обговорення питань, що входять у сферу соціального партнерства та ін.

Принципи, які були розроблені та сформульовані МОП, мають універсальний

характер, але ця організація не виключає можливості для інститутів соціального партнерства інших країн доповнювати їх положеннями, які більше відповідають соціокультурним, економічним, політичним, ментальним, соціально-психологічним та іншим особливостям національного, регіонального і місцевого рівня країни.

Авторитет МОП у регулюванні соціально-трудових відносин, які засновані на принципах соціального партнерства, зниженні кількості та рівня напруженості соціальних конфліктів, скороченні масового страйкового руху, є беззаперечним. Світовий досвід розв'язання спірних питань соціально-трудової сфери підтверджує, що їх можна вирішувати на основі правової бази МОП, тобто Конвенцій та Рекомендацій.

Таким чином, ми можемо дійти висновку, що законодавцем загальних принципів соціального партнерства вже багато десятиріч є Міжнародна організація праці, членами якої є абсолютна більшість держав світу. Разом з тим МОП постійно підкреслює, що ідеальної та придатної абсолютно для всіх моделі соціального партнерства не існує. Врахування національної специфіки є одним з головних принципів реалізації соціального партнерства в тій чи іншій країні.

Але інтернаціональним елементом є триада суб'єктів соціального партнерства. МОП застосовує її у власній структурі та активно рекомендує трипартизм, тобто постійну участь у соціальному партнерстві трьох головних сил: професійних спілок, роботодавців та державних органів влади. Причому в залежності від національної специфіки держава може брати участь як безпосередньо (через своїх представників), так і опосередковано (через арбітражні органи та законодавчі акти).

Трипартизм як система соціально-трудових та виробничих відносин знайшов визнання та увійшов у практику багатьох держав з ринковою економікою. Система тресторонньої співпраці широко пропагувалась МОП та активно впроваджувалась на практиці. В багатьох країнах були створені тресторонні консультативні органи, в завдання яких входила розробка рекомендацій з різних аспектів праці для державних органів.

Таким чином, можна дійти висновку, що МОП не бачить великої різниці між соціальним партнерством та трипартизмом. Законодавство цієї організації також підтверджує дане твердження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко А. І., Дубровський І. М. Система соціального партнерства як інститут регулювання трудових відносин в Україні. / А. І. Андрущенко, І. М. Дубровський – Х., 2004. – 175 с.
2. Діденко, Н. Г. Європейські моделі соціального партнерства: досвід для України / Н. Г. Діденко // Держава та регіони. Серія: Державне управління. – 2007. – 1. – С.56-61
3. Дубровський І. М. Соціальне партнерство (Учбово-методичний матеріал до навчального курсу) / І. М. Дубровський - Харків, 1999. – 118 с.
4. Конвенція МОП № 144 Тресторонні консультації для сприяння застосуванню міжнародних трудових норм [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_175

5. Масюк, О. П. Перспективи взаємодії «патерналізм - партнерство» як форми інтеграції в сучасних світових відносинах / О. П. Масюк // Культурологічний вісник (Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини). – Запоріжжя, 2008. – Вип. 21. – С.108-113
6. Резолюция о трипартизме и социальном диалоге принята 18 июня 2002 года Международной конференцией труда на ее 90-й сессии / Женева [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ntser.gov.ua/ua/lawbase/international.html>
7. Рекомендація МОП щодо консультацій та співробітництва між державною владою та організаціями підприємців і працівників у галузевому та в національному масштабі № 113 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_243
8. Устав Международной организации труда [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.4403.2&nobreak=1>
9. Хансен М. Демократизация и МОТ / М. Хансен // Человек и труд. – 1992. – №8. – 12. – С.30 – 37.

УДК 327

С.В. ШУЛЯК

ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ В АРАБСЬКОМУ СВІТІ: НЕВДАЛА ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ЧИ ТРАНСФОРМАЦІЯ АВТОРИТАРИЗМУ?

Шуляк Сергій Вікторович – доцент кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, кандидат політичних наук

У статті аналізуються найважливіші політичні зміни, що відбуваються в арабському світі. Автор пропонує розглядати їх як результат реалізації арабськими авторитарними режимами стратегії виживання.

Ключові слова: арабський світ, політичні зміни, демократизація, авторитаризм.

В статье анализируются важнейшие политические изменения, происходящие в арабском мире. Автор предлагает рассматривать их как результат реализации арабскими авторитарными режимами стратегии выживания.

Ключевые слова: арабский мир, политические изменения, демократизация, авторитаризм.

The important political changes in Arab World are analyzed in this article. The author suggests considering them as a result of realization of surviving strategy by Arab authoritarian regimes.

Keywords: Arab World, political changes, democratization, authoritarianism.

© С.В. Шуляк, 2010

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. минулого століття в багатьох арабських країнах розпочалися зміни, що свідчили про певну лібералізацію політичного життя: проведення більш конкурентних виборів, послаблення обмежень діяльності ЗМІ, підвищення рівня індивідуальних свобод, розширення сфери діяльності неурядових організацій тощо. Ці процеси збіглися в часі з демократичними перетвореннями в Центральній та Східній Європі, що дало привід розглядати їх як складову глобальної хвилі демократизації. Здавалося, що нарешті, «третя хвиля» демократизації досягла й Близького Сходу. Проте вже з середини 1990-х рр. стало зрозуміло, що зазначені процеси мають обмежений і контрольований характер, і не приводять до зміни існуючих режимів. Більше того, у низці країн (Єгипет, Марокко, Туніс, Ліван, Йорданія, Йемен), замість поглиблення лібералізації з'явилися ознаки делібералізації: більш суворе законодавство стосовно ЗМІ, придушення опозиційних рухів, постійне відкладання виборів.

Зазначена тенденція спричинила дискусії серед фахівців і появу величезної кількості досліджень, покликаних пояснити причини невдач демократизації в арабському світі та запропонувати рецепти її успішної реалізації. Саме з таких позицій переважна більшість дослідників, тут можна згадати, зокрема, праці Е. Кедурі [1], Б. Льюїса [2], Дж. Крістел [3], Л. Андерсон [4], І. Ібрагіма [5], М. Тесслера [6], С. Бромлея [7], Л. Гудсона та С. Радвана [8], С. Грінвуда [9], і розглядала політичні зміни в арабських країнах. Тобто, дослідники, виходячи з поло-

жень транзитології, що передбачає стадіальний та переважно лінійний перехід від авторитаризму до демократії, досліджували те, чого не було (тобто початок руху до демократії), а не те, що відбувалося насправді (трансформація авторитарних режимів, їхнє успішне пристосування до нових умов).

Лідери арабських держав, що ініціювали ті чи інші ліберальні зміни, не мали намірів зробити політичну систему відкритою. Обмежена й жорстко контрольована лібералізація ініціюється ними з метою уникнути економічного або іншого соціального тиску, і є частиною загальної стратегії виживання режиму, а не початком демократичного транзиту. До такої системи, що практикує обмежену й контрольовану лібералізацію, без подальшої демократизації Д. Брамберг пропонує застосовувати концепт «лібералізована автократія». На його думку, це «...тип політичної системи, інститути, правила та логіка якого відкидають будь-яку лінійну модель демократизації» [11, 56].

Таким чином, аналіз політичних процесів в арабських країнах із точки зору можливої демократизації не є достатньо коректним. Скоріше їх слід розглядати як складові загальної стратегії політичного виживання, що застосовується тим чи іншим режимом, а їх специфічний перебіг залежить від політичної ситуації в кожній конкретній країні в конкретний проміжок часу. У цьому сенсі можна погодитися з Х. Албрехтом і О. Шлюмбергером, які пропонують розглядати обмежені ліберальні зміни в

арабських країнах як спробу подолати структурну кризу легітимності, яку арабські режими почали відчувати з кінця 1980-х рр. [12, 385]. При цьому вони вказують на два головні фактори, що стали структурними обмеженнями в політичних опціях авторитарних арабських еліт з середини 1980-х рр., і обумовили ці зміни: 1) нестача ресурсів як, переважно, економічний фактор (мається на увазі суттєве скорочення прибутків внаслідок падіння цін на нафту та скорочення або взагалі припинення зовнішньої допомоги з боку іноземних патронів); 2) «незаперечна глобальна парадигма, відповідно до якої політичні зміни, якщо вони відбуваються, мають бути спрямовані у бік демократизації» [12, 372]. До цього слід додати ще одне обмеження, так би мовити, структурного характеру, властиве всім недемократичним системам – нестача демократичної легітимності. Ця нестача викликає необхідність постійно шукати яку-небудь іншу форму легітимності, що є основою стратегії виживання режиму.

Отже, більш виправданим здається аналіз політичних змін, що відбулися в арабських країнах, не на системному рівні, тобто як зміну типу режиму, а на рівні субсистемному – як зміни в рамках існуючого режиму, що покликані не змінити, а підтримати його. У цьому сенсі можна виокремити п'ять сфер, у яких сталися помітні зміни, покликані сприяти підтриманню влади арабських лідерів: 1) легітимність і стратегія легітимності; 2) еліта; 3) інституціональне будівництво; 4) кооптація; 5) реакція на зовнішні впливи. Розглянемо їх більш докладно.

Аналізуючи джерела легітимності сучасних арабських режимів, доцільно розрізняти її внутрішній та зовнішній виміри. Перший стосується підтримки режиму з боку суспільства даної країни, а другий – свідчить про ступінь у якому режим вважається легітимним з точки зору провідних держав світу та міжнародних організацій. Останній вимір є достатньо важливим для арабських режимів, оскільки майже всі вони відчують потребу в зовнішній підтримці (економічній, політичній або військовій), яка значною мірою залежить від того, як режим сприймається за кордоном.

До початку зазначеної вище хвилі ліберальних змін, «внутрішня легітимність» в арабських державах мала чотири головні джерела. По-перше, можливість розподіляти ресурси (allocative power), насамперед нафтової ренти. Зі становленням на початку 1970-х рр. системи так званого «петролізму», доходи від реалізації нафти, які йшли безпосередньо режимам, активно використовувалися для реалізації різноманітних соціальних програм і підтримання низького рівня оподаткування [13, 5]. Це стосується, хоча й у меншій мірі, ступені, навіть тих держав які безпосередньо не мають нафтових ресурсів, адже вони отримували частку від нафтових прибутків у вигляді іноземних субсидій.

По-друге, традиція, яка використовується передусім у монархічних державах (сама поява деяких з них стала наслідком діяльності правлячих родин, як, наприклад, Саудівська Аравія). Слід зазначити, що до традиційної легітимності звертаються й республіканські режими, коли намагаються контролювати релігійних лідерів, які мають виправдовувати їхню політику.

По-третє, ідеології та розроблені на їх основі стратегії розвитку. Різноманітні колективістські та егалітаристські, з елементами соціалізму, доктрини (арабський націоналізм, баасизм, насеризм тощо) були головними джерелами легітимності прогресивних республіканських режимів, які приходили до влади внаслідок революцій або антиколоніальних війн, зокрема в Сирії, Єгипті, Іраку, Алжирі, Південному Йемені.

Нарешті, ще одна форма легітимності, яка цілком може співіснувати з іншими – харизма (можемо згадати Насера в Єгипті, короля Хусейна в Йорданії, Бургібу в Тунісі).

Наприкінці 1980-х рр. більшість арабських режимів через економічні обставини та (або) через зовнішній прямий чи опосередкований тиск відчули кризу легітимності. Якщо традиційна легітимність ще зберігала свою силу, то перші дві її складові були підірвані внаслідок падіння світових цін на нафту та краху державних стратегій розвитку. У цих умовах арабські лідери почали шукати альтернативні джерела легітимності, щоб компенсувати втрачені. Саме в цьому сенсі, як спробу знайти ту чи іншу форму демократичної легітимності, слід розглядати їхні кроки в бік політичної та економічної лібералізації. Крім того, у рамках цієї загальної стратегії, кожен лідер намагався виробити власну стратегію легітимності, виходячи зі специфічних умов своїх країн. Так, республіканські режими, що спиралися на ідеологічну легітимність (яку було підірвано внаслідок краху, розроблених на основі ідеологічних доктрин, стратегій розвитку, та краху СРСР – їхнього патрона на світовій арені та важливого джерела допомоги) спробували компенсувати її втрату шляхом підсилення традиційного аспекту влади, використовуючи процеси «реісламізації». Деякі з них самі ініціювали й підтримували ці процеси (як це робив С. Хусейн в Іраку), інші просто виявляли до них толерантність і намагалися знайти порозуміння з ісламською опозицією, щоб позбутися іміджу «неісламських» (як робив Х. Асад у Сирії). У свою чергу, монархічні правителі почали звертатися до сучасних форм легітимності, зокрема через реалізацію широких програм економічної модернізації в співробітництві з міжнародними інститутами [14, 178].

До 1990-х рр. політичні еліти як у монархіях, так і в республіках складалися з тих, хто був найбільш наближений до лідера й був особисто відданий йому. Особиста лояльність була головним критерієм доступу в еліту, а політична

компетентність відігравала другорядну роль. Арабські лідери контролювали свої еліти використовуючи дві головні стратегії: 1) ротація еліти, що передбачає постійні пересування ключових осіб з однієї посади на іншу; 2) підтримка еліти, яка передбачає збереження на ключових посадах осіб, що довели свою лояльність. Це типова арабська політика, покликана забезпечити панівне положення керівника держави, і вона суттєво не змінилася. Проте певні зміни сталися в структурі еліти й у механізмах її рекрутації.

Найбільш помітним є кількісне зростання в складі арабських еліт представників приватного бізнесу (у свою чергу багато представників старої еліти – вихідців із бюрократії та армії почали займатися приватним бізнесом). Значною мірою це пояснюється необхідністю здійснення економічної лібералізації та структурної перебудови економіки, які почалися з кінця 1980-х рр. (передусім у тих країнах, які не мають нафтових ресурсів) – завдання, упоратися з яким бюрократи зі «старої гвардії» були неспроможні. Державна бюрократія поступово втрачає свій вплив, особливо на економічну політику держави. У свою чергу великий бізнес збільшує свій політичний вплив, а його окремі представники інколи досягають важливих політичних посад. Крім того, фахівці відзначають, що в складі еліти з'являється все більше молодих діячів, які здобули західну освіту, компетентних і спроможних на рівних вести справи з іноземними партнерами [12, 379]. Хоча політична лояльність усе ще залишається необхідною передумовою для потрапляння до еліти, її однієї вже недостатньо, необхідна компетентність. Помічено, що традиційні канали рекрутації еліти, через збройні сили та правлячу партію, поступово втрачають свою привабливість для молоді. Разом із тим старі еліти все ще залишаються, хоча й втратили частину свого впливу. Тому зазначені вище зміни можна характеризувати не як зміну еліт, а скоріше як ознаку розширення соціальної бази режиму.

Ще одна стратегія, до якої вдалися арабські режими, – це нова хвиля інституціонального будівництва. У 1990-ті рр. відбувалося помітне кількісне зростання формальних інститутів: з'явилися нові міністерства, яких раніше не існувало (зокрема, із приватизації та навколишнього середовища), парламентські структури та політичні партії, величезна кількість неурядових організацій у різноманітних сферах діяльності. У деяких країнах проведено конституційні реформи (цікаво, що найбільшу активність у цьому сенсі виявили консервативні монархії Перської затоки [15, 42]), запроваджено нагляд за виборами, більш ліберальні закони про пресу та виборче законодавство тощо.

Проте, враховуючи таку специфічну рису арабської політики, як невідповідність формальних політичних інститутів і реальних (з точки зору прийняття стратегічних рішень) владних структур, значення цих інновацій не слід

перебільшувати. Усі ці інститути та процедури не виконують тих функцій, які вони мають виконувати в демократичних системах. Так, арабські парламенти не мають вирішального впливу на законотворчий процес. У таких країнах, як Сирія, Єгипет, Йорданія, Туніс, Йемен, Лівія парламенти, в яких представлені найважливіші соціальні групи, скоріше відіграють роль індикаторів суспільної думки. У цьому сенсі їм дозволяється робити запити, навіть критикувати уряд, проте їхні законодавчі функції обмежені. Альтернативні політичні партії якщо й існують, то позбавлені можливості на рівних конкурувати з правлячою.

Така стратегія покликана підсилити легітимність режимів як усередині країни, створюючи видимість широкої участі та змагальності, так і на міжнародній арені, дозволяючи продемонструвати ключовим зовнішнім партнерам (насамперед США, країнам Європи та міжнародним фінансовим установам) відданість режиму демократичним цінностям, наявність сучасних управлінських структур та позбутися іміджу бюрократизованого та корумпованого.

Для неопатримоніальних режимів, які домінують в арабському світі, одним із найважливіших інструментів утримання влади є кооптація. До кінця 1980-х рр. вона забезпечувалася переважно шляхом розподілу ресурсів. Проте скорочення зовнішньої ренти, зростання населення та лібералізація економіки значно зменшили можливості арабських режимів здійснювати такий розподіл. За цих обставин вони змінили стратегію та перейшли від розподільчої кооптації (*allocative co-optation*) до інклюзивної (*inclusionary co-optation*) [12, 383]. В економічній сфері така кооптація передбачала включення бізнес-еліт в якості нової опори режиму. У політичній сфері вона була тісно пов'язана з уже згадуваним вище створенням нових політичних інститутів у контексті політичної лібералізації. Власне, кооптація є однією з головних функцій цих інститутів, які сприяють утворенню патронажних мереж і відіграють роль каналів вертикальної соціальної мобільності. Так, отримання місця в парламенті надає імунітет і можливість доступу до осіб, що приймають рішення, та важливої інформації, а також можливість створювати патронажні мережі на місцевому рівні. У свою чергу, парламентарій потрапляє в залежність від того, хто йому такі можливості надає. Таким чином, парламенти в арабських країнах стають головними інструментами кооптації, «купівлі» опозиційних лідерів та розподілу ресурсів. Те саме стосується й так званої «лояльної опозиції» – політичних партій, які критикують окремі дії режиму, але не заперечують його лідерства (як приклад – Новий Вафд в Єгипті). Проблеми виникають лише з радикальними ісламістами (Джамаа аль-Ісламія в Єгипті, Нахда в Тунісі), які відмовляються від співпраці з режимом.

Інклюзивна кооптація – достатньо ефективний інструмент соціального контролю. Вона не потребує таких витрат як розподільчі механізми й, одночасно, створює відчуття більшого плюралізму. Разом із тим вона не робить процес прийняття рішень більш плюралістичним; політична влада виключається зі сфери конкуренції. Більш того плюралістична організація інтересів усередині еліти цілком відповідає найважливішому правилу неопатримоніального лідерства: «розділяй та володарюй», і допомагає лідеру контролювати конкуруючі фракції в її складі.

Нарешті, ще один аспект політики арабських лідерів, який забезпечує виживання їхніх режимів – це реакція на зовнішні виклики. Мова йде про їхню реакцію на близькосхідну політику Заходу, і насамперед, США які з початком 1990-х рр. стали домінуючою зовнішньою силою в регіоні. Більшість арабських режимів зуміли цілком успішно перетворити обмеження, які створюють для них регіональні інтереси Заходу², на нові можливості. Використовуючи нерівнозначність (стабільність регіону без сумніву має більше значення ніж просування демократії) і суперечливість (підтримка процесів демократизації загрожує стабільності арабських режимів і посилює підтримку антиізраїльських і антизахідних ісламістських сил) цих інтересів

вони спробували вирішити свої внутрішні проблеми за допомогою зовнішньої політики. Так, Сирія отримала західну допомогу за активну участь у антиіракській коаліції в 1990–1991 рр. У свою чергу, Йорданія отримала дивіденди від укладання в 1993 р. мирного договору з Ізраїлем. Деякі режими зробили акцент на ліберальні економічні перетворення та отримали допомогу від міжнародних економічних інститутів, зумівши, таким чином, відволікти увагу від політичної сфери. Яскравим прикладом такої стратегії є Туніс, де перетворення відбувалися в умовах придушення опозиції та порушень прав людини. Нарешті, можна згадати як активно арабські режими включилися в кампанію «боротьби з тероризмом», розгорнуту США після 11 вересня 2001 р., використавши її для придушення власної опозиції. У будь-якому разі, режими, що гарантують політичну стабільність, можуть розраховувати на західну підтримку.

Отже, характеризуючи політичні зміни, що сталися в арабських країнах протягом останніх 20 років, не слід розглядати їх із точки зору транзитології, як рух до (чи від) демократії. Більш обґрунтованим є розгляд цих змін як складових стратегії виживання, що реалізовується арабськими авторитарними режимами в умовах структурної кризи легітимності, і має на меті саме збереження авторитарного правління, а не перехід до демократії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Kedourie E. Democracy and Arab Political Culture / E. Kedourie. – Washington : Washington Institute for Near East Policy, 1992. – 105 p.
2. Lewis B. Islam and the West / B. Lewis. – New York : Oxford University Press, 1993. – 217 p.
3. Crystal J. Authoritarianism and its Adversaries in the Arab World / J. Crystal // World Politics. - January 1994. – Vol. 46, № 2. – P. 262–289.
4. Anderson L. Arab Democracy: Dismal Prospects / L. Anderson // World Policy Journal. – Fall 2001. – Vol. 17, № 3. – P. 53–60.
5. Ibrahim I. Debating Democracy in The Arab World / I. Ibrahim // Civil Society: Democratization in the Arab World. – February 2000. – Vol. 9, № 98. – P. 6–14.
6. Tessler M. Do Islamic Orientations Influence Toward Democracy in the Arab World? Evidence from Egypt, Jordan, Morocco, and Algeria / M. Tessler // International Journal of Comparative Sociology. – 2002. – Vol. 43, № 3–5. – P. 229–249.
7. Bromley S. Rethinking Middle East Politics / S. Bromley. – Austin : University of Texas Press, 1994. – 203 p.
8. Goodson L. P. Democratization in Egypt in the 1990s: stagnant, or merely stalled? / L. P. Goodson, S. Radwan // Arab Studies Quarterly. – 1997. – Vol. 19, № 1 – P. 1–22.
9. Greenwood S. Bad for Business? Entrepreneurs and Democracy in the Arab World / S. Greenwood // Comparative Political Studies. – 2007. – Vol. XX, № X. – P. 1–24.
10. Bill J.A. Politics in the Middle East / J.A. Bill, R. Springborg. – New York : Addison Wesley / Longman, 2000. – 350 p.
11. Brumberg D. The Trap of Liberalized Autocracy / D. Brumberg // Journal of Democracy. – October 2002. – Vol. 13, № 4 – P. 56–68.
12. Albrecht H. «Waiting for Godot»: Regime Change Without Democratization in the Middle East / H. Albrecht, O. Schlumberger // International Political Science Review. – 2004. – Vol. 25, №4. – P. 371–392.
13. Sahliye E. The Limits of State Power in the Middle East / E. Sahliye // Arab Studies Quarterly. – 2000. – Vol. 22, № 4 – P. 1–30.
14. Common R. Administrative change in the Gulf: modernization in Bahrain and Oman / Richard Common // International Review of Administrative Sciences. – 2008. – Vol. 74, № 2. – P. 177–193.
15. Brown N. J. Regimes Reinventing Themselves: Constitutional Development in the Arab World / Nathan J. Brown // International Sociology. – 2003. – Vol. 18, №1. – P. 33–52.

ПРИМІТКИ

¹ Специфічним типом авторитарного правління в арабських країнах є неопатримоніалізм, в умовах якого політична влада спирається переважно на кооптацію. Характеристику арабського неопатримоніалізму зроблено Дж. Біллом і Р. Спрінгборгом [10].

² Серед найважливіших інтересів Заходу на Близькому Сході зазвичай називають: 1) безпеку Ізраїлю; 2) політичну стабільність регіону в інтересах безперешкодного постачання нафти; 3) підтримку економічної лібералізації в арабських країнах в інтересах західних експортерів; 4) просування західних політичних цінностей, таких як демократія, лібералізм, права людини тощо.

УДК 327 (075.8)

Б.М. ЮСЬКІВ

ТИСК МІГРАНТІВ НА РИНОК ПРАЦІ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Юськів Богдан Миколайович - професор кафедри міжнародної інформації Рівненського інституту слов'янознавства, доцент, кандидат економічних наук

У роботі досліджується вплив мігрантів на ринок праці Чеської Республіки. Аналіз взаємозв'язку між імміграцією і ситуацією на ринку праці доводить, що імміграція не лише не збільшує безробіття серед чехів, а навпаки: міграційні потоки насамперед орієнтуються на економічне піднесення, тобто на ті регіони, де рівень безробіття нижчий, тим самим позитивно впливаючи на економіку країни загалом.

Ключові слова: міжнародна трудова міграція, Чеська Республіка, ринок праці, тиск мігрантів.

В работе исследуется влияние мигрантов на рынок труда Чешской Республики. Анализ взаимосвязи между иммиграцией и ситуацией на рынке труда доказывает, что иммиграция не только не увеличивает безработицу среди чехов, а наоборот: миграционные потоки в первую очередь ориентируются на экономический подъем, то есть на те регионы, где уровень безработицы является ниже, тем самым положительно влияя на экономику страны в целом.

Ключевые слова: международная трудовая миграция, Чешская Республика, рынок труда, давление мигрантов.

The article deals with the migrants influence upon the Czech Republic labor market. Inter-collocations between the immigration and the labor market situation prove that the immigration not only does not increase an unemployment in the Republic, but it also turns toward the economic development, i.e. to the places, where the unemployment rate is lower, influencing in this way the overall economic situation.

Keywords: international labour migration, Czech Republic, labour-market, migrants' pressure.

© Б.М. Юськів, 2010

Міжнародна міграція являє собою певний (потенційний або реальний) вид загроз безпеці. Ці загрози стосуються: з одного боку, держав, суспільств, локальних спільнот, з якими пов'язують міграційні потоки, з іншого – людей, які утворюють ці потоки. В обох випадках визначальними є різні структурні характеристики міграції, зокрема об'єм і тривалість потоків.

Якщо поглянути з позиції суспільства, яке приймає мігрантів, то масові міграційні припливи завжди так чи інакше порушували систему безпеки, що склалася в ньому на момент посилення потоків мігрантів. І навіть «невелика за розмахом міграція, коли вона не слабне і не переривається, у кінцевому підсумку починає підточувати систему безпеки, оскільки володіє своєрідним кумулятивним ефектом» [2, 36]. Більше того, якими б не були небезпеки на державному рівні, вони певним чином позначаються і на індивідуальному рівні.

Щодо загроз, то мігранти насамперед розглядаються як реальні або потенційні конкуренти на ринку праці, оскільки неконтрольований масовий потік людей, готових працювати на будь-якій роботі і за будь-яку плату, справді здатний дестабілізувати ринок праці. У міграції також вбачають джерело підвищеної соціальної агресивності, зростання злочинності, різноманітних захворювань. Немалі загрози існують для панівної в суспільстві ідеології і культури.

Чимало закордонних і вітчизняних дослідників активно вивчають проблеми міжнародної

міграції. Серед українських дослідників варто згадати О.Власюка, Е.Лібанову, О.Малиновську, О.Піскуна, С.Пирожкова, І.Прибиткову, М.Романюка, О.Хомру. Однак проблематика, пов'язана з безпекою з боку міжнародної міграції, так і не знайшла достатнього висвітлення.

Для вироблення адекватних заходів безпеки потрібно попередньо з'ясувати два аспекти проблеми: виявлення конкретних загроз безпеці, а також розуміння природи (або причин) конфлікту, що лежить в основі загроз. У цьому відношенні актуальним є необхідність вироблення методики аналізу цих аспектів.

Розглянемо один з можливих варіантів методики аналізу міграційних загроз для ринку праці на прикладі трудової міграції в Чеській Республіці.

Міжнародна трудова міграція в Чеській Республіці має свої яскраво виражені тенденції. Якщо період до 1989 р. характеризується домінуванням еміграції над імміграцією, то після «оксамитової» революції імміграційні процеси стали основними й інтенсивно зростають. Напередодні вступу до ЄС демографічна ситуація в Чеській Республіці істотно ускладнилася через загальне зниження чисельності та старіння нації. Відбулось зниження економічної активності чехів з одночасним погіршенням ситуації на ринку праці: рівень безробіття зростає швидше за збільшення числа вакансій, істотно змінилася структура зайнятості. Така ситуація на ринку праці призвела до зростання вартості життя.

Одним із пояснень того, що в Чеській Республіці впродовж майже всього часу після «оксамитової» революції показники еміграції залишалися меншими за показники імміграції, є порушення рівноваги між зростанням доходів населення та продуктивністю праці. До 1997 р. реальні доходи збільшувалися швидшими темпами, ніж продуктивність праці. Ця тенденція змінилася в 1998 р.: зростання безробіття стало одним із засобів підвищення продуктивності праці та відновлення втраченої рівноваги. Рівень безробіття в Чеській Республіці з 1994 р. і до 1998 р. зріс із 3,2 % до 7,3 %. В окремих регіонах у грудні 1998 р. норма безробіття офіційно перевищила 13 %. У 1998 р. загалом по країні рівень інфляції становив 10,7 %, а спадекономіки – 2,2 % [8, 44]. Відповідно до цього шанси іноземних робітників отримати роботу були зведені до нуля, що зменшувало міграційні потоки.

Розвиток міграційних рухів у Чеській Республіці ще раз підтвердив ряд теоретичних аксіом. В умовах економічного піднесення масштаби імміграції збільшуються, а в часи економічних проблем (спад, кризи тощо) відбувається зменшення потоку іммігрантів як внаслідок «природних причин» (зменшення кількості робочих місць для іммігрантів), так і в результаті запровадження нових законодавчих обмежень. Разом з тим імміграція збільшує обсяги робочої сили, водночас збільшуючи виробництво продукції і соціальні витрати як на самих мігрантів, так і пов'язані з їхнім перебуванням. На перших порах у період облаштування мігрант виступає на ринку праці скоріше як споживач, а не виробник. Типова для мігрантів висока частка працездатних і державна політика відбору мігрантів за критеріями ринку праці призводять до того, що мігранти накопичуються у великих промислових центрах.

Мета даного дослідження – з'ясувати, чи являють собою трудові мігранти реальну загрозу дестабілізації ринку праці в Чеській Республіці. Для вивчення взаємозв'язку між імміграцією і ситуацією на ринку праці нами висувалося декілька гіпотез, серед яких основними є: – ступінь імміграції істотно не впливає на зміни рівня безробіття в країні; – міграційний тиск є більшим у великих промислових центрах, ніж у малих містечках і сільських районах.

Відтак завданнями дослідження стали: проаналізувати, який вплив на ринок праці Чеської Республіки мали і мають трудові міграційні потоки, наскільки цей вплив здійснюється в країні в цілому та її окремих регіонах у різні роки. Крім того, необхідно проаналізувати вплив жінок-мігрантів на дефіцит жіночої робочої сили.

Нами використано методику аналізу міграційного тиску А.Каменського, опис якої можна знайти в [1], [3]. У її основі лежить дослідження так званих показників (коефіцієнтів) міграційного тиску на ринок праці, які розрахо-

вуються, як кількість мігрантів, що припадає на одного безробітного за певний період у конкретному регіоні або в цілому по країні. Для більшої диференціації оцінки міграційного тиску на ринок праці цей показник розраховується для всіх мігрантів, а також для різних категорій мігрантів, наприклад осіб працездатного віку, жінок-мігрантів, осіб з певним рівнем освіти. Доцільність цього можна пояснити так: кожен мігрант працездатного віку потенційно загострює проблему працевлаштування, оскільки потребує її розв'язання в найкоротші строки і перебуває в ситуації крайньої соціальної невладштованості. Водночас серед мігрантів значна кількість непрацездатних також виявляє бажання шукати собі роботу, наприклад літні люди і підлітки, що додатково загострює проблему працевлаштування.

Зазначені показники аналізуються разом з показниками рівня безробіття і напруженості на ринку праці (кількість зареєстрованих незайнятих на одну вакансію). Спостерігають за тим, чи прагнуть мігранти в ті регіони, де нижчий рівень безробіття або більше вакансій на працевлаштування. Реальний вплив мігрантів на ринок праці також досліджується за рахунок порівняння з темпами зростання міграційного тиску і темпами зростання безробіття.

Для розрахунків нами були використані статистичні матеріали Чеського статистичного офісу за період з 2000 р. по 2005 р. ([4]-[7], [10]-[12], [13, 126-129], [13, 122], [14], [15, 81]).

Аналіз отриманих результатів свідчить, що загалом у зазначений період рівень безробіття знизився як у цілому по країні, так і в регіонах (див. рис. 1 і табл. 1). Виняток складають хіба що Карловарський, Ліберецький, Зелінський краї та Височина. Після 2000 р., коли мав місце найвищий рівень безробіття, цей показник падає до найнижчого рівня в 2002 р., після чого підвищення рівня безробіття в 2004 р. змінюється на поступове зниження його рівня. Така тенденція стосується як країни в цілому, так і практично всіх регіонів. Виняток складають краї Карловарський, Устецький, Ліберецький і Зелінський, у яких рівень безробіття навіть у 2005 р. зростає. Найнижчий рівень безробіття спостерігається в м. Прага, найвищий – в Устецькому, Моравсько-Сілезькому і Оломоуцькому краях. Зазначимо, що в більшості країв (8-9 з 14 країв залежно від року) рівень безробіття є нижчим за середній по країні. Що стосується числа вакансій, то тут ситуація цілком повторює ситуацію з рівнем безробіття: до 2002 р. у більшості країв число вакансій зменшувалося, а з 2003 р. число вакансій як в цілому по країні, так і в більшості країв поступово зростає (за винятком м.Прага, Південно-Чеського, Пльзенського, Устецького і Ліберецького країв).

Схожу ситуацію спостерігаємо з напруженістю на ринку праці: тут також має місце спочатку спад напруженості, потім – різке зростання, після чого напруженість знову, хоча й поступово, спадає. По

країні в цілому найвищий рівень напруженості (9,93 безробітних на одне вакантне місце) спостерігався у 2003 р., найнижчий – у 2001 р. (7,79 безробітних на одну вакансію). Зауважимо, що такий рівень напруженості є достатньо великим. Ситуація у регіонах є дуже диференційована: з 14 країв у 6 рівень напруженості є нижчим, у решти – вищий за середній по країні. Найвищий рівень напруженості (79,07 безробітних на вакансію!!! – тут напрошується підозра щодо помилки в статистичних даних) мав місце в 2003 р. у Моравсько-Сілезькому краї. Загалом «передують» за рівнем напруженості Моравсько-Сілезький, Устецький, Оломоуцький та Зелінський краї. Найменше турбот із безробіттям у м.Прага, а також Середньочеському, Південно-Чеському і Пльзенському краях.

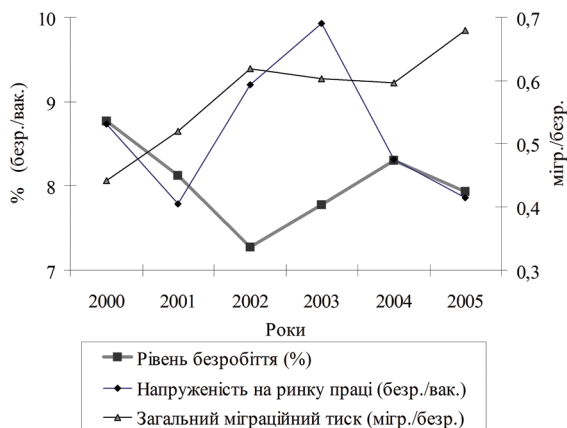

Рис. 1. Динаміка показників рівня безробіття та міграційного тиску по Чеській Республіці в цілому

Аналіз міграційного тиску свідчить, що цей тиск є відносно незначним. Лише в м.Празі постійно, а в Середньочеському і Карловарському краях лише в окремі роки він перевищує одного мігранта на одного безробітного. У всіх інших регіонах, у тому числі по країні в цілому, міграційний тиск є меншим за одиницю. Перевищення середнього по країні рівня має місце в м.Прага, краях Середньочеському, Пльзенському, Карловарському, Ліберецькому, в окремі роки – у Кралоувеградському краї. Найнижчий показник загального міграційного тиску спостерігається в Оломоуцькому (0,16-0,24) і Моравсько-Сілезькому (0,21-0,24) краях. Аналогічні показники отримані під час аналізу трудового міграційного тиску, для розрахунку якого беруться до уваги не всі мігранти, а лише люди працездатного віку – від 15 до 64 років.

Порівнюючи регіональні показники ринку робочої сили Чехії з міграційним тиском, бачимо: чим більшим є відхилення від загальночеського рівня, тим відчутнішою є «зворотна реакція» в регіонах, тобто чим вищий рівень безробіття, тим менший як загальний, так і трудовий міграційний тиск на ринок робочої сили. І навпаки. Наприклад, якщо у Моравсько-Сілезькому

краї рівень безробіття перевищував у різні роки загальночеський на (+5,58) – (+6,97) відсотків, то відповідно й рівень міграційного тиску був найнижчий – 0,21–0,24. Аналогічно в Устецькому краї: (+5,20) – (+7,21) проти 0,26–0,36. У той же час у м.Прага рівень безробіття був найнижчий в країні та відхилявся від загальночеського на (-4,56) – (-3,58) відсотків, а міграційний тиск перевищував загальночеський у понад 4–6 разів.

Подібної залежності міграційного тиску від кількості вакантних місць не спостерігається, тобто можна зробити висновок, що в цілому є тенденція прагнення мігрантів у ті регіони, де нижчий рівень безробіття, а не більше вакансій. Якщо порівняти динаміку трьох показників – рівень безробіття, напруженість на ринку праці, міграційний тиск – по країні (рис. 1), то бачимо, що кожен з них мав власну тенденцію розвитку, причому роки, коли спостерігалися екстремальні значення, не збігалися. Порівнюючи темпи приросту рівня безробіття з темпами приросту міграційного тиску, також не бачимо однозначної залежності. Таким чином, можна говорити про те, що прямий і істотний вплив міжнародної імміграції на ринок праці Чеської Республіки відсутній.

Враховуючи, що безробіття серед жінок є більш поширеним, можна було сподіватися на зміну ситуації на ринку праці серед жінок. Однак аналіз свідчить: співвідношення чисельності жінок-мігрантів і чеських жінок-безробітних цілком відповідає загальній картині, а коефіцієнти міграційного тиску для жінок як у цілому по країні, так і по регіонах є меншими. Отже, і жінки-мігранти не створюють особливої напруженості на ринку праці Чехії.

Шукаючи пояснення отриманим результатам, знову повертаємося до теоретичного припущення: міграційні потоки спрямовані туди, де їх чекають, тобто де присутні економічний розвиток і піднесення. Саме там мігранти можуть знайти роботу. Більше того, як стверджує А.Каменський, «мігранти створюють приблизно стільки ж робочих місць, скільки вони і заповнюють» [1, 33]. На підтвердження наведемо статистику: якщо в 2003 р. у Чехії було зареєстровано 240421 мігрантів з дозволом на тривале перебування або постійне проживання, то серед них мали ліцензію на проведення підприємницької діяльності 62293 чол., а також працювало 76057 підприємств, у яких засновниками є іноземці ([4, 85], [9, 84], [13, 126]). Іншими словами, чинник безробіття береться до уваги мігрантом під час прийняття рішення про те, куди їхати і чи потрібно їхати взагалі. З іншого боку, велику роль відіграє політика держави, яка обмежує та контролює потоки міграції, регулюючи безробіття. Особливо якщо врахувати нелегальну міграцію, яка наразі є досить значною в Чехії.

Таким чином, міграція не прямо, а лише опосередковано і відносно м'яко впливає на безробіття.

Таблиця 1 Динаміка коефіцієнтів загального міграційного тиску

Регіони / показники	Роки					
	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Рівень безробіття (%)						
По країні разом	8,76	8,13	7,28	7,78	8,3	7,93
м.Прага	4,2	3,86	3,64	4,19	3,89	3,51
Середньочеський край	7,51	6,73	4,91	5,16	5,39	5,22
Південно-Чеський край	5,84	5,6	4,99	5,17	5,71	5,02
Пльзенський край	6,24	5,78	4,66	5,31	5,83	5,08
Карловарський край	8,41	7,37	7,49	6,39	9,41	10,91
Устецький край	15,97	13,32	12,75	13,00	14,45	14,53
Ліберецький край	6,17	6,21	4,7	6,11	6,41	6,48
Кралоупецький край	6,11	6,1	4,17	5,85	6,59	4,77
Пардубіцький край	8,29	6,37	7,16	7,6	6,99	5,64
Височина	6,76	6,08	5,11	5,32	6,85	6,77
Південно-Моравський край	8,28	8,55	7,61	8,05	8,34	8,09
Оломоуцький край	12,78	10,41	9,61	9,57	12,02	9,99
Зелінський край	8,12	8,5	7,91	7,53	7,42	9,44
Моравсько-Сілезький край	14,34	14,29	13,32	14,75	14,55	13,89
Напруженість на ринку праці (безр./вак.)						
По країні разом	8,73	7,79	9,2	9,93	8,32	7,86
м.Прага	5,49	2,93	2,99	3,14	1,67	2,01
Середньочеський край	5,13	3,71	5,41	4,98	4,81	4,3
Південно-Чеський край	5,87	6,13	5,83	7,35	5,55	6,03
Пльзенський край	5,17	5,06	4,94	5,79	3,69	3,67
Карловарський край	8,98	8,41	4,57	3,65	12,39	14,66
Устецький край	23,68	17,12	27,4	29,55	20,52	22,46
Ліберецький край	3,64	5,28	3,67	5,71	5,49	5,76
Кралоупецький край	3,41	3,4	5,81	6,53	8,53	4,71
Пардубіцький край	5,65	6,26	7,94	14,58	8,48	5,95
Височина	6,57	5,93	4,45	4,27	13,74	8,99
Південно-Моравський край	10,71	12,87	14,43	17,87	13,43	7,75
Оломоуцький край	11,09	9,69	19,57	24,81	14,96	11,02
Зелінський край	12,2	11,44	9,84	9,11	12,16	13,24
Моравсько-Сілезький край	29,87	30,78	67,22	79,07	33,28	26,14
Загальний міграційний тиск (мігр./безр.)						
По країні разом	0,44	0,52	0,62	0,6	0,6	0,68
м.Прага		2,74	3,09	2,6	3,15	4,02
Середньочеський край		0,76	0,96	1	1	1,16
Південно-Чеський край		0,44	0,55	0,6	0,55	0,67
Пльзенський край		0,55	0,83	0,86	0,77	0,91
Карловарський край		1,01	1,12	1,35	0,99	0,82
Устецький край		0,26	0,31	0,32	0,33	0,36
Ліберецький край		0,63	0,89	0,75	0,76	0,84
Кралоупецький край		0,64	0,82	0,58	0,56	0,88
Пардубіцький край		0,37	0,37	0,3	0,34	0,46
Височина		0,29	0,41	0,45	0,34	0,36
Південно-Моравський край		0,37	0,48	0,51	0,52	0,54
Оломоуцький край		0,16	0,23	0,23	0,19	0,24
Зелінський край		0,31	0,36	0,37	0,3	0,22
Моравсько-Сілезький край		0,24	0,23	0,22	0,21	0,22

Примітка: Показники розраховані з використанням формул:

Коефіцієнти трудового міграційного тиску (мігр./безр.)						
По країні разом	0,39	0,46	0,53	0,55	0,53	0,6
м.Прага		2,44	2,63	2,39	2,78	3,53
Середньочеський край		0,68	0,81	0,92	0,88	1,02
Південно-Чеський край		0,39	0,47	0,55	0,49	0,59
Пльзенський край		0,49	0,7	0,79	0,68	0,8
Карловарський край		0,9	0,95	1,24	0,87	0,72
Устецький край		0,23	0,26	0,29	0,29	0,32
Ліберецький край		0,56	0,76	0,69	0,67	0,74
Кралоупецький край		0,57	0,69	0,53	0,49	0,77
Пардубіцький край		0,33	0,31	0,28	0,3	0,4
Височина		0,25	0,35	0,41	0,3	0,32
Південно-Моравський край		0,33	0,41	0,47	0,45	0,47
Оломоуцький край		0,14	0,19	0,21	0,17	0,21
Зелінський край		0,28	0,31	0,34	0,26	0,19
Моравсько-Сілезький край		0,22	0,2	0,2	0,18	0,2

Примітка: Показники розраховані з використанням формул:

Напруженість на ринку праці =	Кількість безробітних
	Кількість вакансій
Загальний міграційний тиск =	Кількість мігрантів
	Кількість безробітних
Трудовий міграційний тиск =	Кількість мігрантів працездатного віку 15-64 рр.
	Кількість безробітних

Проведений емпіричний аналіз взаємозв'язку між імміграцією та ситуацією на ринку праці доводить, що імміграція (на противагу побоюванням деяких урядовців і практиків) не тільки не збільшує безробіття серед чехів, а навпаки: міграційні потоки

насамперед орієнтуються на економічне піднесення, тобто в ті місця, де рівень безробіття нижчий, і, більше того, у багатьох випадках мігранти самі створюють для себе робочі місця в країні, тим самим позитивно впливаючи на економіку загалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Каменский, А. Н. Проблемы международного трудового обмена и Россия [Текст] / А. Н. Каменский. – М.: Московский общественный научный фонд, 1999. – 260 с.
2. Миграция и безопасность в России [Текст] / под ред. Г. Витковской и С. Панарина; Московский Центр Карнеги. – М.: Интердиалект+, 2000. – 341 с.
3. Пелех, О. Б. Міжнародна трудова міграція в Чеській Республіці Московський [Текст] / О. Б. Пелех, Б. М. Юськів. – Рівне: Перспектива, 2006. – 200 с.
4. Cizinci s povoleným pobytem na území České republiky [Електронний ресурс] / Ministerstvo vnitra a Policejní prezidium ČR. – 2006. – Режим доступу: <http://www.mvcr.cz/statistiky/migrace.html>.
5. Demographic Yearbook of Regions of the Czech Republic 1991-2006. 4027-06 [Електронний ресурс] / Czech Statistical Office. – 2006. – Режим доступу: http://www.czso.cz/eng/edicniplan.nsf/publtisk/4027-06-1991_2006.
6. Demographic Yearbook of the Czech Republic 2003. 4019-04 A.01.02 Population and vital statistics: numbers [Електронний ресурс] / Czech Statistical Office. – 2005. – Режим доступу: [http://www.czso.cz/eng/edicniplan.nsf/publ/0DA8227C8C091D12C1256F4D0030B2BF/\\$File/4019rh01.xls](http://www.czso.cz/eng/edicniplan.nsf/publ/0DA8227C8C091D12C1256F4D0030B2BF/$File/4019rh01.xls).
7. Demographic Yearbook of the Czech Republic 2003. 4019-04 H.22.01 External migration: by age and reason of migration [Електронний ресурс] / Czech Statistical Office. – 2005. – Режим доступу: [http://www.czso.cz/eng/edicniplan.nsf/publ/F1D132D200F9F6D0C1256F4D0030B2D4/\\$File/4019rh22.xls](http://www.czso.cz/eng/edicniplan.nsf/publ/F1D132D200F9F6D0C1256F4D0030B2D4/$File/4019rh22.xls).
8. Drbohlav, D. Migration Trends in Selected EU Applicant Countries. Vol. II. Czech Republic [Текст] / D. Drbohlav. – Vienna: International Organization for Migration, 2004. – 146 p.
9. Drbohlav, D. Current Immigrants in the Czech Republic – Spatial Patterns (Border Zone vis-à-vis Interior) [Текст] / D. Drbohlav, D. Cermakova // Workshop «Transfrontier Migration in the CEE Countries: Problems and Experience in Regulation», Budapest, December 12-15, 2002. – Budapest, 2002. – 84 p.
10. Employment and Unemployment in the Czech Republic as Measured by the Labour Force Sample Survey [Електронний ресурс] / Czech Statistical Office. – 2006. – Режим доступу: http://www.czso.cz/eng/redakce.nsf/itisk/employment_and_unemployment_in_the_czech_republic_as_measured_by_the_labour_force_sample_survey.
11. Informace o situaci v oblasti migrace na území České republiky za rok 2000: Oficiální dokumenty [Текст]. – Praha: Ministerstvo Vnitřní ČR, 2000. – 87 s.
12. Labour Statistics: Time Series of Basic Indicators (1948-2003). 3108-04 A18 Number of job applicants and vacancies: by NUTS 3 (end of year) – 1997-2003 [Електронний ресурс] / Czech Statistical Office. – 2005. – Режим доступу: [http://www.czso.cz/eng/edicniplan.nsf/t/880038BBD9/\\$File/31081802.xls](http://www.czso.cz/eng/edicniplan.nsf/t/880038BBD9/$File/31081802.xls).
13. Status Report on Migration in the Czech Republic 2003 [Електронний ресурс]. – Praha: Ministerstvo Vnitřní ČR, 2004. – 166 s. – Режим доступу: http://www.mvcr.cz/2003/odbor/oamp/zprava_03a.pdf.
14. Zahraniční stěhování podle země, pohlaví, vzdělání a věkových skupin – přistěhovalí. H.18.01 [Електронний ресурс] / Czech Statistical Office. – 2005. – Режим доступу: [http://www.czso.cz/eng/edicniplan.nsf/publ/1215F8BFFD75B444C1256F4D0030B2D1/\\$File/4019rh18.xls](http://www.czso.cz/eng/edicniplan.nsf/publ/1215F8BFFD75B444C1256F4D0030B2D1/$File/4019rh18.xls).
15. Zpráva o situaci v oblasti migrace na území České republiky za rok 2002 [Текст]. – Praha: Ministerstvo Vnitřní ČR, 2003. – 120 s.

УДК 323.1(477.75)=512.145

С.Н. БЕКІРОВ

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ КРИМСЬКИХ ТАТАР (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI ст.)

Бекіров Сервер Наріманович - асистент кафедри філософії і соціальних наук Республіканського вищого навчального закладу «Кримський гуманітарний університет»

У статті проаналізовано особливості розвитку національного руху кримських татар після повернення до Криму.

Ключові слова: диференціація, розвиток, боротьба, національний рух.

В статье проанализированы особенности развития национального движения крымских татар после возвращения в Крым.

Ключевые слова: дифференциация, развитие, борьба, национальное движение.

In the article the features of development of national motion of crimean tatars are analysed after returning to Crimea.

Keywords: differentiation, development, fight, national motion.

© С.Н. Бекіров, 2010

Соціальний склад кримсько-татарського національного руху був різноманітним з дня свого зародження. Досліджуючи розвиток національного руху протягом більш ніж двох століть, бачимо, що на момент становлення руху членами і учасниками були прогресивні представники народу. Активність національного руху спостерігалася тоді, коли відбувалися події, що мали вплив на зміну статусу народу: зміна політичного устрою, депортація і репресії.

Публікації 1980-х років були першими сміливими кроками їх авторів, мали величезне значення для розвитку національного руху. Говорячи про національний рух кримських татар, Р. Старовойтова відзначає, що особливу активність він набирає на початку 1960-х років, а прихильниками руху був фактично весь «покараний народ», що підтверджує його масовість [7].

Демократизація суспільства, відкриття партійних архівів, зняття табу з кримсько-татарської тематики у 90-х роках XX ст. спричинили за собою появу великої кількості публікацій, наукових досліджень, що стосуються всіх сфер життя кримських татар. Спектр питань, що розглядаються дослідниками, дуже широкий: від міграційних процесів XIX століття (Д. Золотарев, О. Хоменок) [5, 8] і історії національного руху кримських татар на початку XX ст. (М. Губогло, А. Єфімов, З. Червона, З. Шендрікова) [3, 4, 10] до проблем становлення і побудови правової держави на сучасному етапі (Э. Гафаров, Н. Юрченко) [2].

Розвиток національних рухів, зокрема кримсько-татарського, не припускає об'єднання всього народу однією ідеєю. Розвиток національного руху татар на зламі XIX і XX століть яскраве

тому підтвердження: представники одного напрямку руху бачили майбутнє кримських татар у складі Росії, інші – у зближенні з Туреччиною.

Національний рух кримських татар другої половини XX століття також не уникнув розколу. Лідируюче положення в русі стало займати радикальніше крило, яке дотримувалося принципово іншої стратегії і інших поглядів щодо відновлення прав народу. Спочатку на чолі національного руху стояли ветерани війни і партизанського руху в Криму, колишні партійні і адміністративні працівники апарату Кримської АРСР, які вважали, що проблема повернення народу і відновлення автономії може вирішитись тільки у тому випадку, коли керівництво країни переконається в абсолютній лояльності кримських татар до радянської влади і до комуністичної партії, в доцільності повернення кримських татар для економіки Криму.

Прихильники радикальнішого крила вважали подібні переконання ілюзорними, безперспективними і такими, що принижують гідність народу. Вони виходили з концепції, що кримсько-татарське національне питання може вирішитись тільки тоді, коли радянська влада переконається, що нерішення цього питання обійдеться для неї у всіх аспектах значно дорожче, ніж рішення. Одночасно склалося й розуміння того, що на справедливе рішення проблеми серйозно можна розраховувати лише за умови, якщо не повної заміни тоталітарної радянської системи на демократичну форму правління, що представлялося маловірогідним у тодішній перспективі, то, принаймні, у разі трансформації режиму в бік більшої демократії.

Наявність досить численних прихильників як в

однієї, так і в іншій течії призвело Національний рух кримських татар до розколу. Розкол відбувся в 80-х роках: на ОКНД (Організація кримсько-татарського національного руху) і НДКТ (Національний рух кримських татар). ОКНД трансформувалася з ЦИГ в 1987 р., НДКТ з «Ферганської групи» [3, 175]. Представники ОКНД і НДКТ вважали себе головними в національному русі і виступали від імені всього кримсько-татарського народу. Але реально ролі були розподілені трохи інакше.

Після розпаду СРСР Крим увійшов до складу незалежної України, і весь комплекс невирішених проблем кримсько-татарського народу перейшов до України. Кримсько-татарський національний рух у нових умовах свою діяльність продовжив, змінивши форми і методи боротьби. Перш за все, це було пов'язано з тим, що частина запланованих завдань національним рухом була виконана.

Розкол у національному русі, що почався в 80-х роках ХХ ст., набував все більш чітких контурів. Кожна з організацій (ОКНД і НДКТ), що сформувалися, висувала свою програму повернення і розташування кримських татар, які збігалися по ключових питаннях: 1) організоване (з державною допомогою) повернення репатріантів до Криму; 2) компактне розселення в місцях історичного мешкання; 3) відновлення «національної державності» кримських татар у формі Кримської АРСР; 4) відшкодування матеріального збитку; 5) публічне засудження всіх державних актів, що призвели до депортації. Принципові відмінності стосувалися не тільки шляхів досягнення поставлених перед національним рухом завдань, але й відношення до існуючого режиму [6, 176]. Про активізацію діяльності обох організацій свідчать заходи, проведені ними на початку 90-х років.

Так, 28 липня 1990 р. в Сімферополі відбулася Всесоюзна зустріч учасників Національного руху кримських татар (НДКТ), в результаті якої була прийнята резолюція про принципи формування Комітету з організованого повернення кримських татар до Криму. У ній, зокрема, мовилося, що:

1. Комітет формується як перехідний ступінь у системі держорганів КРАСР і де-юре вступає в свої повноваження з підписанням документів про відновлення КРАСР відповідно до висновків і пропозицій ВС СРСР.

2. Комітет має статус постійного представництва кримсько-татарського народу при Радміні УРСР і республік перебування у засланні кримських татар при відповідних виконкомах.

3. Комітет є єдиним повноважним розпорядником кредитів по Держпрограмі першочергових заходів, Державній комплексній програмі, інших програмах, які будуть прийняті урядом СРСР, УРСР, засобами з інших джерел, що поступають на його обліковий рахунок [9, 88].

В результаті численних звернень кримських татар на адресу Кримської обласної ради вереснева сесія 1990 р. ухвалила рішення про

створення Комітету у справах депортованих народів. Готовність представників НДКТ до співробітництва з офіційною владою привела до призначення на посаду виконуючого обов'язки голови комітету лідера НДКТ Ю.Османова. При цьому одним з актуальних для членів НДКТ було питання про відновлення Кримської АРСР, що підтверджує текст їх звернення до президента Узбекистану І.Карімова і голови ВР УРСР Л.Кравчуку «вимагати від Президента забезпечити законність і допомогти йому в негайному відновленні Кримської АРСР в статусі 1921 р. і державному поверненні кримських татар за 2-3 роки» [9, 92].

Діяльність лідерів НДКТ знайшла віддзеркалення в резолюціях зборів, зустрічей, звернень. Про посилення активності членів НДКТ говорять наступні факти: у листопаді 1990 р. відбулася зустріч Л. Кравчука з делегацією НДКТ (Р. Джемільов, До. Куку, З. Куртбедінов, Ю. Османов, І. Усеїнко, А. Ячик), в результаті якої Л. Кравчук підтвердив прагнення УРСР повернути кримсько-татарський народ до Криму і необхідності введення до складу комісії з розробки Конституції УРСР представника комітету [там же, 98]. Продовжуючи боротьбу за відновлення прав кримських татар, Ю. Османову вдалося виступити на IV з'їзді народних депутатів СРСР, що, поза сумнівом, було перемогою національного руху. Але те, що лідери НДКТ при вирішенні питань з відновлення прав кримських татар робили акцент на діалозі з партією, радянськими органами і твердо вірили, що «тільки орієнтир на ленінські сили в партії і клятви революції має якийсь історичний шанс», а «успіх залежить від того, наскільки НДКТ зможе захистити себе від вузьколобих неуків і провокаторів, орієнтованих на якісь інші сили, окрім ленінізму і революції» [там же, 34], привело до різкого послаблення ролі і впливу НДКТ, а в результаті - до зменшення учасників і прихильників руху.

До зниження активності діяльності членів НДКТ привела загибель їхнього лідера Ю. Османова. Згодом НДКТ буде очолено В. Абдураїмовим. Деяке пожвавлення припадає на 1996-1997 рр., що виражалось в мітингах-пікетах, основна тематика яких полягала в звинуваченні діяльності меджлісу, нецільове використання і розкрадання засобів, що виділяються на облаштування кримських татар. В. Абдураїмов, характеризуючи роботу III курултаю, що відбувся в 1996 р., назвав його делегатів «слухняними гвинтиками», готовими ухвалити будь-яке рішення керівництва меджлісу і висловив свою незгоду з тим, щоб вважати курултай з'їздом усього кримськотатарського народу. В цілому, прихильники НДКТ дотримуються тих же вимог, які були сформульовані в «Програмних цілях і завданнях НДКТ»: неприйняття політичного екстремізму, пантюркізму і ісламізму.

Ініціаторами першої політичної події, яка

відбулася в Криму, - проведення другого Курултаю кримсько-татарського народу (національний з'їзд кримських татар), були лідери Організації кримсько-татарського національного руху (ОКНД). Метою скликання курултаю було об'єднання всіх інтелектуальних, духовних, економічних сил народу для швидкого вирішення завдань, що стоять перед рухом.

Проти проведення курултаю виступили представники НДКТ. Вони вели посилену агітацію на місцях, закликаючи співвітчизників саботувати вибори делегатів. Сам Ю. Османов ще в 1990 р. відмовився від пропозиції влади скликати курултай і меджліс, вважаючи, що тим самим намагаються штовхнути кримських татар на безнадійний шлях створення курултаю-меджлісу, не допускаючи їх у законодавчі і старанні органи влади [9, 135]. На думку лідерів НДКТ, ідея скликання курултаю була задумана в надрах партійно-бюрократичного апарату і вела до дезорієнтації кримських татар.

Одним з основних рішень курултаю, що відбувся 26-30 червня 1991 р., була реорганізація ОКНД в представницький орган кримсько-татарського народу – меджліс. Головою меджлісу був обраний Мустафа Джемільов, а його заступником Рефат Чубаров.

Разом з прагматичними діями національного руху кримських татар періодично заявляють про себе і представники радикальних сил, які виступають за відродження ісламських цінностей, зокрема партія «Адалет», лідером якої став А. Самадінов. Члени партії у відповідь на формування козачих структур у Криму заявили, що «Адалет» залишає за собою право на створення «традиційних для Криму загонів аскерів з тим, щоб захистити свої сім'ї і сім'ї своїх співвітчизників - кримчан від загрози так званого козацтва». Участь аскерів у будь-яких акціях, що проводяться національним рухом кримських татар, не була зареєстрована, не поступало й офіційної інформації про наявність цих формувань.

Спроби створення політичної противаги меджлісу супроводжуються появою різних суспільно-політичних партій і організацій. Відроджену на сучасному етапі «Міллі Фірка» очолив Р. Аблаєв, який знаходиться в опозиції до меджлісу. «Міллі Фірка» декларує ті ж цілі, що і меджліс, а саме: всесторонній захист інтересів кримських татар і «відродження національної державності на півострові», але разом з тим має серйозні розбіжності в поглядах на шляху їх досягнення. Її лідер, Р. Аблаєв, був у числі засновників Організації кримсько-татарського національного руху (ОКНД). Шість років після того, в період кризи, викликаній скандалом з бюджетними грошима, розбазареними фондом «Крим» (президентом якого був М. Джемільов), в числі 16 опозиціонерів Р. Аблаєв вийшов зі складу меджлісу. Через деякий час він стає кандидатом від Партії мусульман у ВР України і одночасно разом з Ленуром

Аріфовим створює опозиційне М. Джемільову, суспільно-політичний рух «Міллет», що недовго проіснував («Народ»). Пізніше в політичній біографії Р. Аблаєва з'явилася організація «Анаюрт» («Батьківщина»), участь у Координаційній раді суспільно-політичних сил кримсько-татарського народу. Р. Аблаєв критикує меджліс і, в першу чергу, його керівників за роботу в офіційних органах влади автономії, оскільки, на його думку, «нерідко влада принижує гідність й інтереси кримських татар, тому кримському татарину в органах влади доведеться або теж вести антитатарську політику, або піти». Згідно з висловом Р. Чубарова, проект відтворення «Міллі Фірка» - це спроба «використовувати політичний бренд «Міллі Фірка», яка діяла в інших політичних умовах і в іншій державі. До того ж, наївно вважати, що яка-небудь партія як така здатна об'єднати націю».

Серед опозиції слід зазначити і «Кримськотатарський блок», утворений экс-віце-прем'єром Едіпом Гафаровим. Будучи колишнім членом меджлісу, Е. Гафаров критикує прихильників М. Джемільова за тривалий період репатріації і вельми скромні успіхи національного руху на цьому терені. Представники меджлісу, у свою чергу, звинувачують його в спробі розколу національного руху і прагненні перетягнути симпатії кримських татар на користь маргінальних партій. Блок Е. Гафарова брав участь у виборах до кримського парламенту і набрав 10757 голосів (1,8% виборців), так і не подолавши прохідний бар'єр. За оцінками спостерігачів, приблизно така ж кількість кримських татар проголосувала за інші політичні партії. Решта голосів була віддана представникам меджлісу.

Говорячи про диференціацію національного руху кримських татар на сучасному етапі, слід зазначити діяльність Координаційної ради - суспільно-політичних сил кримсько-татарського народу. Координаційна рада створена 20 липня 2002 р. активістами національного руху, партією мусульман України, Всеукраїнською партією міжнародної згоди «Новий світ», НДКТ, суспільно-політичним рухом «Міллет». Відзначимо, що діяльність Координаційної ради побудована на критиці дій меджлісу кримсько-татарського народу, звинуваченні його дій як прихильників політики Української держави.

Структура Координаційної ради як у громадських організаціях – подати заяву досить, щоб стати членом ради, відсутність виборів. Крім того, Рада виступає не за скасування системи органів національного самоврядування або їх реформування, а фактично за заміну членів меджлісу і інших структур своїми людьми. Відзначимо, що спроби членів Координаційної ради брати участь у виборах в органи національного самоврядування не увінчалися успіхом, але їхні дії ведуть до розколу серед національного руху і заважають досягненню цілей.

Проте незважаючи на існуючі розбіжності, за весь післядепортаційний період боротьби кримсько-татарський національний рух досяг своєї першочергової мети – це повернення до Криму. Відтворення національної державності кримських татар – стратегічна мета національного руху – на сьогоднішній день залишається в планах руху. Не знайшовши односторонніх у даному питанні ні в особі представників інших народів, що живуть в Криму, ні в особі керівництва автономії, ні в особі Президента України, лідери меджлісу працюють над рішенням інших, актуальніших завдань.

З метою вдосконалення тактики національного руху, об'єднання народу і усунення розбіжностей, наявних у національному русі, меджліс кримсько-татарського народу розробив Положення «Про місцеві органи національного самоврядування кримсько-татарського народу», затверджене 5 липня 2008 р. Згідно з новим Положен-

ням до складу комісії з підготовки і організації виборів у місцеві меджліси включено по одному представникові від кожної громадської і політичної організації кримських татар, що взяли участь у виборах делегатів курултаю кримсько-татарського народу V скликання. Перехід до нової системи вибору членів місцевих меджлісів на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування стане можливим тільки на виборах 2010 року. Прийняття Положення буде, поза сумнівом, сприяти консолідації кримськотатарського народу.

Національний рух кримських татар після повернення до Криму пережив важливі трансформації: пройшов шлях від розколу в національному русі і застосуванні радикальних заходів при досягненні поставлених цілей до об'єднання з єдиною ідеєю і переходу до демократичних форм боротьби.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абдураїмов В. Некоторые особенности этнических процессов в современном Крыму // Этнография Крыма XIX-XX вв. и современные этнокультурные процессы. Материалы и исследования. Изд.-е второе / Отв. Ред. М. Араджони, Ю. Лаптева – Симферополь, 2007. – С. 4-9
2. Гафаров Е. Концепція Кримської державності в політико-правових поглядах Ч. Челебієва // Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти - Симферополь, 2006. – С. 206-212
3. Губогло М. Червонная С. Крымско-татарское национальное движение. – М., 1992. Т. I – 320 с.
4. Ефимов А. Доклад Крымского политического управления об истории национального движения крымских татар // Материалы н-практ конф. «Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы 24-25 мая 1996 г.» – С. 37-40
5. Золотарев Д. Турецька історична література з еміграції кримських татар кінця XVIII-XX ст. // Український історичний журнал, 1999. - № 6
6. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г., Кислый А.Е., Мальгин А.В., Никифоров А.Р., Павлов В.М., Петров В.П. Симферополь: Издательский дом «Амenna», 1998. – 340 с.
7. Старовойтова Г. Национальное самоопределение: подходы и изучение случаев [Электронный ресурс] http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Stat/marx_nac.php
8. Хоменок О. Миграционные процессы начала 60-х г. XIX в. на страницах Крымской периодики // Материалы н-практ, конф. «Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы 24-25 мая 1996 г.» – С. 100-104
9. Хуршудов А., Ячич А. Как это было. Из истории национального движения крымских татар. – Симферополь: «Доля», 2007. – 144с.
10. Шендрікова С.П. Кримські татари у ліберальному русі мусульманських народів Російської імперії на початку XX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Таврійський національний ун-т ім. В.І.Вернадського. - Сімф., 2002. - 230арк. - Бібліогр.: арк. 217-230.

УДК 323.2

К.В. ЗАХАРЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНИ

Захаренко Костянтин Володимирович – здобувач Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, магістр державного управління

В даній статті представлені ідеї щодо участі молодіжних організацій у державотворчих процесах України.

Ключові слова: молодіжні громадські організації, громадянське суспільство, державна політика.

В данной статье представлены идеи об участии молодежных организаций в государственных процессах Украины.

Ключевые слова: молодежные общественные организации, гражданское общество, государственная политика.

In given article ideas about activity of the youth organisations in the state processes of Ukraine are presented.

Keywords: youth public organisations, a civil society, a state policy.

© К.В. Захаренко, 2010

Метою цієї статті є дослідження особливостей функціонування молодіжних організацій у державотворчих процесах України. Автор аналізує взаємодію органів державної влади та молодіжних організацій.

Особлива увага як у теоретичному, так і в практичному аспектах обумовлюється ще й тим, що визначення закономірностей поширення впливу інститутів громадянського суспільства допомагає знайти баланс інтересів між молодіжними та владними інституціями.

У сучасному світі державні та громадські організації визнають той факт, що жодна особа або організація не в змозі вирішити місцеві проблеми виключно власними зусиллями. Тому вони шукають відповідних партнерів, щоб об'єднати зусилля та разом вирішувати різні проблеми. Найкращими партнерами на місцевому рівні є самі ж громадяни. Якщо вони виявляють бажання допомогти собі самі, тоді організації громадянського суспільства також проявляють зацікавленість підтримати їхні ініціативи. Така співпраця дає можливість громадянам ефективніше вирішувати проблеми – чи соціальні, чи економічні, чи політичні тощо.

Головним захисником тієї думки, що громадянське суспільство стартувало по всьому світу, є Л. Саламон, у проєкті якого «Порівняльний аналіз неприбуткового сектора» була зроблена спроба задокументувати тенденції в громадянському суспільстві в усьому світі. На його думку, зараз у всесвітньому масштабі відбувається справжня «революція асоціацій», яка має для

кінця ХХ сторіччя такі ж важливі соціальні й політичні наслідки, які мало становлення національних держав для кінця ХІХ сторіччя. Л. Саламон подає численні документи, які показують зростання кількості неурядових організацій у Сполучених Штатах Америки, і твердить, що те саме відбувається і в Європі. Кількість приватних асоціацій стрімко збільшилася у Франції. Більш як 54 тисячі таких асоціацій з'явилося в одному тільки 1987 році, порівняно з 10-12-ма тисячами на рік у 1960-х роках. Між 1980 і 1986 роками дохід англійських благодійницьких організацій збільшився приблизно на 221%. За недавніми оцінками, в об'єднаному Королівстві існує 275 тисяч благодійницьких організацій, дохід яких перевищує 4% валового внутрішнього продукту. Кількість неурядових організацій збільшується не тільки в Європі, а й в усьому світі [5, 66-67].

Молодь, інтегруючись у політичну систему, так чи інакше пов'язана з певними організаціями. В межах організаційних утворень здійснюється цілеспрямована людська діяльність, адже не існує організацій без людей, так само, як і немає людей, яким не доводиться мати справу з організаціями. М. Туленков зазначає, що організація – це складний соціальний організм, в якому перетинаються та уживаються різні інтереси особистостей і груп, стимули та обмеження, жорстка технологія і інновації, безумовна дисципліна і вільна творчість, нормативні вимоги та неформальні ініціативи. У кожній організації є своя система цінностей і норм, а також певна модель самоорганізації та управління. Вони динамічно розвиваються, коли

мають обґрунтовану стратегію, чітко визначену структуру та ефективно використовують наявні ресурси. Вони перебудовуються, коли починають відповідати обраним цілям і розпадаються, коли стають неспроможними виконувати свої функції [4, 24].

Молодіжні організації виникають у найбільш проблемних місцях соціальної сфери, до яких ні держава, ні бізнес не мають великого інтересу. Однак молодіжний рух ні за яких обставин не в змозі замінити державний захист, особливо молодих громадян. На нашу думку, якщо у держави відсутні кошти або коли держава витрачає їх менше, ніж потрібно для соціального захисту населення, тоді зростають шанси для розвитку молодіжних організацій. Функціонування молодіжних організацій в Україні у наданні послуг суспільству має свої особливості.

Це доволі трудомісткий процес, тому такі послуги коштують дорого, якщо виконуються владою із залученням комерційних структур. У молодіжних організаціях частина цих послуг, може бути виконана за меншу ціну або безкоштовно – із залученням волонтерської праці. Іншою особливістю є те що молодіжні організації, як правило, надають допомогу найбільш соціально вразливим верствам населення. За рахунок свого активу, що вважає таку діяльність суспільнокорисною, молодіжні організації надають послуги якісніше, ніж держава та комерційний сектор. Молодіжні організації є індикаторами суспільного життя та надають послуги тим соціальним групам, потреби в яких виникли нещодавно.

Формами громадської ініціативи можуть виступати суспільно корисні роботи за місцем проживання, працевлаштування та виховання молоді. Але внутрішня потреба громадян займатися громадською діяльністю виникає тоді, коли в молоді задоволені базові потреби.

У вітчизняних умовах, у більшості молоді вільний час витрачається в першу чергу на себе та на створення ресурсів для своєї родини. У цих умовах виникає конфлікт інтересів між індивідуальним та колективним, не на користь останнього, що претендує на цей ресурс.

Ще однією особливістю у ставленні до діяльності громадських організацій є освітній рівень населення. Незважаючи на загальнонизьку довіру до молодіжних організацій серед громадян з вищою освітою спостерігається позитивніше налаштування до громадських організацій у порівнянні із громадянами із нижчим рівнем освіти.

На основі досліджень простежується тенденція обернено пропорціональної залежності довіри до громадських організацій та віку респондентів: чим молодша людина, тим вона позитивніше налаштована до громадських організацій. Зокрема, серед респондентів 18 – 29 років тих, хто цілком довіряє громадським організаціям, або «швидше довіряє» їм сумарно є майже 40% і лише 13% тих, хто зовсім не довіряє. У той час, як серед

респондентів вікової категорії понад 60 років громадським організаціям довіряють загалом лише 33% і зовсім не довіряють – 16% [1, 91].

Законодавство України визначає два шляхи легалізації діяльності молодіжних організацій: шляхом повідомлення і реєстрації. З моменту реєстрації молодіжні організації отримують статус юридичної особи. Реєстрація відбувається за ініціативою не менш як трьох фізичних осіб, а припинення діяльності молодіжної організації може відбуватися через саморозпуск або примусовий розпуск за рішенням суду, коли організація порушує законодавство України.

Функціонування молодіжних організацій регламентується нормативно-правовою базою, яка не відповідає сучасним потребам та містить ряд неузгодженостей. Зокрема, Закон України «Про об'єднання громадян» був прийнятий ще у 1992 році, тоді як новий Цивільний кодекс, який регулює діяльність неприбуткових організацій, був прийнятий у 2004 році. У двох правових актах поняття громадських організацій не збігаються навіть дефінітивно: у першому джерелі йдеться про громадські організації, а в другому – про непридприємницькі об'єднання громадян [2].

Суттєвою проблемою, з якою зустрічаються молодіжні організації, є термін реєстрації, що для громадської організації становить два місяці (для підприємця – п'ять днів), а також високі ставки збору за державну реєстрацію.

Молодіжні організації можна розглядати як інституції, близькі до живих організмів. Вони народжуються, досягають зрілості та зникають з суспільно-політичного життя (вмирають). На нашу думку, молодіжні організації проходять кілька етапів розвитку, а саме:

- етап декларацій. Молодіжна група декларує бажання об'єднатися в організацію;
- етап реєстрації. Подолання цього бар'єру означає, що молодіжна організація набуває правового статусу;

- етап істотності. Це потенціал та здатність молодіжної організації впливати на процес прийняття політичних рішень та реалізацію державної політики.

З моменту державної реєстрації молодіжна організація набуває статусу юридичної особи, яка може мати власну печатку, рахунки в банківських установах, власне майно (або отримати майно у власність), отримати статус неприбуткової організації, здійснювати господарську діяльність (відповідно до положень її статуту і чинного законодавства), підписувати угоди з іншими установами та приватними особами, виступати позивачем або відповідачем у суді.

Для успішної діяльності і виконання покладених на організацію функцій необхідно забезпечити її подальший інституційний розвиток. А. Романюк та Л. Скочилас відзначають основні аспекти підвищення ефективності діяльності активу молодіжних організацій:

- створення мереж профільних молодіжних організацій та налагодження обміну досвідом;
- навчання активістів молодіжних організацій стосовно: методології діяльності, значимості досягнення цілей, визначення місії, культури громадської діяльності;
- найбільш ефективні – школи, тренінги, семінари, особливо ті, на які запрошують членів молодіжних організацій, які вже мають певну підготовку. Слабкою стороною є те, що деяка частина учасників таких заходів потрапляє туди випадково;
- надавати право молодіжним організаціям бути суб'єктами виборчого процесу на місцевому рівні можна через створення блоку громадських організацій;
- потрібно залучати фахівців з конкретних сфер суспільної діяльності для роботи в молодіжних організаціях;
- потрібен системний діалог молодіжних організацій з владою [1].

Демократичні процеси сприяли зростанню громадянської активності населення, яка, зокрема, виявилась у подальшому створенні різних суспільних об'єднань, що стали помітною складовою політичної системи України. У 2002 році в Україні функціонувало більш як 30 тис. неурядових організацій. Більшість із них (95%) здійснює діяльність на місцевому рівні. Всеукраїнські громадські організації складають 4%, а

відділення, філії та корпуси міжнародних фондів і агенцій, які проводять діяльність на теренах України, належать до третьої групи молодіжних організацій (складають усього 1%) [3, 290].

Об'єднання громадян у добровільні асоціації є одним з проявів громадянського суспільства, однією з форм його розвитку, яка на даному етапі є найбільш помітною і досить результативною. Громадянське суспільство можна репрезентувати як свого роду соціальний простір, в якому люди взаємодіють до певної міри як незалежні один від одного і держави індивіди. Основа громадянського суспільства – цивілізований, самодіяльний, повноправний індивід, від суттєвих рис якого залежать його якості та зміст.

Особливістю функціонування молодіжних організацій є те, що вони виникають у відповідь на нагальні потреби певної частини молодіжної субкультури. Можна виділити три основні причини виникнення молодіжних організацій.

По-перше, участь окремих громадян у політиці (за деяким винятком) значно менш ефективна, ніж діяльність групи. По-друге, створюючи молодіжні організації, молодь задовольняє потребу в спілкуванні зі своєю соціально-демографічною групою. По-третє, беручи участь у функціонуванні молодіжних організацій, молодь отримує можливість підкреслити свою індивідуальність та задовольняє потреби у вирішенні соціальних проблем.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грабовська С. Стан громадянського суспільства в Україні: міжрегіональний зріз та Львівщина / С.Грабовська, А.Романюк, Л.Скочилас. – Львів: ЦПД, 2007. – 96 с.
2. Закон України «Про об'єднання громадян» // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - №34 – С.121- 132.
3. Миндра Л. Недержавні некомерційні організації України і Польщі як чинник демократичного суспільства / Л.Мандра // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. 36. наук. праць. – Київ – Краків: НПУ ім. Драгоманова, 2002. – С. 289-291.
4. Туленков М. Сутність і співвідношення понять «організація», «самоорганізація» і «управління» / М.Туленков // Політичний менеджмент. - 2007. - №1. - С. 24 – 35.
5. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа та відновлення соціального порядку / Ф.Фукуяма. – Львів: Кальварія, 2005.- 380 с.

УДК 323.21

О.Г. МИХАЙЛОВСЬКА

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЗМІНИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Михайловська Оксана Георгіївна - старший викладач кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, кандидат політичних наук

Однією з характерних рис сучасного політичного розвитку України є процес інституціоналізації громадянського суспільства. В статті дана спроба визначити основні етапи процесу становлення та розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: інституціоналізація, громадянське суспільство, держава.

Одной из характерных черт политического развития Украины на современном этапе есть процесс институционализации гражданского общества. В статье сделана попытка определить основные этапы процесса становления и развития институтов гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: гражданское общество, институционализация, государство.

One of the personal touches of modern political development of Ukraine there is a process of institutionalization of civil society. An attempt to define the basic stages of becoming and development of institutes of civil society in Ukraine is given in the article.

Keywords: of civil society, institutionalization, the state.

© О.Г. Михайловська, 2010

Аналіз наукової літератури з проблем розвитку громадянського суспільства показує, що дану проблему досить активно досліджується вітчизняні науковці. Загальнотеоретичні проблеми розвитку концепції громадянського суспільства, розробка проблем сутності, структури, функцій досліджуваного феномена здійснене у ряді праць В. Баркова, В. Бебика, М. Головатого, Г. Зеленько, А. Колодій, І. Кресиної, Н. Паніної, В. Рубцова, Ф. Рудича, Г. Щедрової та інших.

Більшість дослідників приділяють увагу визначенню сутності та ролі громадянського суспільства, в той же час проблеми інституціонального розвитку, інтеграції інститутів громадянського суспільства в політичну та соціокультурну структуру залишаються малорозробленими та потребують подальших наукових досліджень.

Мета статті:

- визначити основні етапи інституціональних змін громадянського суспільства від перебудови до сьогодення;

- розкрити специфіку цього процесу в сучасній Україні.

Інституціоналізація громадянського суспільства є поступовим та багаторівневим процесом. На першому етапі, який становив собою появу в Україні зарубіжних теоретичних наробок як західних, так і російських дослідників, можна виділити найбільш вагомні праці. Так, з'явилися роботи Р. Дарендорфа «Мораль, інститути, громадянське суспільство», реферативна збірка А. Арато, Дж. Коена, А. Ага, А. Сейса та ін. «Громадянське суспільство», стаття К. Гаджиева «Кон-

цепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования» (1991 р.).

В українській політичній науці одними з перших ідей громадянського суспільства, його взаємодії з державою почали розробляти В. Шинкарук («Громадянське суспільство, держава, ідеологія» – 1993 р.), Г. Щедрова («Громадянське суспільство і демократична правова держава: проблеми взаємовпливу» – 1994 р.).

Громадянське суспільство виникає як ідея та ідеологічне гасло демократичних змін. У суспільстві тільки починає формуватися громадянська думка щодо спільних нагальних потреб, народжуються потреби у реалізації та захисті власних інтересів через створення асоціацій, об'єднань, спілок, кооперативів. Саме перші роки незалежності відзначені бурхливим їх зростанням. Оскільки цей етап був початком формування громадянського суспільства, то його можна умовно назвати етапом первинної інституціоналізації (1985–1996 рр.).

Поштовхом до створення перших інститутів громадянського суспільства став курс держави (тоді ще СРСР) на перебудову. В усіх сферах суспільно-політичного життя починають активно їх формувати. Економічну сферу громадянського суспільства складають сукупність економічних інститутів і відносин з приводу реалізації людьми права власності, виробництва й обміну товарами та послугами. Інститутами, через які реалізуються ці відносини, стають ринкова економіка, кооперативи, акціонерні підприємства, кредитні спілки, фермерські господарства, незалежні профспілки та ін. Найвпливовішими серед них стали

Український союз промисловців та підприємців, Федерація незалежних профспілок України, Профспілка працівників кооперації та інших форм вільного підприємництва, Український кредитний союз, Асоціація фермерів, Загальноукраїнський союз працівників та ін. Ідея підтримки на державному рівні цих інститутів була спрямована на зменшення дефіциту на товари першої необхідності та збільшення ринку надання послуг, але ж відповідної державної програми створено не було, що поступово привело до згорання розпочатих змін. Попри труднощі, дані організації активно заявляли про себе на державному рівні. У цей час соціокультурна сфера охоплює відносини репродукування людини, побуту, освіти, культури, духовного розвитку. Створюються відповідні соціальні інститути – добровільні організації, благодійні фонди, творчі спілки, клуби за інтересами, незалежні засоби масової інформації, різноманітні конфесії. Не менш активно проходив процес утворення інститутів у цій сфері. Такі організації, як «Союз-«Чорнобиль», Республіканський Фонд відродження України, Українське товариство тверезості та здоров'я, Український фонд культури, Спілка журналістів України, Українська екологічна академія наук та ін. активно залучилися до громадського життя.

Також робляться перші спроби створення інститутів, які б забезпечили культурно-політичний плюралізм, вільне волевиявлення народу – рухи, групи інтересів тощо. Найвідомішими громадськими об'єднаннями стали Всеукраїнське товариство «Просвіта», Культурологічний клуб м. Києва, Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка, Всеукраїнське товариство політв'язнів та репресованих, Конгрес українських націоналістів, Асоціація дослідників голодоморів в Україні, Культурологічне товариство Лева у м. Львів, Народний рух України. Ці організації та рухи стали прототипами політичних партій, період масового їх створення прийшовся на весну 1990 – літо 1991 років. Саме у цей період сформувался політичний спектр, який відображав практично всі ідеологічні позиції – від лівого до правого спектра. Процес відбувався досить швидко, бо початки більшості майбутніх демократичних і націонал-патріотичних політичних течій містилися в діяльності організацій Народного руху, в той час як КІПС була широким об'єднанням лівих сил. Одними з перших були створені Ліберальна партія України, Соціал-демократична партія, Українська республіканська партія, Народно-демократична партія, Християнський народний союз та ін., що стало свідченням народження багатопартійності в Україні.

Нещодавно створені інститути громадянського суспільства активно розпочали свою діяльність, що спонукало державу оновлювати політико-правову базу для їх функціонування. Одними з перших були прийняті Закон України «Про

статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» (28.02.1991 р.), Закон України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» (03.07.1991 р.), Закон України «Про об'єднання громадян» (16.06.1992 р.), Закон України «Про інформацію» (02.10.1992 р.), Закон України «Про фізичну культуру і спорт» (24.12.1993), Закон України «Про внесення доповнень і змін до Закону Української СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» (23.12.1993) та ін. [4].

У першому етапі інституціональних змін умовно можна виокремити два підетапи. Перший – сприйняття ідеї громадянського суспільства, період так званого «романтизму», який характеризується сповненням надій щодо швидкого створення «держави добробуту» і громадянського суспільства з високим рівнем життя громадян, активної участі у політичному житті. Поступово цей період переходить до другого підетапу, характерними рисами якого є зневіра та розчарування населення з приводу псевдodemократичних та квазіринкових реформ, що спричинилося різким спадом в економіці, зростанням безробіття, низькою заробітною платнею. Відбувається загострення суперечностей та конфронтації у суспільстві, засоби врегулювання цих відносин частіше є силовими. Цей підетап характеризується інституціональною невизначеністю та нестабільністю. Коли змінюється політичний режим, починається поступова трансформація політичної системи, що ускладнюється відсутністю відповідної нормативно-правової бази, стагнаційними процесами в економіці, девальвацією цінностей. Наслідком таких ускладнень стало, зокрема, призупинення процесу зростання кількості інститутів громадянського суспільства в соціальній та культурній сферах.

Історичним кроком у створенні умов для розвитку та функціонування громадянського суспільства як чинника демократизації політичної системи стали реформи, які розпочалися з процесом визнання незалежності України, офіційно проголошеною Декларацією про державний суверенітет. Даний документ відкрив новий етап в історії українського суспільства, проголосивши основні політичні, економічні, соціальні цілі, довгострокові перспективи розвитку держави. Він став основою прийняття Основного Закону України – Конституції.

Другий етап (1996–2004 рр.) – період формування інституціональної стабільності. Інституціоналізація починається з моменту визнання та залучення державою потенціалу структур громадянського суспільства до державотворчих процесів. Підвалинами інституціоналізації виступає нормативно-правова база, завдяки якій розвиваються інститути громадянського суспільства та відбувається їхня багатогранна діяльність.

Загальну правову основу існування громадянського суспільства в Україні становить Конституція України. У ст. 7, 15, 36, 38, 40, 69, 140, 143 цього документа було запропоновано конкретні механізми громадської участі, якот: вибори, участь у громадських організаціях і політичних партіях, робота на державній службі чи службі в органах місцевого самоврядування та референдуми. Інші форми безпосередньої демократії, про які йдеться в Основному Законі України, чітко не визначені [6].

На підставі Основного Закону України створюється низка законодавчих актів, які регулюють діяльність окремих складових громадянського суспільства або окремі аспекти взаємодії суб'єктів громадянського суспільства із суб'єктами публічної влади. Зокрема, це наступні законодавчо-нормативні акти: Закон України «Про звернення громадян» (21.10.1996 р.), Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (21.05.1997 р.), Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» (16.09.1997 р.), Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (01.12.1998 р.), Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (15.09.1999 р.), Закон України «Про творчі спілки» (02.03.2000 р.), Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про об'єднання громадян» (11.07.2001 р.), Закон України «Про органи самоорганізації населення» (11.07.2001 р.), Закон України «Про політичні партії в Україні» (05.04.2001 р.), Закон України «Про вибори народних депутатів України» (18.10.2001 р.) тощо [4].

Ці закони регулюють питання практичної реалізації прав громадянами України. Вони стосуються питань внесення в органи державної влади пропозицій щодо поліпшення їхньої діяльності, оскарження дій посадових осіб, державних і громадських органів; забезпечення можливості участі громадян в управлінні державними і громадськими справами. Визначаються окремі форми участі громадян у місцевому самоврядуванні та особливості їх застосування через місцеві референдуми, загальні збори громадян, місцеві ініціативи, громадські слухання, органи самоорганізації населення. Окрім безпосередніх форм, громадяни можуть брати участь у місцевому самоврядуванні через обраних ними депутатів. Але в умовах пропорційної виборчої системи депутати місцевих рад, які обрані за партійними списками, нового механізму взаємодії з виборцями не отримали.

У другому етапі інституціональних змін умовно можна виокремити два підетапи. Перший – активне законодавче закріплення інституціонального поля громадянського суспільства. Маємо зазначити, що таких високих темпів законотворчості Українська держава ніколи не мала, прийняті закони стосуються питань врегулювання відносин у політичній, економічній, соціальній, духовній

сферах. Інститути громадянського суспільства поступово, крок за кроком, починають заявляти про себе, ставати активними учасниками соціально-політичного процесу.

У цей період створюються Інститут громадянського суспільства, Лабораторія законодавчих ініціатив, Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень «ЄвроРегіо Україна», метою яких стає сприяння затвердженню демократичних цінностей в українському суспільстві, формуванню ефективної та збалансованої державної політики в Україні, розвитку політичної та правової культури громадян і політиків, продовженню тих ініціатив, які підтвердили свою цінність у переході України до плюралістичної демократії з функціонуючою ринковою економікою і консолідованим громадянським суспільством.

У 1996 році кількість легалізованих Міністерством юстиції України об'єднань громадян складала 1047 (з них – 41 політична партія), а у 2003 році їх кількість зросла до 1978 (з них – 96 політичних партій) [2, 7].

Другий підетап починається з прийняття Закону України «Про основи національної безпеки України» (19.06.2003 року), в якому визначається, що пріоритетним завданням суспільно-політичного розвитку стає формування громадянського суспільства, його демократичних інститутів, заохочення громадської активності, створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення. Це нормативно-правовий акт, в якому вперше визначається громадянське суспільство як інститут і стратегічним пріоритетом державної політики ухвалюється його розвиток.

Політико-правове забезпечення діяльності громадянського суспільства та його інститутів поступово спрямовується на інверсію функцій держави і громадянського суспільства. Це стосується, перш за все, реформування соціальної сфери, що підкріплюється рядом нормативних документів — внесенням змін до Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» (25.07.2003 року), прийняттям Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (9.08.2003 року), внесенням змін до статті 13 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (13.08.2003 року), а також Указами Президента України «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (31.07.2004 р.) та Постановами Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг» тощо [4].

У цей період, за даними Фонду «Демократичні ініціативи», 95 % загальної кількості недержавних організацій брали участь у соціальних

подіях або програмах певних видів. Основними видами їх діяльності у цій сфері є відстоювання інтересів певних соціальних груп у державних органах, надання гуманітарної та соціальної допомоги, участь у соціальному протесті. Слід зазначити, що кількість заходів була майже однаковою на обласному та всеукраїнському рівнях. Цей факт є свідченням формування національного соціального простору для спільної діяльності недержавних організацій [7, 11-13].

Характерною ознакою цього періоду стає активне залучення коштів грантових програм міжнародних організацій щодо підтримки розвитку громадянського суспільства та з метою сприяння налагодженню партнерських зв'язків із неурядовими організаціями та розповсюдженню інформації про проблеми розвитку. В Україні поки що не існує законодавчо визначеного поняття гранту, хоча практика їх одержання достатньо розповсюджена. Механізми, які застосовуються в Україні, є малозрозумілі та носять непрозорий характер, тому свою головну роль у підтримці чи сприянні неурядовим організаціям з боку місцевих органів влади практично не виконують.

Нагальними вимогами того часу стають проведення політичної та економічної реформ, які були задекларовані державою. Політичною подією, яка демонструвала співпрацю державної влади та громадськості, стало обговорення питання політичної реформи в Україні. З липня 2003 року тривали парламентські слухання щодо законопроекту «Про внесення змін до Конституції України». Характер їх перебігу, як і подальшого загальнонародного обговорення потреби проведення конституційної реформи в Україні та формування парламентсько-президентської республіки, «...набув вигляду фарсу та продемонстрував відстороненість влади від громадян, маніпулювання поняттями та цінностями демократії» [7, 10].

Уперше в Україні було запропоновано проведення Громадянського форуму, що є однією з форм залучення громадськості до прийняття державних рішень. Але опитування громадської думки, проведене Фондом «Демократичні ініціативи», засвідчило, що 35,8 % респондентів вважають Громадянський форум кроком у створенні «штучного» громадянського суспільства; 30,8 % вважали, що рішення Форуму не матиме ніяких наслідків, а 28,3 % зазначили, що влада «свідомо маніпулює громадськістю» [7, 11]. Тобто, можна зробити висновок, що держава уникає реальної участі інститутів громадянського суспільства у виробленні та реалізації державної політики і прийнятті політичних рішень.

Громадянське суспільство голосно заявило про себе під час президентських виборів у листопаді 2004 року, коли широка громадськість зажадала змін у державі. Події «помаранчевої революції» стали каталізатором розвитку в Україні громадянського суспільства, засвідчили, що части-

на громадськості прагне стати безпосередніми учасниками процесу формування та реалізації державної політики й покладає велику надію на новий уряд щодо інституціоналізації процедур впливу громадянського суспільства на державну політику. Тоді лише 12,86 % представників громадських організацій були задоволені рівнем співпраці громадянського сектора з органами виконавчої влади (за даними експертного дослідження у березні 2004 року), тоді як 38,9 % громадян вбачають потребу в розробці додаткових механізмів проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю (за даними опитування Інституту соціальної та політичної психології АПН України у листопаді 2004 р.) [14, 16]. У 2008 році цей рівень довіри знизився до 11,78 % [13]. З цих причин ми визначаємо 2004 рік початком наступного, третього етапу інституціональних змін, який умовно можна назвати етапом формування функціональної дієздатності громадянського суспільства.

Характеризуючи стан розвитку громадянського суспільства в цей період, слід відзначити значний його прогрес у галузі свободи слова та гласності. Процес становлення інститутів громадянського суспільства в цій царині розпочався й триває в усіх його сегментах. У кожній області та в центрі створено десятки незалежних засобів масової інформації, теле-, радіоканалів та мережа в Internet, які сприяють формуванню таких важливих цінностей демократії, як вільне висловлювання, формування громадської думки. Вони вже стали важливим інструментом вимірювання громадських і політичних уподобань, довіри до політичних інститутів, громадянського суспільства та способом впливу на політичну психологію громадян. Активізується діяльність аналітичних центрів, виникає впевненість у реальному впливі громадських організацій і окремих громадян на політичний процес. Саме на цей час припадає найбільша активність громадян, що підтверджується даними соціологічних досліджень [11].

Інститути громадянського суспільства активно залучилися до процесів пошуку та розроблення стратегії свого подальшого розвитку. Учасники ініціативного консорціуму громадянського проекту «Україна — це ми», головною метою якого є сприяння саморозвитку громадянського суспільства, підготували документ «Дороговкази становлення українського громадянського суспільства». Він покликаний сприяти саморозвитку українського громадянського суспільства шляхом визначення завдань та цілей сучасного етапу його становлення, а також механізмів їх реалізації.

Серед найбільш вагомих програм слід відзначити Національну концепцію розвитку громадянського суспільства в Україні, яка була розроблена Інститутом місцевої демократії у 2004-2005 роках. У 2005 році Центр політико-правових реформ розробив Концепцію взаємодії держави

та громадянського суспільства. Протягом 2005 та 2006 років Український Незалежний Центр Політичних Досліджень, Мережа громадських організацій ОПОРА, Центр політико-правових реформ, Інститут громадянського суспільства, Українська Гельсінська спілка з прав людини, Інститут успішних громад, Міжнародний центр перспективних досліджень розробили Доктрину громадянського суспільства [10, 15].

«Доктрина громадянського суспільства» є стратегічним документом дій його організацій щодо покращення державного регулювання «третього сектора». Це новий якісний крок інституціоналізації громадянського суспільства.

У листопаді 2007 року учасники Всеукраїнської конференції «Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Нові пріоритети» виробили Резолюцію, в якій сформулювали головні вимоги до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та органів місцевого самоврядування щодо першочергових кроків зі створення сприятливого середовища діяльності організацій громадянського суспільства.

Уперше, враховуючи пропозиції представників громадськості, Кабінет Міністрів України визначив декілька напрямів, які є першочерговими щодо сприяння розвитку громадянського суспільства. Насамперед ця робота, пов'язана з удосконаленням нормативно-правової бази, розробленням та впровадженням ефективного механізму налагодження комунікацій між органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства, створенням умов для їх розвитку, формуванням громадянської культури суспільства, розвитком волонтерського руху, благодійництва і меценатства. Можна зауважити, що цей План став першим кроком не тільки в розумінні, але й у виробленні спільного консолідованого бачення пріоритетів розвитку громадянського суспільства і визначення першочергових заходів з боку держави зі створення сприятливих умов для діяльності його інститутів.

У 2007 році, за даними Українського незалежного центру політичних досліджень, на 14 % зросла кількість нормативно-правових актів, що впливають на діяльність інститутів громадянського суспільства. Прикладами таких актів є Укази Президента України про Національну комісію зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, Національну конституційну раду, Постанова Кабінету Міністрів України про створення міжвідомчої ради з питань поліпшення житлових умов громадян, накази Міністерства юстиції про Координаційну раду молодих юристів тощо [9, 9].

У Верховній Раді України було зареєстровано 11 проектів законів щодо інститутів громадянського суспільства, але жоден із них не був прийнятий за основу. Така ж тенденція залишилася і в 2008 році.

Нормативно-правові акти, що негативно впливають на діяльність інститутів громадянського суспільства, ухвалював Кабінет Міністрів України, ці акти стосуються процедур реєстрації виборців, проектів технічної допомоги й надання пільг громадським організаціям інвалідів та їх підприємствам [8, 9]. Ця тенденція простежується і в діяльності інших державних органів.

Можна зробити висновок, що при всій позитивній динаміці зростання кількості актів державної підтримки розвитку громадянського суспільства, серед ухвалених немає таких, які б суттєво покращили умови діяльності інститутів громадянського суспільства, розширили уявлення про взаємодію, механізми співпраці. Органи влади не беруть участі в реалізації комплексу конституційних прав та свобод, дотримання гарантій участі громадян у громадській діяльності в усіх сферах суспільного життя, не встановлюють за своєю ініціативою «правил гри». Тобто, характерною ознакою цього періоду є функціональна неадекватність інститутів громадянського суспільства.

Ми вважаємо, що конкретними засобами реалізації державної політики щодо розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні є державна підтримка залучення представників громадських організацій до співпраці з державними органами. Потрібно активно задіяти механізм громадських слухань з питань контролю за діяльністю державних інститутів, утворити при центральних та місцевих органах виконавчої влади реально діючі громадські ради з дорадчими функціями. До їх складу мають увійти громадяни – авторитетні представники громадської думки, науковці, визнані експерти, представники засобів масової інформації та органів виконавчої влади.

На сьогодні сформована мережа інститутів громадянського суспільства на всій території України. Станом на 1 січня 2007 року зареєстровано понад 130 000 недержавних об'єднань. З них громадських організацій — 50 706, благодійних організацій — 10 319, релігійних організацій — 19 706. Інші — це кредитні та споживчі спілки, політичні партії, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків та інші. Окрім того, до недержавного сектора можна віднести 4 510 підприємств [5]. Можна стверджувати, що в Україні громадянське суспільство інституціонально оформлене. І на сьогодні найважливішим завданням є залучення громадськості до діяльності в його інститутах.

Громадська активність зараз є вкрай низькою, громадяни в цілому залишаються пасивними. Згідно з даними моніторингу, переважна більшість населення України (понад 80 %) не належить до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів [14, 589].

Доки держава визнає структури громадян-

ського суспільства, головним чином, як атрибут політичної демократії. Запити та вимоги цих структур вона при необхідності ігнорує, чим гальмує й загальний процес модернізації, впровадження антикризових механізмів тощо. Цей етап інституціоналізації громадянського суспільства сповнений протиріч і не дає змогу визначити його завершеним, а інституціональну взаємодію ефективною.

На основі здійсненого аналізу теоретичних досліджень та емпіричних даних щодо інституціональних змін громадянського суспільства та його взаємодії із державою на сучасному етапі, ми дійшли до висновку, що теоретична дискусія серед науковців, з точки зору реальної політики виглядає «топтанням на місці». Практично відсутні теоретичні нароби, в яких чітко визначені шляхи впровадження механізмів надання інститутам громадянсь-

кого суспільства важелів впливу на державну політику.

На даному етапі однією з першочергових цілей є формування дійових, цивілізованих, демократичних інститутів. Демократична держава неможлива без громадянського суспільства, розвинутої політичної культури й ефективно діючого правового механізму. Україна просувається шляхом становлення повноцінної демократії, прагне стати рівноправним партнером європейських держав. Це актуалізує питання якнайшвидшого й найефективнішого досягнення відповідних стандартів у різних сферах життя. Одним із таких стандартів є реально діюче, життєздатне й сильне громадянське суспільство. Створення постійно діючих механізмів взаємодії та форм партнерської співпраці держави й інститутів громадянського суспільства є продовженням інституціоналізації останнього.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Войтенко Т. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання / [Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О.]; відп. ред. Ю. Саєнко. — К.: Стило, 2002. — 368 с. — (Наукова збірка).
2. Громадські організації в Україні: стат. бюлетень / Державний комітет статистики України. — Київ, 2004. — 157 с.
3. Дилигенский Г. Что мы знаем о демократии и гражданском обществе? / Г. Дилигенский // Гражданское общество (Pro et contra). — 1997. — С. 5–21.
4. Законодательство Украины [Електронний ресурс]: офіційний сайт — Режим доступу: <http://www.uapravo.net>.
5. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за галузями економіки та організаційно-правовими формами господарювання станом на 1 січня 2007 року [Електронний ресурс]: сторінка сайту Держкомстата України. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
6. Конституція України. — К.: Парламентське видавництво, 2006. — 159 с. — (Бібліотека офіційних видань).
7. Корені трави: громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку. — К.: Європа ХХІ ст., 2003. — 288 с.
8. Лациба М. В. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: оцінка рішень. Друге півріччя 2007 р. / М. В. Лациба, О. Ю. Вінніков; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. — К., 2008. — 60 с.
9. Лациба М. Державна підтримка розвитку громадянського суспільства України: декларації і реальність / Максим Лациба // Громадянське суспільство. — 2008. — № 4 (6). — С. 6–11.
10. Лациба М. Уряд формує політику сприяння розвитку громадянського суспільства України / Максим Лациба, Тетяна Бойко // Громадянське суспільство. — 2008. — № 1 (3). — С. 13–20.
11. Статистичні дані [Електронний ресурс]: сайт Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. — Режим доступу: <http://www.razom.org.ua>.
12. Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / [за заг. ред. Ю. Г. Рубана]. — К.: НІСД, 2008. — 744 с.
13. Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1992–2008 / [за ред. Є. Головахи, Н. Паніної]. — К.: Інститут соціології НАН України, 2003. — 85 с.
14. Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / [за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги]. — К.: Інститут соціології НАН України, 2004. — 705 с.

УДК 94 (477) «1991–2008»

О.Г. СЕМЕНЧЕНКО

ВСЕБІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ, ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ

Семенченко Олена Геннадіївна - провідний спеціаліст управління професійно-технічної, вищої освіти та науки Головного управління освіти і науки Дніпропетровської облдержадміністрації, магістр державного управління

Всебічний розвиток української культури, як пріоритетний напрям розвитку державної гуманітарної політики. Проаналізовано основні тенденції розвитку сучасної української культури. Показано проблеми культурного розвитку й шляхи підвищення ролі культури в житті країни.

Ключові слова: державне управління, державна політика в галузі культури, національна культура, державна гуманітарна політика, стратегічні напрями розвитку національної культури, культурний процес.

Всестороннее развитие украинской культуры, как приоритетное направление развития государственной гуманитарной политики. Проанализированы основные тенденции развития современной украинской культуры. Показаны проблемы культурного развития и пути повышения роли культуры в жизни страны.

Ключевые слова: государственное управление, государственная политика в области культуры, национальная культура, государственная гуманитарная политика, стратегические направления развития национальной культуры, культурный процесс.

All-round development of Ukrainian culture as priority of national humanitarian policy. The authors consider main trends of development of Ukrainian culture. There are studied problems of cultural progress and ways of strengthening of culture in Ukraine.

Keywords: the government, state policy in the field of culture, national culture, the state humanitarian policy, strategic directions of development of national culture, cultural process.

© О.Г. Семенченко, 2010

Відомо, що розвиток культури створює унікальний національний контекст глобального розвитку людства. Він гарантує присутність країни в площині світової культури і цивілізації та виводить її на міжнародний рівень. Для формування державної гуманітарної політики України пріоритетним напрямом є всебічний розвиток національної культури. У Державній програмі розвитку української культури зазначається: «Політика незалежної Української держави, її Конституція забезпечують умови – правові, фінансово-господарські, адміністративно-управлінські для – забезпечення та всебічного розвитку української культури як важливого чинника розбудови повноцінного, демократичного суспільства, основи для формування цілісної культурно-національної ідентичності, успішного розвитку України, її народу як повноцінного члена світової співдружності, співтворця світової культури».

Дослідження питань, пов'язаних з визначенням місця держави в процесі культурного розвитку суспільства, становить великий теоретичний і практичний інтерес. Відомий український вчений літературознавець М.Г.Жулинський у своїй статті «Демократія і культура» пише: «В ідеалі держава – це культурна система, що здатна до

самоорганізації, до самооновлення за умови, що вона виробила такі механізми саморегулювання, які забезпечують нерозривність національних традицій, органічне функціонування сфер культури, моралі, всього комплексу ціннісних орієнтацій, який ідейно консолідує націю і відкриває їй перспективу самоздійснення».

Підтримка національної програми державотворення потребує узгодження парадигми державного управління в галузі культури з сучасними тенденціями розвитку українського суспільства. Однак навколо цього питання розгортаються численні дискусії в наукових колах, на рівні громадськості, а також на загальнодержавному рівні. Зокрема, особливості сучасного розвитку культури та роль державного управління у процесах, що відбуваються в сфері культури, розглядаються в працях М.І.Сенченко, Р.М.Кісь, Ю.П.Богущого, Л.М.Губерського[16, 7, 18, 3]. На особливу увагу заслуговує монографія С.А.Чукот «Генеза духовної культури: управлінський аспект», в якій виокремлюються засади державного управління культурою в умовах становлення української державності [20].

Запровадження з нинішнього року у вищих навчальних закладах курсу «Історія української культури» є важливим кроком на шляху до

відродження українських культурних традицій, адже у становленні світогляду громадянина вирішальну роль повинні відігравати українські духовні й ментальні цінності. Однак, як показує аналіз існуючих навчальних посібників та підручників з курсів «Культурознавство» і «Українська та зарубіжна культура», попри їх у цілому високий науково-методичний рівень, саме дана тема в них чомусь висвітлюється виключно в мистецтвознавчому ракурсі [10, 12, 19, 21], однобічно й тенденційно [6, 8, 9], занадто лаконічно [6, 11] або взагалі не розглядається [2, 13, 14]. Між тим, як нам здається, проблема сучасного стану культури є однією з ключових у курсі «Історія української культури».

Таким чином, актуальність даної статті визначає необхідність установлення ідеалів державності, демократії, утвердження духовних цінностей української нації, яке тісно пов'язане з вихованням національної гідності.

Метою статті є розкриття концепції «державно-го управління» культурою в Україні, висвітлення здобутків і вад державної політики в галузі культури, а також нарис реалій та перспектив всебічного розвитку національної культури як пріоритетного напрямку державної гуманітарної політики.

Головними завданнями гуманітарної політики в Україні є збереження культурного надбання, захист української культури та української мови, розробка пропозицій про стратегічні напрями розвитку національної культури, стимулювання культурного процесу, розвиток соціальної і ринкової інфраструктури галузі культури, забезпечення ефективного управління галуззю, зміцнення матеріально-технічної бази культури, розширення міжнародного культурного співробітництва, розвиток культурних зв'язків з україномовним світом [5, 255]. Однак, насамперед, від держави культура чекає патерналістської підтримки та матеріальної допомоги згідно з бюджетною політикою держави.

Світові тенденції гуманізації вимагають перегляду концепції державного «управління культурою» на користь концепції «підтримки культури». Ця концепція передбачає необхідність делегування неурядовим організаціям повноважень у формуванні культурних концепцій. Згідно з Законом України «Про благодійництво та благодійні організації» до числа організацій, які здійснюють благодійну діяльність, відносяться: ліги, благодійні фонди, благодійні заклади, місії, членські благодійні організації. Вони сприяють поступовому зняттю з плечей держави тягаря фінансової відповідальності за долю культури. Значна роль у питаннях розподілу коштів відводиться конкурсному відбору. Контроль за розподілом коштів залишається за державою, хоча громадськість має активно залучатися до цього процесу.

У ході історичного процесу співпраця дер-

жавних та громадських фондаций традиційно відіграє важливу роль для розвитку культури. Традиційно розвиток благодійної діяльності в Україні забезпечувався ефективною дією важливих факторів. Це – забезпечення державної фінансової допомоги на розвиток культури, а також створення сприятливих умов залучення додаткових коштів для розвитку культури з боку приватних підприємців, спонсорів, благодійників, адже благодійна діяльність давала можливості полегшити податковий тягар або навіть позбутися його.

Розвиток благодійної діяльності, як соціального явища в Україні, стимулює християнство. Культурні традиції благодійництва мають дві грані: по-перше, як прояв морального обов'язку по відношенню до нужденного; по-друге, як матеріальне вираження помислів, що духовно споріднюють людей. На жаль, сучасне суспільство стає поверховим у питаннях утвердження норм національної етики та моралі, а без дотримання цих норм процес розбудови Української держави ризикує перейти у позаправову, кримінальну сферу.

У культурологічній теорії нації особливе значення для культурного союзу, породженого свідомістю єдиної етнічної приналежності, має національна мова [15, 34-35]. Згідно з Конституцією України держава в особі центральних органів виконавчої влади, а саме Кабінету Міністрів України сприяє забезпеченню всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України та задоволенню національно-духовних та мовних потреб українців, які проживають за межами держави. У положенні про Державний комітет телебачення і радіомовлення, затверджене Указом Президента України, зазначено, що «Держкомтелерадіо України є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики в інформаційних та видавничих сферах державної мовної політики». Однак державний механізм управління функціонуванням державної мови не є збалансованим через фактичне розпорошення та дублювання повноважень з регулювання мовного питання між Міністерством освіти і науки України та Міністерством культури і туризму України.

Зазначена проблема суттєво гальмує всебічний розвиток державної мови та перешкоджає її поширенню серед громадян України. Механізми впровадження мовної політики мають чітко закріплюватися в чинному законодавстві і бути обов'язковими для всіх членів суспільства. Реалізація національно-культурних прав етнічних груп, що входять до українського народу, має бути невіддільною від усвідомлення ними національного характеру української державності. Всі громадяни України мають визнати, що Україна є споконвічною і єдиною у

світі територією, а також те, що повноцінне буття та розквіт специфічної української культури, традицій та мови можливе тільки на території України.

Для молодшої Української держави питання формування громадської свідомості набуває актуальності, тому розвиток галузі освіти є пріоритетним напрямком державної політики України. Дія законів України «Про освіту» та «Про вищу освіту» створюють умови для навчання, виховання та самореалізації громадян України. В систему освіти України входять понад 15 тисяч дошкільних закладів. Її базовою ланкою є загальноосвітні школи, в яких навчаються близько 7 мільйонів учнів. Кількість середніх загальноосвітніх шкіл в Україні складає понад 20 тисяч, у тому числі загальноосвітні заклади нового типу – спеціалізовані школи, гімназії і ліцеї, авторські і приватні школи. Професійно-технічну освіту молодь України здобуває у 1200 навчальних закладах, а вищу – у 904 вищих навчальних закладах. Кількість вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації складає 553, а III-IV рівнів акредитації – 351. У державній формі власності знаходяться 479 вищих навчальних закладів, у комунальній – 223 та 202 – у приватній формі власності [1, 20].

У 2005 році Україна приєдналася до Болонського процесу формування спільного європейського простору вищої освіти. Головна мета Болонського процесу – консолідація зусиль наукової та освітянської громадськості, урядових інституцій країн Європи для істотного підвищення конкурентоспроможності європейської системи науки і вищої освіти у світовому вимірі. Підписавши Болонську декларацію, Україна взяла на себе зобов'язання завершити модернізацію та реформування вищої освіти до 2010 року. У цьому зв'язку в усіх вищих навчальних закладах запроваджені елементи кредитно-модульної системи організації навчального процесу, розширилися зв'язки між українськими й зарубіжними навчальними закладами, студенти отримують встановлені в більшості країн світу кваліфікаційні рівні «бакалавр» і «магістр», викладачі отримали можливість здобути вчений ступінь «доктор філософії».

Однак приведення української системи освіти до міжнародних стандартів проходить надзвичайно повільно в той час, як світова економіка знань розвивається динамічними темпами. Система освіти України характеризується незначним рівнем інформатизації. Так, у 2008 року рівень забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів комп'ютерними комплексами становить 87% від загальної потреби в містах та – 46% у сільській місцевості. Щодо рівня охоплення всесвітньою інформаційною мережею в загальноосвітніх навчальних закладах, то він становить 78% у містах та 27% – у сільській місцевості переважно з причин відсутності на-

лежного комунікаційного обладнання [1, 18].

Державна політика у галузі вищої освіти ґрунтується на принципах інтеграції системи вищої освіти України у світову систему вищої освіти при збереженні і розвитку досягнень та традицій української вищої школи. Однак результати входження української вищої школи в Болонський процес, на жаль, свідчать про те, що система вищої освіти України не набуває принципових зрушень і обмежується суто формальними новаціями. Подальше посилення Болонського процесу в Україні викликає суперечки в науково-педагогічних колах. Адже автономія ВНЗ, яка є складовою Болонського процесу, у вітчизняних реаліях обертається одноосібною владою ректорів, а орієнтація на домінування самостійної роботи студентів, замість аудиторної, призводить до розвалу навчального процесу.

Тому для молодшої Української держави має велике значення створення цілісної системи національної освіти та виховання. Підґрунтям для цього можуть слугувати здобутки національної педагогіки. Значний потенціал української педагогіки здатний забезпечити спадкоємність властивих українському народові світоглядних християнських етичних та естетичних принципів, високого рівня знань, умінь і навичок, виховання патріотизму як стрижневого поняття національної педагогічної науки і практики.

Наука є важливою складовою частиною духовної культури, формою суспільної свідомості. Оскільки наука глибоко інтегрована в суспільне життя, її рівень та якість істотно впливають на якість життя та на можливість сталого розвитку країни. З метою створення умов для підвищення ефективності наукових досліджень і використання їх результатів для забезпечення розвитку всіх сфер суспільного життя діє Закон України «Про наукову та науково-технічну діяльність».

Вищою науковою організацією є Національна Академія наук України, яка організує та здійснює фундаментальні і прикладні дослідження та координує здійснення наукових досліджень у наукових установах та організаціях незалежно від форм власності. Сьогодні в Національній Академії наук України 170 наукових установ, серед них – 5 міжнародних. На експериментально-виробничій базі працюють понад 60 тисяч науковців. Наукові дослідження в Україні виконуються більш ніж у 1400 установах, серед яких 610 – самостійні науково-дослідні інститути, 71 проектна організація, 111 науково-дослідних і конструкторських підрозділів на промислових підприємствах. У сфері науки та наукового обслуговування в Україні працюють понад 300 тисяч науковців [1, 4].

В Україні склалася потужна система підготовки наукових кадрів. Зокрема понад 360 вищих навчальних закладів мають аспірантуру, в якій навчаються понад 15 тисяч аспірантів. Близь-

ко 150 вищих навчальних закладів здійснюють підготовку докторантів. Однак у науковій сфері простежується низка негативних тенденцій щодо внутрішнього та зовнішнього «відпливу мізків».

Розмір середньомісячної заробітної плати науковців на 70% нижчий від рівня оплати праці у сфері фінансової діяльності. Сьогодні загальний обсяг фінансування наукової та науково-технічної діяльності складає 1,2% ВВП, що вдвічі менше за аналогічний показник у сусідній Республіці Польща чи Російській Федерації. Падіння соціального престижу вченого спонукає науковців залишати дослідну та викладацьку практику на користь роботи в реальному секторі економіки України або в науковій сфері за кордоном. Відсутність належного державного фінансування призводить до значного скорочення фундаментальних наукових досліджень порівняно з прикладними, що стримує науково-технічний та інноваційний розвиток держави в магістральних напрямках.

Важливою сферою національно-культурного розвитку України є література. Вона передбачає духовне «виросання» людини, поновлення інтелектуальної еліти, нарощення культурного інформаційного шару. Сприяти літературному процесу покликана спеціально розроблена законодавча база, до якої входить Закон України «Про інформацію», Закон України «Про видавничу справу». Згідно з Законом України «Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні» метою державної підтримки книговидавничої справи є: визнання духовної функції книги в суспільстві; задоволення духовних, освітніх та культурних потреб українського народу за допомогою книг; забезпечення державних інтересів щодо захисту національного інформаційного простору; сприяння випуску книжкової продукції в Україні.

В Україні література зорієнтована на адекватне відбиття дійсності і ґрунтується на ідеалах вільної ідейної орієнтації та плюралізму. Ці принципи покладені в основу роботи багатьох українських літературно-художніх журналів. Сприяє розвитку художньо-естетичних смаків українців, зокрема газета «Літературна Україна», яка знайомить читачів з творами сучасних письменників, до числа яких відносяться Ю.Андрухович, О.Забужко, М. та С.Дяченки тощо.

Завдання української літератури полягає в утвердженні духу суверенності, незалежності українського суспільства шляхом ствердження ідеалів гуманізму та позбавлення будь-яких ідеологем. Сьогодні, на жаль, цей процес все більш набуває ознак упередженості та заповітизованості. Перегляд радянської літературної спадщини з точки зору наявності ідеологем призвів до посилення ролі держави в літературній критиці. Знаціональної пам'яті українців фактично стираються твори таких видатних українських письменників, як В.Земляка, М.Стельмаха, а

також Е.Багрицького, В.Катаєва, М.Булгакова, К.Паустовського, які писали російською мовою. Такі тенденції негативно позначаються на всебічному розвитку української національної літератури та підкреслюють необхідність оновлення такого напрямку, як літературна критика.

Вадою державної політики в галузі літератури є також втрата мотивації суспільства до споживання літературного спадку. Для сучасної української літератури характерна ситуація, коли письменник має змогу вільно творити, але не може цією змогою скористатися через неможливість наблизити книгу до потенційного споживача. Популяризація україномовної книги в суспільстві не може бути справою окремих ентузіастів таких, як, наприклад, поет І.А.Малкович, вона потребує активної державної допомоги.

В своїх роздумах про зміцнення ролі держави в управлінні літературним процесом відомий український науковець В.Шевчук висловлює таку думку: «Завданням держави має бути видання принаймні 1000-томного корпусу пам'яток українського письменства. Тоді запрацювали б інститути філософії, історії, літератури, фольклору, етнографії та мовознавства, а тими книжками заповнилися б бібліотеки». Українські бібліотеки потребують оновлення своїх фондів високохудожньою класичною літературою, в тому числі таких авторів, як: М.Зерова, М.Куліша, Г.Косинки, Є.Маланюка, М.Хвильового, української діаспори І.Багряного, В.Барки, О.Ольжича, У.Самчука, О.Теліги, жертв репресій – В.Стуса, І.Світличної, Є.Свертюка, В.Рубана, М.Руденка.

Хвиля національного відродження підхопила театральне мистецтво в Україні. Для державної політики в галузі театру і театральної справи пріоритетними стали принципи гуманізму, демократизму, пріоритетності загальнолюдських цінностей, свободи творчості та загальнодоступності театального мистецтва. Завдяки дії Закону України «Про театри та театральну справу» в театральному мистецькому процесі активніше утверджується свобода творчості.

Ствердженню розмаїття художнього відтворення світу сприяє розвиток новаторських форм, зокрема тих, що дістали назву авангард. Авангардне театральне мистецтво чимраз більше входить у культуру українського суспільства. Втілюючи та розкриваючи драматургію, українські авангардні театри вдаються до застосування найоригінальніших засобів для створення театральної постановки. Яскравим підтвердженням цього є, наприклад, щорічне проведення театального фестивалю-лабораторії «Мистецьке березілля».

100 державних театрів діють сьогодні в Україні, з них академічні – у Києві, Харкові, Львові, Запоріжжі. Цікаво працюють у Львові театри ім. Марії Заньковецької під керівництвом

Ф.Стригуна та ім. Леся Курбаса під керівництвом В.Кучинського. Відомий режисер Е.Митницький зібрав у Київському театрі драми і комедії збірних молодих акторів – Д.Богомазова, Ю.Одинокого, Д.Лазорко. Бюджетний статус надано також багатьом недержавним театрам та концертним групам. Постійний інтерес глядачів викликають роботи Театру на Подолі під керівництвом В.Малахова, театру пластичної драми В.Мишнева, театру «Сузір'я» під керівництвом О.Кужельного, кав'ярні-театру «Колесо» на Андріївському узвозі [16, 118].

Подолати проблему дефіциту фінансування для театральної спільноти означає більш повно розкрити свій потенціал. Урізноманітнюючи традиційну систему театральних закладів, держава має забезпечити умови їх повноцінного фінансування, адже розвиток театрального мистецтва потребує сучасних технологій та обладнання. Ринкова орієнтація економіки України відкриває додаткові фінансові можливості для розвитку. До них відносяться: гранти; кошти від здійснення культурними закладами діяльності, регламентованої державою; кошти від надання культурними закладами додаткових послуг; кредити на розвиток культурних закладів; кошти юридичних та фізичних осіб, громадських організацій та фондів, у тому числі благодійні внески і пожертвування [4, 7-8].

Вдалим прикладом розширення фінансових можливостей став Кримсько-татарський академічний музично-драматичний театр. Керівником цього театру є відомий режисер Б.Білялов. Справжніми носіями українських театральних традицій є видатні актори Б.Ступка, А.Роговцева, Р.Недашківська, Ф.Стригун, О. і Н.Сумські, Б.Козак, Б.Бенюк, А.Хостікоєв, С.Олексієнко, які плідно працюють на театральній сцені та знімаються в кіно.

Сьогодні в Україні діють чотири державні кіностудії: Національна кіностудія художніх фільмів імені О.Довженка, Національна кінематика України, Українська кіностудія анімаційних фільмів, Українська студія хронікально-документальних фільмів та близько двадцяти приватних кіностудій. Серед найкращих фільмів українського кіно можна виділити фільми О.Довженка, С.Параджанова «Тіні забутих предків», «Білий птах з чорною ознакою» Ю.Ільєнка, «Богдан Хмельницький» І.Савченка, «Коліївщина» І.Кавалерідзе, «Комісари» М.Мащенко. Головний павільйон Київської кіностудії імені О.Довженка (понад 3 тис. кв. метрів) довгий час залишався найбільшим в Європі. Ще 15 років тому кількість кіноустановок в країні складала майже 20 тис., з них, зокрема, діяли близько 800 кінотеатрів. Сьогодні кількість кіноустановок становить 3054 тис., з них сучасних модернізованих – лише 257 кінозалів [1, 49].

Подолання кризи українського кіно проходить надзвичайно складно та повільно. Однією зі

спроб вивести з кризи українське кіно стала Загальнодержавна програма розвитку національної кіноіндустрії. Дія програми закінчилася в 2007 році. Її результати свідчать про те, що запровадження передбачених програмою пільг, на жаль, не відбулося, а виділені бюджетні кошти виявилися значно меншими, ніж ті, що передбачалися.

Занепокоєння викликає збитковість більшості комунальних кінотеатрів, відвідують які в великих містах не набагато краще, ніж у малих містах України. Ця ситуація ускладнюється також тривалою неузгодженістю щодо дублювання іноземних фільмів. Міністерство культури і туризму видало наказ щодо оформлення прокатних посвідчень лише фільмам, дубльованим чи субтитрованим українською мовою. Це викликало різку критику з боку дистриб'юторів та демонстраторів фільмів, які заявили про зменшення надходжень від українських кінопоказів.

З метою стимулювання показів фільмів, дубльованих українською мовою, введено в дію першу чергу студії з дублювання та субтитрування фільмокопій. У 2008 році в Національному Центрі Олександра Довженка почав працювати технологічний цикл з обробки кіноплівки та тиражування й субтитрування фільмокопій. Отже, питання повернення уваги глядачів до українського кінопродукту все ще залишається актуальним.

Україна має надзвичайно багату культурну спадщину, коріння якої сягає далеких часів. Самобутнє українське мистецтво є відображенням особливої художньої поетичності, духовної та емоційно-сердечної традиції нашого народу. Пісенна та музична творчість є перлиною українських мистецьких традицій.

В період незалежності українські виконавські мистецтва розвиваються в двох напрямках: традиційні та новітні жанри. Традиційна українська пісенна та музична творчість представлена національними й державними колективами. Вони користуються постійною, хоча й меншою ніж у радянські часи, фінансовою підтримкою з боку держави. Новітні жанри розвиваються без значної державної підтримки, але без адміністративних втручань. Їхню діяльність обмежують суворі правила сучасного шоу-бізнесу, який розвивається швидкими темпами. На жаль, шоу-бізнес в Україні все ще має ознаки правової неврегульованості та потребує додаткової правової уваги. Жадоба прибутку «гасить» потребу в мистецьких явищах високого ґатунку, створюючи небезпеку для поширення українського пісенного та музичного руху.

Ефективним прикладом збереження національного іміджу і необхідності інтеграції у світовий «ярмарок чудес» залишається Фестиваль сучасної пісні «Червона рута». Історія цього фестивалю починається з 1989 року та підтверджує стійку зацікавленість в розвитку національної музики та пісенності з боку дер-

жави. Насамкінець треба відзначити, що за фінансової підтримки з державного та місцевих бюджетів щороку проводяться близько тридцяти міжнародних і всеукраїнських фестивалів та конкурсів [5, 150].

У цілому, в сфері культури інституційні зміни тривають і, хоча вони проявляється поки що тільки в господарчій трансформації культурної галузі, однак запровадження ринкових засад у багатьох її секторах, зростання приватного, ринкового сектора в культурі значно підштовхнули всебічний розвиток культурної галузі. Такі радикальні реформи, як протекціонізм держави щодо національних виробників культурних благ все ще є предметом громадського обговорення. Однак запровадження механізмів державної підтримки культурної сфери в умовах фінансової кризи та домінування мас-культурного імпорту в Україні є конче необхідним.

Треба наголосити, що в останні роки в Україні відбулася низка позитивних змін, які стимулюють розвиток культури: запроваджено податкові пільги для національного книговидавання, посилилася боротьба з «піратством», помітно зросли бюджети видатків на закупівлю українських книжок для бібліотек, на підтримку гастролей вітчизняних виконавчих колективів по Україні. Хоч цього ще явно недостатньо. Українська культурна галузь може стати потужною індустрією тільки за умови, якщо український культурний продукт стане достатньо різноманітним, якісним і доступним пересічному громадянину. Для цього державна підтримка вітчизняної культури має бути більш різноманітною й гнучкою за формами, орієнтованою на якість та на заохочення змагальності в культурі. Важливим кроком у цьому напрямі має стати проект Закону «Про національний культурний продукт» та кілька інших протекціоністських законопроектів, що

тепер розробляються в Міністерстві культури і туризму України. Оптимальна державна стратегія розвитку культури має поєднувати позитивні елементи накопиченого досвіду з новими інструментами культурної політики, успішно апробованими в інших державах.

Для інтелектуально-духовного «забезпечення» державного будівництва необхідно максимально сприяти процесам захисту та інтенсифікації розвитку національної культури. Потрібно розробити та запровадити державну стратегію, в якій були б визначені пріоритетні напрями та завдання розвитку української культури. Вона має чітко визначити стани і терміни демонополізації сфери культури з чітким означенням рівня роздержавлення її галузей.

Підсумовуючи, слід зазначити, що на основну увагу заслуговують питання вдосконалення правового становища всіх галузей культури, а також на розроблення довгострокової програми інвестицій у матеріальну базу її галузей, передусім – кіностудій та прокату, видавництва, індустрії розваг, із залученням коштів і з державного бюджету, і з приватного сектора.

В рамках теми подальшого дослідження потребують наступні питання:

- поєднання нарощування бюджетної підтримки культури із стимулюванням благодійництва, меценатства, підприємницької активності культурно-мистецьких закладів;
- поєднання реформування органів управління культурою із ширшим запровадженням конкурсних і прозорих механізмів фінансування культурно-мистецьких проектів;
- поєднання протекціонізму щодо національної культурної індустрії із забезпеченням відкритості вітчизняної культури, її розмаїття, а також цілісності національного культурного простору.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуманітарна сфера України. Стан. Розвиток. Перспективи. / Всеукраїнський форум інтелігенції. – К. – 2008. – 30 с.
2. Бокань В.А., Польовий Л.Г. Історія культури України: Навч. посібник. – К.: МАУП. – 1998. – 232 с.
3. Губерський Л.М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методико-світоглядний аналіз. – К.: Знання України. – 2002. – 580 с.
4. Зуєва Л.С. Проблеми розвитку та фінансування закладів культури / Економіка. Фінанси. Право. – 2005. – №8. – 89 с.
5. Жулинський М.Г. Заяви про себе культурою: тези трибунні, позатрибунні, а також роздуми й сповіді за парадною завісою. – К.: Генеза. – 2001. – 680 с.
6. Історія світової та української культури: Підручник для вищих закладів освіти / В.А.Греченко, І.В.Чорний, В.А.Кушнерук, В.А.Режко. – К.: Літера ЛТД. – 2006. – 480 с.
7. Кісь Р.М. Мова. Думка і культурна реальність. – Львів: Літопис. – 2002. – 304 с.
8. Культурологія: Українська та зарубіжна культура: Навч. осіб. / М.М.Закович, І.А.Зазюн, О.М.Семашко та ін.; За ред. М.М.Закович. – К.: Знання. – 2004. – 567 с.
9. Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. вид. / За загальн. ред. Яртіся А.В., Шендрика С.М., Черепанової С.О. – Львів: Світ. – 1994. – 496 с.
10. Культурологія: Курс лекцій / Під ред. А.Г.Баканурського, Г.Є. Краснопутського, Л.Л.Сауленко. – К.: ВД. «Професіонал». – 2004. – 208 с.
11. Культурологія: Учеб. посіб. / Автори-составители: Власенко О.И., Зайончковский Ю.В. – Харьков: Парус. – 2006. – 512 с.
12. Меднікова Г.С. Українська і зарубіжна культура ХХ століття: Навч. посіб. – К.: Знання. – 2002. – 214 с.
13. Подольська Є.А., Лихвар В.Д., Погорілий Д.Є. Кредитно-модульний курс культурології: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури. – 2006. – 368 с.
14. Попович М.В. Нарис історії культури України. – АртЕк. – 1999. – 728 с.
15. Резник А.А. Філософські аспекти української культури / А.А.Резник // Філософія та соціологія. – 2002. – №6. – 96 с.
16. Сенченко М.І. Культурна революція в Україні, або управління деградацією. – К.: МАУП. – 2004. – 212 с.
17. Супруненко В.П. Енциклопедія українознавства / В.П.Супруненко. – Дніпропетровськ: Дніпрокнига. – 1999. – 144 с.
18. Українська культура в європейському контексті / Під ред. Ю.П.Богуцького. – К.: Знання. – 2007. – 679 с.
19. Художня культура України: Навч. посіб. / Л.М.Масол, С.А.Ничкало, Г.І.Веселовська, О.І.Онисьченко: За заг. ред. Л.М.Масол. – К.: Вища школа. – 2006. – 239 с.
20. Чукот С.А. Генеза духовної культури: управлінський вимір: Монографія. – К.: Видавництво УАДУ. – 1999. – 256 с.
21. Шевнюк О.Л. Культурологія: Навч. посіб. 3-тє видання, стереотипне. – К.: Знання-Прес. – 2007. – 353 с.

УДК 323.396:316.422 (477)

О.Б. БАЛАЦЬКА

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ ДЕМОКРАТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Балацька Олена Борисівна - завідувач підготовчого відділення Луганського державного інституту культури і мистецтв, аспірантка кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

У статті досліджено модернізаторську роль вітчизняної політичної еліти, її модернізаційний потенціал. Проаналізовані функції щодо подолання основних конфліктів і криз політичного розвитку. На основі результатів останніх соціологічних досліджень висвітлено сучасну політичну ситуацію у зв'язку зі специфікою трансформаційних процесів в Україні.

Ключові слова: політична еліта, політичний розвиток, демократична модернізація, кризи політичного розвитку.

В статье исследована модернизаторская роль отечественной политической элиты, ее модернизационный потенциал. Проанализированы функции элиты касательно преодоления основных конфликтов и кризисов политического развития. На основе результатов последних социологических исследований освещена современная политическая ситуация в связи со спецификой трансформационных процессов в Украине.

Ключевые слова: политическая элита, политическое развитие, демократическая модернизация, кризисы политического развития.

The article deals with the enhance role of native political elite, its enhance potential. The functions of the elite in overcoming conflicts and political development are analyzed. Modern political situation in the connection with the specification of transformational processes in Ukraine is illustrated on the basis of latest sociological researches.

Keywords: political elite, political development, democratic enhancement, crisis of political development.

© О.Б. Балацька, 2010

Модернізація політичної системи – складний процес, який зумовлює фундаментальні суспільно-політичні трансформації та відбивається на функціонуванні всіх акторів, у тому числі такого провідного суб'єкта політики, як еліта. Актуальність вивчення модернізаторської ролі та потенціалу політичної еліти, на наш погляд, зумовлена двома основними аспектами політичної дійсності. По-перше, навіть після 18 років незалежності процес модернізації політичної системи України не можна назвати успішним, а її соціально-політичний та економічний розвиток ефективним. Це спостерігається в таких явищах, як недосконалість демократичних механізмів, економічна відсталість, занепад соціальної сфери. По-друге, зазначена проблема актуалізується завдяки винятковій ролі вітчизняної еліти у загальному політичному процесі. За своєю суттю еліта є головним суб'єктом прийняття стратегічних рішень і найвпливовішим актором політичного процесу. В Україні за умови значної переваги політичної активності еліт порівняно з рівнем політичної участі громадян, нерозвиненості інститутів громадянського суспільства, відсутності законодавчого регулювання діяльності опозиції політична діяльність еліти набуває ще більшого значення.

Метою даної статті є визначення ролі української політичної еліти в процесі демократичної модернізації, розкриття модернізаційного потенціалу еліти.

Серед дослідників зазначених проблем необхідно виокремити таких вітчизняних політологів, як Г. Щедрова, Ф. Рудич, М. Головатий, А. Пахарев, О. Новакова, Р. Балабан, О. Дергачов, Г. Зеленько, М. Сидоренко тощо.

Загальний сенс модернізації полягає в такому типі політичного розвитку, за якого збільшуються адаптивність і життєздатність системи. Модернізація призводить до значного ускладнення внутрішніх і зовнішніх зв'язків політичного організму. Але у даного процесу є і зворотний бік. Конфлікт між модернізаційними і традиційними цінностями є потужним внутрішнім джерелом суспільно-політичних протиріч, нестабільності, дисбалансу системи. А якщо до цього додати збуджувальний вплив зовнішнього середовища, то доводиться визнати, що модернізаційний процес часто зумовлює дестабілізацію. Це, в свою чергу, є фактором порушення рівноваги і розбалансування системних елементів. Як зазначає провідний український політолог, професор, доктор політичних наук Галина Петрівна Щедрова, «тенденції модернізаційних змін породжують певні небажані наслідки, ризики в розвитку політичної системи» [9, 5]. Отже, модернізація сама по собі є джерелом ризиків, виступає свого роду «точкою біфуркації» і несе в собі потенційну можливість політичного занепаду.

Складність і суперечливість політичного процесу в суспільствах, що трансформуються,

дозволяє говорити про діалектичний зв'язок між модернізацією та діяльністю політичних еліт. З одного боку, еліта є суб'єктом модернізації [2], з іншого – сам модернізаційний процес впливає на еліту, визначаючи її тип, структуру, характер розподілу ресурсів, взаємовідносин, особливості рекрутування. З огляду на це органічна й ефективна демократична модернізація може виступити фактором суспільно-політичної консолідації та демократизації політичної еліти.

Виклики модернізації зумовлюють необхідність формування нового типу еліт – компетентних, гнучких, демократичних, функціональних, ефективних, консолідованих, які б виступили потужним модернізаційним фактором. На жаль, політичні реалії сьогодення свідчать про формування іншого типу вітчизняної еліти.

Політична криза, якої вже протягом тривалого часу зазнає Українська держава, відбивається на еліті, призводячи до таких явищ у її лавах, як неефективність діяльності, безвідповідальність, недемократичність системи рекрутування, соціально-політичний розкол, конфліктність. Ці негативні наслідки є наслідком подій 1990 – 1991 років, коли майже миттєво було зруйновано стару політичну систему, а побудова нової зазнала чималих труднощів. Зазначена трансформація викликала кризу політичних еліт, яка виявилася в загостренні протиріч між старою номенклатурною та новою національно-демократичною елітами. При цьому специфікою даного процесу в нашій державі було те, що і перша, і друга виступили чинниками і суб'єктами змін. Ще одним джерелом політичної напруженості став конфлікт інтересів на регіональному рівні, що відобразилося у загостренні протиріч між територіальними та фінансовими елітними угрупованнями.

Важливим показником модернізаційного потенціалу політичної системи є її відкритість. Відкритість - це характеристика, яка визначає ступінь сприйняття системою та її окремими складними компонентами зовнішніх імпульсів, мірою проникнення до неї ззовні будь-якої «речовини». Ступінь відкритості та ступінь гнучкості системи є взаємозалежними показниками. Відкрита система завжди гнучкіша, отже більш адаптивна, ніж закрита. Авторитарні системи тяжіють до закритості. Надмірна закритість протирічить принципам синергетики, адже самоорганізація ґрунтується на постійних та безперервних обмінних процесах за нерівноважних умов. Таким чином, відкритість є необхідною умовою модернізації та існування демократичних систем.

На думку українських політологів, вітчизняна еліта має виражений закритий характер [3, 198], який багато в чому зумовлений історичними обставинами. До чинників, які викликають її закритість, зараховуємо авторитарність, боротьбу за владу як самоціль, відсутність демократичної

політичної культури, правову неврегульованість діяльності опозиції, а головне - недемократичні механізми рекрутування еліти (переважання системи гільдій над антрепренерською системою, пріоритет принципів клановості, клієнталізму, значення фінансового і соціального статусу над особистісними та професійними якостями, вузькість соціальної бази рекрутування). Як наслідок, знижується вертикальна мобільність, сповільнюються процеси циркуляції еліти, гальмуються модернізаційні процеси.

Ще одним негативним чинником, що не сприяє демократичним змінам, є слабка партійна структурованість еліти. Значення її кланово-корпоративістської приналежності, як правило, домінує над партійністю. Партійність розглядається не як демократичний засіб представництва інтересів, а як інструмент досягнення тактичних, кон'юнктурних, партикулярних або особистих інтересів. За словами відомого вітчизняного політолога, доктора політичних наук Анатолія Дмитровича Пахарєва, результатом цього стало таке явище, як «хамелеономанія політичних еліт» [4, 235].

Важливим показником модернізаційного потенціалу політичної еліти є її роль у вирішенні конфліктів і протиріч модернізації. Американські політологи Леонард Біндер, Джозеф Лапаломбара, Сідней Верба, Люсьєн Пай, Джеймс Колман та Міран Вейнер у спільній праці «Crises and Sequences in Political Development» визначають п'ять криз політичного розвитку – ідентичності, легітимності, участі, проникнення, розподілу.

Криза ідентичності стосується всіх громадян нашої держави, у тому числі політичної еліти. Еліта як референтна група та об'єкт наслідування повинна відігравати першочергову роль у формуванні політичної, етнонаціональної, культурної ідентичності, сприяти формуванню у громадян почуття приналежності до єдиного народу або політичної нації. Але дійсність свідчить про протилежне.

Вітчизняні еліти часто провокують розколи та конфлікти, передумови яких уже існували через історичні, політичні чи економічні обставини. За даними Українського незалежного центру політичних досліджень регіональні розбіжності простежуються у визначенні та ставленні до питань, що мають «традиційно конфронтаційний потенціал». Це – мовна політика, ставлення до НАТО, оцінення історичних подій, взаємини з Європейським Союзом, зближення з Російською Федерацією. Останні соціологічні дослідження свідчать, що 18,7% (Південь України – 26,1%) опитаних вважають, що протиріччя і диспропорції розвитку Західної та Східної України можуть призвести до розколу країни [7, вип. 4, 3].

Вбачаємо, що найважливішим засобом подолання зазначеної кризи є формування адекватної, універсальної національно-державницької ідеї, яка б, перш за все, спростувала регіональні та

корпоративні протиріччя й інтегрувала весь спектр громадянських інтересів. Відсутність такої ідеї провокує конфліктність, підсилює невизначеність суспільного розвитку.

Криза легітимності являє собою недостатню підтримку, недовіру громадян до влади через невідповідність, дисбаланс цінностей, цілей, завдань, засобів їхньої реалізації, що властиві політичній владній еліті та уявленням про них у громадян. На легітимність влади впливає багато факторів, але один з найголовніших серед них – дієвість останньої. Економічний занепад, неадекватна зовнішня політика, ігнорування соціальних проблем є дійсним шляхом втрати легітимності. Це може призвести до загрозливих для влади наслідків – від програшу на виборах до революції. Важливою умовою ефективності є відсутність конфліктів у лавах еліти, погодження дій, консенсусні форми взаємодії з приводу реалізації стратегічних суспільно-політичних завдань.

В Україні кризи легітимності можна вважати перманентною, про що свідчать результати досліджень. Одним з головних показників легітимності, що піддається соціологічному вимірюванню, є рівень довіри до влади. Згідно з опитуваннями, що були проведені соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова протягом трьох років, у 2006 році 3,6% опитуваних відповіли, що ставлення громадян до влади змінилося на краще протягом минулого року, в 2007 році ця цифра склала 6,3%, а в 2008 році – лише 0,5%. Негативну відповідь на це питання у 2006 році дали 44%, у 2007 році – 45,1%, у 2008 році – 81% [12]. На питання «Яким чином минулого року змінилася прозорість, відкритість діяльності влади?» у 2006 році 6,9% респондентів відповіли, що ці показники змінилися на краще, у 2007 році – 7,1%, у 2008 році – таку відповідь дав лише 1% опитаних. Протилежної думки протягом зазначених років дотримувалися відповідно 31,9%, 36,3%, 73,1% [11]. Ця динаміка характеризує низький рівень легітимності та негативний характер ставлення громадян до влади.

З проблемою ефективності влади тісно пов'язане й таке протиріччя модернізаційного розвитку, як криза проникнення. Криза проникнення – це проблема «виходу», що виникає на етапі реалізації політичних рішень. Дисперсія влади, що характерна для сучасних суспільств, які стали на шлях демократичної модернізації, посилює подібні ризики. Однак однією з головних причин появи і загострення кризи є конфліктність еліти. Відсутність консенсусу породжує зростання напруженості між урядовими та опозиційними колами, різними елітними угрупованнями, національною та регіональною елітами тощо. Про це свідчить їх неспроможність домовитися навіть з приводу найважливіших питань суспільного

розвитку. Намагання влади ліквідувати кризу проникнення авторитарними методами може призвести до ще більшої дестабілізації. Найкращими засобами її подолання виступають підвищення ефективності економічної та соціальної політики, поглиблення легітимності влади, раціональна децентралізація владних повноважень, консолідація еліти та її орієнтація виключно на консенсусні форми взаємодії.

Соціальні дослідження свідчать, що громадяни України досить низько оцінюють ефективність вітчизняної влади. Лише 6,9% опитаних у жовтні 2009 року респондентів вважають, що події в країні розвиваються у правильному напрямі, а 81,1% висловлює протилежну думку (у квітні 2004 року ці цифри склали відповідно 20,3% та 55,7%) [5].

Криза участі пов'язана з дієвістю функції «входу», а також процесу конверсії, за якого імпульси перетворюються на рішення. Еліта, як головний суб'єкт прийняття політичних рішень, відіграє провідну роль у даному процесі. Плюралістично організована еліта, що є нормою існування демократичного суспільства, являє собою «верхівку» різноманітних груп впливу, а тому виконує подвійну функцію артикуляції/агрегації інтересів громадян. Гегемонійські або авторитарні тенденції, «закритість» еліти заважають цьому. Отже, механізми політичної участі порушуються. Іншою причиною кризи участі є недорозвиненість інститутів громадянського суспільства, слабкість і нерегульованість діяльності опозиції. Видатний американський політолог Габріель Алмонд вважав одним із найважливіших чинників, що впливає на рівень і характер політичної участі, сформованість громадянської культури. Однак учений визначав і зворотний зв'язок між рівнем політичної участі та ефективністю діяльності еліти, називаючи це одним із протиріч демократії. З теоретичної точки зору активна політична позиція громадянина і високий рівень політичної участі є демократичною нормою. З іншого боку, активна участь у політичному житті не є найважливішою формою діяльності для більшості людей. Таким чином, у демократичній розвиненій державі існує розрив між високою оцінкою громадянами своїх потенційних можливостей і необхідності участі та низьким рівнем реального впливу на суспільно-політичну сферу. Саме ця специфіка демократичної політичної культури є умовою підтримання балансу між ефективністю й обсягом повноважень еліти та її відповідальністю серед громадян. «Відносна рідкість політичної участі... дозволяє урядовим елітам діяти... Протилежна роль громадянина як активного і впливового фактори, який забезпечує відповідальність еліт, підтримується завдяки його глибокій прихильності до норм активного громадянства... і його переконанням, що він може бути впливовим громадянином» [1].

Результати вітчизняних соціологічних досліджень ілюструють дійсний рівень і готовність громадян до активної політичної участі. Вважають себе залученими до активної громадської діяльності 11,6% респондентів, а 76,2% негативно відповіли на це запитання [8]. На запитання «Як ви впливаєте на владу?» 72,4% респондентів, опитаних фахівцями Центру Разумкова, відповіли, що зовсім не впливають на центральну владу, а 62,8% – на місцеву [10]. Наведені дані свідчать про відсутність у більшості населення активної громадянської позиції, бажання і реальних можливостей впливати на владу.

В Україні склалась ситуація, за якої роль політичних еліт є гіпертрофованою порівняно з рівнем і можливостями політичної участі громадян. Згідно з вченнями видатних теоретиків модернізації (Г. Алмонда, Л. Пая, Р. Даля) можна виокремити чотири основні типи співвідношення рівнів політичної конкуренції еліт і політичної участі мас у перехідний період. Так, оптимальним для демократичного транзиту є незначна перевага конкуренції еліт над участю громадян. За наявності великого розриву і дисбалансу між цими показниками виникають різні девіації режиму. Якщо активність громадян дуже низька, це є передумовою посилення авторитарних тенденцій. Загроза охлократичних явищ з'являється під час домінування активності мас. Одночасна мінімізація обох показників говорить про стагнацію системи та породжує загрозу диктатури. Таким чином, існує взаємозалежність між тенденціями розвитку політичного режиму і цими показниками [6].

Політичні еліти є суб'єктами, які зосереджують у своїх руках найбільшу частину матеріальних і нематеріальних ресурсів і безпосередньо впливають на процес їхнього перерозподілу. Отже, їхня роль у подоланні або, навпаки, поглибленні кризи розподілу є дуже значною. Перехідні періоди, як правило, супроводжуються погіршенням рівня життя населення, економічним занепадом. В Україні перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки спричинив глибокі кризові явища, наслідки яких спостерігаються й досі. Зазначену кризу спостерігаємо в неефективності функціонування механізмів розподілу благ, що має декілька негативних наслідків. По-перше, це спричиняє величезний розрив у рівнях доходів громадян (у тому числі між елітою і неелітою). По-друге, криза розподілу часто викликає протест з боку тієї частини населення, що не сприймає нових економічних реформ. А це дестабілізує ситуацію в державі.

Таким чином, аналізуючи особливості вітчизняної еліти, можна констатувати наступне. Існують певні негативні фактори, що часто є наслідком слідством конфліктів модернізації та безпосередньо впливають на модернізаційну роль і можливості політичної еліти. До них ми можемо зарахувати недостатню відкритість еліти, низький рівень довіри громадян до влади, майже тотальну пасивність мас, переважання конфліктних форм взаємодії над консенсусними або нейтральними, функціональну неефективність еліти, нераціональну і деформовану систему розподілу благ і ресурсів, що викликає численні конфлікти і напруження, відсутність національно-державної ідеї, переважання партикулярних і тактичних цілей порівняно із загальнонаціональними і стратегічними тощо. Це тільки поглиблює наявні кризи і конфлікти, які, безумовно, є неминучими і тимчасовими явищами, «хворобою зростання», але за умов адекватної діяльності політичної еліти, їх можна подолати набагато швидше і з меншими втратами.

Усі перелічені недоліки спричинені неорганічною модернізацією, яка є характерною для вітчизняних політичних реалій. Проблемами такого типу модернізації є відсутність внутрішнього потенціалу перетворень у суб'єктів трансформації, формальність та «беззмістовність» демократичних змін. Це спричиняє різноманітні конфлікти в лавах еліти, її неефективність та неспроможність консолідуватися навколо єдиної системи політичних цінностей. Адже завдяки непослідовності модернізаційних змін та неузгодженості принципів і цілей розвитку така система взагалі відсутня.

Як провідному суб'єктові політичного процесу політичній еліті належить велика роль у подоланні зазначених криз. Однак хибною є думка про те, що все залежить від конкретної еліти і, наприклад, повне оновлення її складу може призвести до позитивних зрушень. Еліта є органічною складовою політичної системи. Отже, всі системні зміни повинні відбуватися поступово, раціонально, згідно з загальною метою суспільних перетворень. Циркуляція еліт – складний діалектичний процес, який означає поступове перетворення кількісних змін на якісні та врахування позитивного досвіду минулих поколінь. Органічність, поступовість, раціональність – найважливіші характеристики загального процесу модернізації. Пошук і реалізація власної моделі, заснованої на врахуванні автентичного, унікального історичного досвіду – першочергове завдання сучасності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алмонд Г. Гражданская культура. Политические установки и демократии пяти наций [Електронний ресурс] / Габріель Алмонд. – Режим доступу до джерела: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Sem/36.php.
2. Сидоренко М. Проблема суб'єкта політичної модернізації в Україні і Росії [Електронний ресурс] / Максим

- Сидоренко // Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск (вересень). – Режим доступу до джерела: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=74&c=1746>.
3. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів у сучасній Україні: монографія / Олена Вікторівна Новакова. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – 216 с.
 4. Пахарев А. Хамелеонизация властных элит в условиях переходных политических систем / Анатолий Пахарев // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ – Миколаїв, 2005. – Вип. 7. – С. 235 – 244.
 5. Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (динаміка 2004-2009) [Електронний ресурс]: соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу до джерела: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66.
 6. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию [Електронний ресурс]. – М.: АСПЕКТ ПРЕСС, 2000 / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. – Режим доступу до джерела: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Pugach/31.php.
 7. Тищенко Ю. Соціокультурні аспекти консолідації суспільства: погляди кандидатів у президенти [Електронний ресурс] / Юлія Тищенко // Український незалежний центр політичних досліджень: електронний бюлетень «Твій вибір – 2010». – 2009. – Вип. 4. – 19 с. – Режим доступу до джерела: http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/Tvij_Vybir2010_N4_ETHNOPOLICY.pdf.
 8. Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадської діяльності? [Електронний ресурс]: соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу до джерела: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=367.
 9. Щедрова Г. П. Ризики модернізаційних змін політичної системи сучасної України / Галина Петрівна Щедрова // Модернізація політичної системи України: стан та перспективи розвитку: збірник наукових праць. – Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2008. – С. 5 – 7.
 10. Якою мірою Ви впливаєте на владу? [Електронний ресурс]: соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу до джерела: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=441.
 11. Яким чином протягом минулого року змінилася прозорість, відкритість діяльності влади? (динаміка, 2006-2008) [Електронний ресурс]: соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу до джерела: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=189.
 12. Яким чином протягом минулого року змінилося ставлення громадян до влади? (динаміка, 2006-2008) [Електронний ресурс]: соціологічне опитування // Центр Разумкова. – Режим доступу до джерела: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=195.

УДК 327.54 (73)

А.О. ХУДОЛІЙ

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА Г. ТРУМЕНА ТА «СИНДРОМ АНТИРАДЯНЩИНИ»

Худолій Анатолій Олексійович – доцент Національного університету «Острозька академія», викладач факультету політико-інформаційного менеджменту, кандидат філологічних наук

Статтю присвячено аналізу зовнішньої політики Г. Трумена. Розглянуто політичні погляди та переконання американського президента і політичного оточення, що вплинули на формування зовнішньополітичного курсу США після Другої світової війни. Деталізовано висвітлено питання атомної дипломатії та її наслідки для подальшого розвитку відносин з СРСР.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, холодна війна, політичні погляди, США, СРСР.

Статья посвящена анализу внешней политики Г. Трумэна. Рассмотрены политические взгляды и убеждения американского президента и политического окружения, что повлияли на формирование внешнеполитического курса США после Второй мировой войны. Детально освещен вопрос атомной дипломатии и ее последствия для дальнейшего развития отношений с СССР.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, холодная война, политические взгляды, США, СССР.

The article is devoted to analysis of H. Truman foreign policy. Political views and convictions of American president and political circles are analyzed. They affected formation of foreign policy course of the USA after the Second World War. Atomic diplomacy and its consequences that affected the development of relations between the USA and the USSR are described.

Keywords: foreign policy, diplomacy, cold war, political views, USA, USSR.

© А.О. Худолій, 2010

В умовах ключової ролі США набуває актуальності дослідження мотивів та поглядів, що впливають на політику американських президентів. Вагомим є прогнозування подальших кроків американських політиків, що впливають не тільки на європейську, але й геополітичну ситуацію.

Метою даної статті є вивчення тих чинників, що сприяли формуванню поглядів президента Г. Трумена та зовнішньої політики США.

Актуальним і раніше недослідженим виявляється аналіз політичних поглядів президента США Г. Трумена, що вплинули на прийняття рішень у сфері зовнішньої політики. Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

Виявити та описати політичні погляди і переконання американського президента та його оточення, що вплинули на зовнішню політику США зазначеного періоду;

Здійснити аналіз зовнішньополітичного курсу колишнього американського президента.

Зовнішню політику Г. Трумена досліджували чимало науковців, які акцентували увагу на різних аспектах цієї проблеми. Серед них слід окремо виділити політично-психологічний аналіз діяльності американських президентів за працями О. Єгорової-Гартман [4], політичний аналіз американських політиків за працями З. Бжезінського [3], Г. Кіссінджера [7], історичні аспекти зовнішньої політики США за праця-

ми Е.О. Іваняна [6], осмислення геополітичної ситуації у працях М.М. Лебедевої [9], М. Паренті [13], С.Н. Конопатова [8], В.О. Рукавішнікова [14] тощо.

Політичні погляди Г. Трумена та мотиви, що впливали на формування зовнішньої політики, залишилися поза увагою науковців. Ми вбачаємо наше завдання – висвітлення зовнішньополітичної діяльності президента Г. Трумена за умов формування нового політичного курсу США протягом 1945-1953 років.

Опитування суспільної думки навесні 1943 року свідчили про те, що 62% американців були позитивно налаштованими щодо створення світу без воєн після перемоги над ворогом, а 63% відповіли ствердно на питання про те, чи варто США входити в міжнародну організацію безпеки після війни [12, 2004: 414]. Проте серед політиків лунали заклики на користь миру тільки на американських умовах. І в Конгресі, і в уряді консолідувалися сили, що виступали під прапором необмеженої експансії США [20, 1943]. Резонанс від виступів на тему «радянської загрози» був відчутним завдяки діяльності вчорашніх ізоляціоністів у Конгресі на чолі з головою сенатської комісії по закордонних справах Артуром Ванденбергом, які перетворилися в гарячих прихильників тези про закріплення за США максимальної влади в інтересах вільного світу [23, 1943]. Американські консерватори почувалися незручно з таким союз-

ником під час війни, як СРСР, а після війни їхні відносини погіршилися [18, 2007: 271]. У 1945 році починається холодна війна.

Початок холодної війни. Драматизм ситуації напередодні закінчення війни в Європі, падіння Берліна та вихід Радянської Армії на Ельбу сприймалися президентом США особливо болісно, оскільки не залишали йому, ще вчора маловідомому політику, який став президентом США 12 квітня 1945 року, головнокомандуючим збройних сил, іншого вибору, окрім утвердження американського лідерства з позиції сили. У бесіді з Джозефом Дейвісом, колишнім послом США в Москві, який відвідав президента 30 квітня 1945 року, Трумен був рішуче налаштований не зупинятися навіть перед ескалацією напруження в радянсько-американських відносинах [23, 1943]. Сила та жорсткість – ось що мало стати опорними елементами його нової, Трумена, дипломатії – дипломатії країни, що вибрала місію бути головним захисником західного суспільства. Проте ця впевненість у свободі дипломатичного маневру формувалася в ході появи атомного арсеналу і переконаності в тому, що більше нікому цього не вдасться зробити на тому ж рівні [1, 1968 : 61]. Атомна бомба, яку закінчували розробляти в США, була засобом стримування комунізму та збереження провідної ролі США в світовій політиці [12, 2004 : 486].

18 червня 1945 року – початок атомної дипломатії. Після закінчення війни в зовнішній політиці США відбулися зміни і цей перехід зовнішньополітичного курсу США на рейки атомної дипломатії носив мінливий характер, оскільки він був пов'язаний зі зміною старої адміністрації, що проіснувала незмінно з 1933 року. Геополітичні та ідеологічні чинники виявилися в ході просування Радянської Армії до Берліна. Їм належить вирішальна роль у реінкарнації синдрому страху і недовіри союзнику, який сприяв розвитку «істеричної антирадянщини» в перші післявоєнні роки. Температура суспільного збудження, яку підігрівала преса, зростала з успіхами радянських військ. Почали говорити про «радянський халіфат». Постійні критики зовнішньої політики, лідери республіканців – Г. Гувер, Р. Тафт, А. Ванденберг, Г. Фіш, Б. Уїлер отримали нагоду заявити, що вони були праві, вимагаючи від уряду не допомагати СРСР [5, 1995: 208-210].

31 травня Джеймс Бернс озвучив принципи нової зовнішньополітичної доктрини, що базувалася на випередженні інших країн досягненнями в ядерній фізиці та виробництві атомної зброї. За такого підходу провідною була ідея перманентного збереження абсолютної переваги в нових засобах масового знищення [12, 2004 : 515]. Розвиток подій збігся із закінченням війни на Тихому океані. І використання атомної бомби, яку планували скинути на Японію, повинно було стати акцією залякування реального і мож-

ливого суперника. Зброя масового знищення, ще не народившись, перетворювалася на зброю відплати і стримування, хоча цей термін ще не артикулювали. Трумен відмовився обговорювати питання міжнародної політики атомної проблеми в присутності військових на засіданні 18 червня 1945 року. Можливо, глобальна спрямованість концепції національної безпеки визначена Рузвельтом і яку сповідував Трумен, могла наштовхнутися на опір ще численних прихильників так званого континенталізму – воєнної доктрини, що базувалася на принципі достатності таких воєнних зусиль США, що не виходять за межі західної півкулі [33, 1981 : 45]. В липні 1945 року Трумен прийняв рішення застосувати атомну бомбу проти Японії, оскільки він сподівався таким чином вирішити кілька складних завдань: по-перше, відмовитися від фінансово не вигідного вторгнення на Японські острови, уникнувши таким чином значних втрат армії США в живій силі; по-друге, забезпечити часткове втручання у війну СРСР, що після капітуляції Японії могло б призвести до претензій Сталіна на особливу роль на Далекому Сході і в Китаї; по-третє, зняти питання про переведення американських військ із Європи на Далекий Схід, тобто забезпечити баланс сил на Європейському континенті і тим самим зупинити подальше поширення радянського впливу [12, 2004: 519].

Стосовно атомної бомби, то в голові Трумена виник власний план, згідно з яким Сталін буде продовжувати передислокацію військ на Схід, а підготовка та проведення атомних бомбардувань має захопити зненацька не тільки японців, але й росіян, знизити ризик ймовірності випереджувальних широкомасштабних дій радянського командування і таким чином зірвати задуми Сталіна вклинитися в процес мирного врегулювання на правах рівного партнера [12, 2004: 535].

На Потсдамській конференції, згодуючись про що говорить Трумен, Сталін свідомо скористався цією нагодою для того, щоб розпочати розробку «образу ворога», як внутрішнього так і зовнішнього. Ніщо так сильно не діяло на свідомість радянських людей, як страх перед небезпекою загинути від рук агресивної супердержави, що переважала в озброєнні у порівнянні з будь-яким ворогом і навіть коаліцією ворожих їй країн. Трумен навіть не передбачав, що може зіткнутися з явищем бумеранга в своєму стремлінні забезпечити ефект раптовості. Уникнути майбутнього протистояння та холодної війни можна було ще в 1945 році, проте Трумен відкинув таку ідею. Виголошувачи свій монолог про «переможну зброю», він навмисно не назвав її і відійшов від теми про міжнародний контроль [12, 2004: 545]. Недовіра, що залишилася після Потсдама, а потім атомне бомбардування Хіросіми та Нагасакі, небажання обох сторін знайти розумний компроміс по ленд-лізу, проблемах контролю над Західною Європою,

німецькому питанню, проблемах контролю над атомною зброєю і водночас схожість поглядів по ООН, колоніальному питанню, закріпленням територіальних інтересів, досягнутих у ході війни, розрахунки на взаємовигідне торгово-економічне співробітництво – ось що складало контур нової світової системи, що визначилася в перше післявоєнне десятиліття силами, що представляли дві супердержави.

Як і в умовах будь-якого перехідного періоду, особистості політичних лідерів накладали свій, інколи вирішальний відбиток на тип міжнародних відносин, що формувалися після 1945 року. Гаррі Трумен довів це рішенням скинути атомну бомбу та безкомпромісною позицією в намаганні зберегти монополію на атомну зброю, оскільки він діяв у дусі джексоніанської традиції, головною рисою якої, на випадок виникнення загрози національній безпеці, є готовність використати всю наявну в розпорядженні нації воєнну силу [28, 1999/2000: 23].

Створення атомної зброї та накопичення її запасів породжувало особливу морально-психологічну обстановку в країні. І масова свідомість, і уява політиків опинилися в полоні у раптово виниклій вірі в абсолютну невразливість Америки. Гаррі Трумен, виступаючи з промовою, яку він виголосив 27 жовтня в Нью-Йорку з нагоди Дня флоту, не згадавши жодного разу СРСР, заявив, що Америка буде і надалі якнайдовше зберігати контроль над атомною зброєю [31, 2002: 109]. Дипломатія конфронтації, що прийшла на зміну воєнного радянсько-американського консенсусу, мала під собою «ядерне підґрунтя». Американський історик Г. Херкен назвав тип зовнішньополітичного мислення, що побутував у післявоєнній Америці «нуклеаризмом», розуміючи під ним тотальну ідеологію [22, 1980: 20].

На рівні масової свідомості виник майже релігійний екстаз, викликаний загнущанням сили, що була джерелом сонячної енергії (слова Трумена, взяті з його звернення до народу 6 серпня 1945 року), втілювався в підйомі національних почуттів і вимоги героїчного керівництва заради здійснення програми «Американського століття» [12, 2004: 554]. Проте перебудова мислення створювала певні проблеми та труднощі. Виникла небезпека реінкарнації ізоляціонізму в його крайніх виявах, перемоги тенденції до національної замкнутості, згорання воєнної присутності включно з виходом із Європи, самороззброєння та самообмеження по відношенню до зобов'язань по відновленню економік і політичних структур країн, зруйнованих війною, і виведення їх на режим стійкого розвитку. В усій серйозності поставало тоді питання, що розуміти під національним інтересом США, якщо історичний поступ та війна зробили світ біполярним і конфронтаційним, звичним чином поділивши його на сфери впливу між двома супердержавами, і якщо

існували альтернативні варіанти післявоєнної зміни зовнішньополітичного курсу (по типу скоректованої моделі екс-президента Г. Гувера в дусі демонстративного виходу з домовленостей з СРСР і відновлення Німеччини як його противаги або по типу прагматичної політики Рузвельта, що робила ставку на утвердження домінуючої ролі США в світових справах, але в силу обставин визнаючи необхідність довгострокового співіснування державних інтересів учорапніх союзників – США та СРСР [10, 1995: 166-169].

У масовій свідомості того часу сформувалася думка про історичне призначення Америки в післявоєнному світі. Мінімум довір'я Кремлю та максимум опори на власні, передусім воєнно-стратегічні, переваги, куди входили монополія на атомну зброю, географія, сировинні та людські ресурси, рівень економічного розвитку, наука та національна мораль – так у стиснутому вигляді сформувалася одна із ключових установок ідеологів нової формації, так званих атлантистів, які вважали, що в ядерну еру на земній кулі не залишилось територій, які б не входили в сферу життєвих інтересів США. За ідеєю вторгнення в світову політику в американських традиціях «дикого Заходу» – ідеології жорсткого, безкомпромісного й без комплексів світу – стояла культивована в дусі агресивного глобалізму і визнання універсального характеру американських цінностей і інститутів нова національна ментальність [17, 1992: 200; 19, 2000: 200].

Національні інтереси США в світі зі змінними параметрами розвитку, з невизначеною природою міждержавних відносин, зі зруйнованою європейською системою не могли регламентуватися якимись уставними зобов'язаннями, окрім внутрішнього кодексу поведінки та традиційних цінностей американської демократії. Так сформулював нове розуміння завдань зовнішньої політики США Гамільтон Фіш Армстронг, фахівець по зовнішній політиці, голова Нью-Йоркської ради по зовнішній політиці і редактор напівофіційного видання журналу «Форін Ефферс». Він працював за дорученням держдепартаменту в групі фахівців, які по закінченні війни працювали над питаннями зовнішньополітичного курсу США в післявоєнному світі на найближчу та віддалені перспективи. Меморандум Армстронга було підготовлено за дорученням держсекретаря Едварда Стеттініуса. Це, очевидно, був ескіз нової зовнішньополітичної доктрини США, своєрідний погляд з надією на такий бажаний для всіх мир, проте з наміром порушити його там і тоді, де виникне загроза національним інтересам США [11, 2000: 158]. У меморандумі зазначалося, що США не слід уникати своїх обов'язків захищати власні інтереси в регіонах, де велика ймовірність виникнення війн і втручання США в них. Таким рішучим тоном Армстронг заявляв про невід'ємне право США на збройне втручання в конфлікти на самих віддалених територіях, якщо там життю

і діяльності американців буде небезпека. Армстронг поширював це право і на такі випадки, як Польща та Югославія, коли мова могла б піти про утвердження в них режимів, які будуть проводити демократичну політику всередині країни, або про боротьбу проти тоталітарної тиранії та іноземного правління [12, 2004: 556]. Таку агресивну політику за першість в світі А. М. Шлезінгер називав «превентивним імперіалізмом», прихованою метою якого є попередити ланцюгову реакцію приєднання до радянської системи, що розширювалася, все нових і нових країн [15, 1992: 210; 27, 1991: 455]. Така стратегія, що передбачала розрив відносин з учорашнім союзником, успіх якого трактували як загрозу «вільному світу», потребувала солідного ідеологічного обґрунтування, роль якого виконала відома телеграма радника американського посольства в Москві Джорджа Кеннана від 22 лютого 1946 року, точніше та її версія, яку Гамільтон Фіш Армстронг помістив на сторінках липневого номера журналу «Форін Еффеєрс» у 1947 році [24, 1947: 566-582]. Цей документ на наступні півстоліття визначив обриси американської зовнішньої політики і зроблено це було досить фундаментально. Кеннан, знайшовши в зовнішній політиці СРСР переважання вродженої ворожості і недовіри до зовнішнього світу, так сформулював свій основний висновок: радянській експансії слід протиставити американську готовність застосувати широкий спектр дій, що не тільки не виключає логіку сили, але й не абсолютизує її. Запропонована стратегія стримування за вихідний фактор суттєвої переваги приймала технічну перевагу США, наявність стратегічної авіації далекої дії і, головне, час, який працював на вільний світ проти радянської системи [12, 2004: 557]. Пріоритети зовнішньої політики США фокусувалися, згідно зі стратегією, на Західній Європі, а головними інструментами в досягненні мети були економіка, політика та психологія. Концепція національної безпеки Кеннана стосувалася Італії, Греції, Франції та Німеччини, вона вміщувала заморські бази в Північній Африці та західній частині Тихого океану та мала пряме відношення до проблем ринків, сировини і сфери вкладення капіталів в інтересах американських промислових партнерів південно-Західній Азії, Африки та Латинської Америки. Амбіції Кеннана та американської адміністрації виходили за межі найближчих завдань по стримуванню радянської могутності та мали на меті відновлення Західної Європи, а в його наміри входило: підірвати радянського впливу в Східній Європі, зміна радянської поведінки на світовій арені і, якщо пощастить, знищення комуністичної диктатури як такої [25, 1992: 181].

Доктрина стримування, яку взяла на озброєння адміністрація Трумена, втілювалася в поведінковому стереотипі американської дипломатії, що протягом десятиліть зберігала

характер активного контрсилового впливу на суперника. Ініціативна участь Кеннана в якості голови відділу планування держдепартаменту протягом 1947-1950 років в організації підривних операцій проти країн радянського блоку свідчить про цей аспект післявоєнної дипломатії США [21, 2002: 29, 2000]. Америка як нова нація, не могла поступитися комунізму у боротьбі за світове панування. Здобути перемогу в дипломатичній боротьбі з Москвою, стверджував Кеннан, означало передусім показати себе, тобто американців, здібнішими за росіян, здатними висунути нові ідеали іншим народам, сформувати позитивнішу та конструктивнішу картину світу, ніж та, що існувала в минулому [12, 2004: 558].

Джон Фоусек вдало висловив думку про поєднання двох завдань трансформації місії Америки. З одного боку, США були прикладом для інших народів, а з іншого – Америка була месією, рятівником світу. Обидві ці ідеї набули поширення в усій американській суспільній культурі 1945 року [19, 2000: 50].

Боротьба світових ідеологій – лібералізму та комунізму вступила у відкриту фазу та набула планетарного масштабу. Поєднання двох чинників – економічний ренесанс США на базі тотального технологічного оновлення плюс зміни в соціальній стратифікації, що сприяли політичній стабільності, дозволило США зайняти позиції лідера у післявоєнному світі. Історик і політолог К. Філліпс поставив у заслугу Трумену передусім зовнішньополітичний активізм, з яким не можна було порівнювати інтернаціоналізм Вудро Вільсона [32, 1966: 401]. Експансія американізму мала різні вияви, включно з амбіційними планами геополітичних проєктів, духовне месіанство, воєнно-стратегічне планування з опорою на створення воєнних баз на всіх континентах та абсолютну перевагу в найновішій зброї. Поява контурів біполярного світу і виклик, кинутий комунізмом Заходу, змусили Трумена вирішувати складну дилему: зберігати тісні партнерські відносини з СРСР або, спираючись на економічну та воєнну (атомну зброю) перевагу, поступово відвойовувати геополітичний простір, що опинився під контролем СРСР, стримувати його намагання перетворитися в альтернативний центр сили і в кінцевому рахунку добитися лібералізації радянського режиму і рецепції ним західних цінностей. Ідеологія комунізму та антибуржуазність привабили стількох прихильників, що змушували вірити в його кінцеву перемогу. За таких обставин, як думав Трумен, Америці нічого не залишалося як відповісти на цей глобальний виклик комбінацією контрзаходів: швидкою економічною та воєнною перевагою, монополією на надпотужну зброю, а згодом і її вдосконаленням, домінуючою роллю в міжнародних структурах, таких як ООН і НАТО [12, 2004: 568].

Досить часто Америка використовувала переваги воєнної сили для поширення своєї політико-

економічної системи на інші країни. На противагу намаганням СРСР насадити зверху державність радянського типу в країнах, що опинилися під його контролем, США зробили своєю державною доктриною захист країн «вільного світу», підрив внутрішньої стабільності СРСР і його союзників, відродження чи підтримку режимів «ринкової демократії», що інколи взагалі не відповідали американським поняттям про ліберальний суспільний лад. Американська ідея розширення кордонів, що народилася в кінці XIX століття, отримала нове дихання в геостратегії США після 1945 року, які робили ставку на пряму американську воєнну присутність у різних регіонах планети і на консолідації під егідою США в воєнно-політичних блоках країн з новою демократією [26, 1995: 55]. Л. Сциллард побачив у накопиченні США атомної зброї після Хіросіми та проведенні серії залякуючих випробувань у Тихому океані прояв великого блефу, своєрідного антидепресанту для Заходу, який був шокований розколом Європи і наступом комунізму. Один із творців Атлантичного союзу, Дін Ачесон, який займав посаду держсекретаря США в 1948-1953 роках, стверджував, що будь-яка перевага, досягнута гонкою атомної зброї, є мінімальною в світлі ризику атомної війни. А головним завданням зовнішньої політики має бути намагання уникнути війни [2, 1956: 44].

Починаючи з 1945 року у двосторонніх радянсько-американських відносинах виник дух конкурентного протистояння наполовину зі здоровим глуздом, піддаючись спокусі діяти на випередження [12, 2004: 569]. У березні 1946 року Трумен запросив колишнього прем'єр-міністра Великобританії Уїнстона Черчілля виступити з промовою у гуманітарному коледжі в штаті Міссурі. Змальовуючи відносини між двома країнами, Великобританією та США, британський прем'єр-міністр зазначив появу залізної завіси в Європі, що символізувала протистояння між Східною Європою і демократичним Заходом [18, 2007: 272]. Реакція на промову Черчілля була несподіваною, оскільки Москва лютувала, оголосивши його палієм війни, а в США промову критикували ліберали та консерватори. Ліберали були розгнівані тим, що Черчілль намагався

створити іще один світовий конфлікт. Насправді Черчілль не закликав до воєнних чи дипломатичних дій, щоб підняти залізну завісу, а переконував західні демократії зміцнювати військову та економічну міць, і тільки потім проводити переговори з СРСР [30, 1999: 79].

У 1947 році виникла загроза захоплення комуністами влади у Греції та Туреччині, тому президент Трумен попросив Конгрес про згоду на допомогу цим країнам. Ця концепція отримала назву Доктрини Трумена, під якою розуміють підтримку США незалежних країн, які чинять опір спробам меншин підкорити їх збройним шляхом. З допомогою в \$ 400.000.000, яка передбачала допомогу військовим радників, зброї тощо, Греція та Туреччина чинили опір комуністичній загрозі [16, 2008: 24]. Президент Трумен хотів допомогти грецькому уряду посилити опір спробам партизан скинути уряд і встановити комуністичний режим. Ситуація в Туреччині була іншою, оскільки мусульманська країна зіткнулася з тиском СРСР у спробах мати доступ до Середземномор'я через Дарданелли. Сталін вимагав від Туреччини землі під радянські бази. Звернення Трумена отримало додаткову підтримку, оскільки лейбористський уряд в Британії оголосив про те, що він виведе війська з Середземномор'я як запобіжний захід. А Трумен і його радники боялися, що СРСР спробує заповнити вакуум, який створять британці. Доктрина Трумена передбачала надати фінансову допомогу тим країнам, які боролися проти спроб антидемократичних сил змінити владу [18, 2007: 276].

Доктрина Трумена визначила американську зовнішню політику аж до падіння комунізму в кінці XX століття. Стимування привело до створення Північно-Атлантичного блоку (НАТО) в 1949 році, який складали західно-демократичні країни.

Отже, огляд зовнішньої політики США після 1945 року свідчить про агресивний курс, який був сформований адміністрацією Г. Трумена і який став початком «холодної війни».

Перспективу подальших розвідок вбачаємо в дослідженні стереотипних уявлень американських президентів та їхніх адміністрацій після правління президента США Г. Трумена.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алпровиц Г. Атомная дипломатия: Хиросима и Потсдам. – М.: Междунар. отношения, 1968. – 271 с.
2. Ачесон Дин. Демократ о своей партии. – М.: Наука, 1956. – 199 с.
3. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. – 203 с.
4. Егорова-Гартман Е. Игры в солдатики. Политическая психология президентов. – М.: Группа компаний «Никола М.», 2003. – 336 с.
5. Егорова Н.И. Изоляционизм и европейская политика США, 1933-1941. – М.: РАН; Ин-т всеобщей истории, 1995. – 236 с.
6. Иवानян Э. А. История США. – М.: Дрофа, 2006. – 571 с.
7. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика?: пер с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Ладомир, 2002. – 352 с.
8. Конопатов С.Н. Военно-политическая ситуация в современном мире: Истоки, состояние, перспективы. – М.: КомКнига, 2005. – 240 с.
9. Лебедева М.М. Мировая политика. – М.: Аспект Пресс, 2006. – 365 с.
10. Мальков В. Л. Манхэттенский проект: Разведка и дипломатия. – М.: Наука, 1995. – 269 с.

11. Мальков В. Л. 1945: как понимали в Америке национальный интерес // Россия XXI. – 2000. – №1. – С. 158-169.
12. Мальков В. Л. Путь к имперству: Америка в первой половине XX века. – М.: Наука, 2004. – 604 с.
13. Паренти Майкл. Власть над миром. Истинные цели американского империализма; пер. с англ. Л. Афанасьевой. – М.: Поколение, 2006. – 288 с.
14. Рукавишников В.О. Холодная война, холодный мир. Общественное мнение в США и Европе о СССР / России, внешней политике и безопасности Запада. – М.: Академический проект, 2005. – 864 с.
15. Шлезингер А.М. Циклы американской истории. – М.: Прогресс, 1992. – 688 с.
16. America in revolt during the 1960s and 1970s / Ed. by Rodney P. Carlisle and J. Geoffrey Golson. – Santa Barbara, California; Denver, Colorado; Oxford, England: ABC CLIO, 2008. – 258 p.
17. America Unbound: World War II and the Making of a Superpower / Ed. by Warren F. Kimball. – N.Y.: St Martin's Press, 1992. – 188 p.
18. Bennett William J. America: the last best hope. – Vol. 2: From a World at War to the Triumph of Freedom 1914-1989. – Nashville, Tennessee: Thomas Nelson, 2007. – 592 p.
19. Fousek John. To Lead the Free World: American Nationalism and the Cultural Roots of the Cold War – Chapel Hill; L.: University of North Carolina Press, 2000. – 253 p.
20. Frankfurter L.C.F. Frankfurter Papers. Box 2. Diary. Jan. 16; Febr. 26, 1943.
21. Grose Peter. Operation Rollback: America's Secret War. Behind the «Iron Curtain». – Boston; New York: Houghton Mifflin, 2002. – 256 p.
22. Herken Gregg. The Winning Weapon: The Atomic Bomb in the Cold War, 1945-1950. – New York: Knopf, 1980. – 425 p.
23. Joseph E. Davies Papers. Box 13. Diary. May 3, 1943.
24. Kennan G. «The Sources of Soviet Conduct,» Foreign Affairs. – July 1947. – # 25. – P. 566-582.
25. Leffler Melvyn P. Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War. – Stanford, Cal.: Stanford University Press, 1992. – 689 p.
26. McCormick Th. J. America's Half-Century: United States Foreign Policy in the Cold War and After. – Baltimore: Johns Hopkins University, 1995. – 291 p.
27. McMahon R.J. Credibility and World Power: Exploring the Psychological Dimension in Postwar American Diplomacy // Diplomatic History. – Fall 1991. – Vol.15. – #4. – P.455-471.
28. Mead W.R. The Jacksonian Tradition and American Foreign Policy // National Interest. – Winter 1999/2000. – # 3. – P.23-38.
29. Mitrovich G. Undermining the Kremlin: America's Strategy to Subvert the Soviet Block, 1947-1956. – Ithaca; L.: Cornell University Press, 2000. – 235 p.
30. Muller James W. Churchill's Iron Curtain Speech Fifty Years Later. – Columbia: University of Missouri Press, 1999. – 180 p.
31. Offner Arnold A. Another such victory: President Truman and the Cold War, 1945-1953. – Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2002. – 626 p.
32. Phillips Cabell B.H. The Truman Presidency: the History of a Triumphant Succession. – N.Y.: MacMillan, 1966. – 463 p.
33. Stoler M.A. From Continentalism to Globalism: General Stanley D. Embick, the Joint Strategic Survey Committee and the Military View of American National Policy during the Second World War // Diplomatic History. – Spring 1981. – Vol. 5. – # 2. – P. 45- 57.
34. Zeman Anne, Kelly Kate. Everything you need to know about American history. – N.Y.: Scholastic Inc., 1997. – 135 p.

УДК 32.019.51 (73)

Н.О. КАЧИНСЬКА

ІМІДЖ-СТРАТЕГІЯ США НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ: ЕВОЛЮЦІЯ НАПРЯМІВ ТА ЗАСОБІВ РЕАЛІЗАЦІЇ

Качинська Надія Олександрівна - аспірантка спеціальності «Політичні інститути і процеси» Маріупольського державного гуманітарного університету

Проаналізована еволюція напрямів та засобів реалізації імідж-стратегії США на міжнародній арені, запропонована періодизація зазначеного процесу, висвітлені помилки та досягнення кожного з етапів.

Ключові слова: імідж держави, імідж-стратегія держави, пропаганда, публічна дипломатія, цільова аудиторія.

Проанализирована эволюция направлений и способов реализации имидж-стратегии США на международной арене, предложена периодизация данного процесса, освещены ошибки и достижения каждого из этапов.

Ключевые слова: имидж государства, имидж-стратегия государства, пропаганда, публичная дипломатия, целевая аудитория.

The evolution of ways and methods of the U.S. image-strategy on the international scene is analyzed, certain periods in the process were divided, mistakes and achievements of the periods were pointed out.

Keywords: image of state, image-strategy of a state, propaganda, public diplomacy, target audience.

© Н.О. Качинська, 2010

У сучасних умовах розвитку світової спільноти США, на думку багатьох дослідників, володіють найпотужнішим, найефективнішим на найдорожчим комплексом реалізації своєї іміджевої стратегії на міжнародній арені. Ще на початку XX ст. американські політики першими почали цікавитися тим, як виглядає їхня країна ззовні, в очах світового співтовариства, тобто який імідж мають США в конкретній ситуації на міжнародній арені. З того часу всі технології формування іміджу США пройшли довгий шлях трансформації та вдосконалення в умовах бурхливих змін в історії міжнародних відносин XX ст.

Досвід США щодо реалізації своєї іміджевої політики на міжнародній арені є досить актуальним та цікавим для нашої молоді країни. Сьогодні Україна, охоплена політичною кризою, має, передусім, імідж політично нестабільної країни, що, звичайно, не робить ніякої користі ні для її політичної еліти, ні для її пересічних громадян. Саме тому необхідними є цілеспрямовані, теоретично обґрунтовані дії держави з метою формування привабливого іміджу на міжнародній арені.

Проблема формування іміджевої стратегії США широко представлена в роботах західних та вітчизняних науковців, серед яких слід назвати С. Джонсона, Х. Дейла, Дж. Вінсента, Д. Хофмана, Н. Сноу, Д. Капеллера, О. Титову, В. Сеїдова, О. Панаріна та ін. Проте слід зазначити, що переважна більшість робіт розглядають лише певні аспекти проблеми. Мета дослідження – проаналізувати еволюцію імідж-стратегії США на міжнародній арені від появи перших іміджевих акцій до сучасної комплексної

стратегії, виділити досягнення та недоліки кожного етапу в контексті історичного процесу.

Початок формування засобів іміджевої політики США слід віднести до періоду Першої світової війни. 13 квітня 1917 року за наказом Президента Вудро Вільсона було створене незалежне агентство - Комітет інформування суспільства (The Committee on Public Information), завданням якого було формування необхідної суспільної думки американців та міжнародної спільноти щодо США [12]. Отже, історичні умови, в яких опинилися США на той час, а саме: Перша світова війна та політика нейтралітету, вимагали від керівництва країни впровадження таких засобів, які б могли обґрунтувати необхідність вступу США у війну на боці Великобританії. Комітет інформування суспільства отримав завдання розробки пропагандистської кампанії. Серед тих, хто брав участь в її розробці, були радник Президента У. Липман, відомий журналіст Е.Бернайс та інші. Комісія займалась складанням текстів виступів політиків, встановила жорстку цензуру над пресою, повсюди почали з'являтися жахливі фотокартки війни. В цей процес також активно втягувались ресурси кіно, всі картини мали чіткий пропагандистський характер: «Кіготь війни», «Пруське цуцня», «Кайзер», «Хижак Берліна». В рамках цієї кампанії з'явилися сотні суспільних організацій: «Ліга захисту Америки», «Американське суспільство захисту» та ін. [3]. Завданням цих організацій була не тільки пропаганда необхідності вступу Америки у війну, а також критика тих, хто закликав до миру. Робота комітету була частково зупинена вже з 1 липня 1918 року та 21 серпня 1919 року вона припинила своє існування, виконавши

повністю поставлені завдання. Америка вступила в Першу світову війну, бо так вимагали американське суспільство та міжнародна спільнота.

В міжвоєнний період США користувалися іміджевими успіхами, досягнутими в період Першої світової війни. В 1938 році був створений Міжпарламентський комітет культурного співробітництва, який був майже неефективний. Формально існували Офіс обробки фактів та вигадок, Офіс урядових докладів, Офіс кризового менеджменту та інші. Початок Другої світової війни поставив перед керівництвом США нові завдання з формування іміджу своєї країни. Так, особливою директивою № 9812 13 червня 1942 було створено Американський Офіс Військової Інформації (The United States Office of War Information - OWI), до складу якого увійшли всі існуючі відділи, які будь-яким чином мали відношення до формування іміджу США в світі у воєнні часи. Керівником ОВІ був призначений відомий репортер Е. Девіз. Перед новим державним утворенням були поставлені наступні завдання:

інформування світового суспільства про напрямки зовнішньої політики США;

створення іміджу США як захисника інтересів усього людства та найзаклятішого ворога нацистів;

створення образу наймогутнішої армії [1].

Задля цього ОВІ почав активну інформаційну кампанію: створення тематичних фільмів, газетних статей, пропагандистських плакатів, радіопередач. Саме за ініціативою та фінансуванням ОВІ в 1942 була створена мережа міжнародного радіо «Голос Америки» (Voice of America - VOA). Свою трансляцію радіостанція «Голос Америки» розпочала 24 лютого 1942 року, радіопередачі якої були спрямовані передусім на країни Європи та Північної Африки [9]. Вже 17 лютого 1947 року «Голос Америки» почала трансляцію в Радянському Союзі. В ефірі цієї радіостанції в період Другої світової війни по всьому світу виходили такі передачі: «Вони наші вороги» 1942 (про німців, італійців та японців), «Прискорюючи цей день», ін. Під керівництвом відомого радіопродюсера Н. Корвіна вийшла серія радіо фільмів у головній ролі з Р. Янгом «Американські військові в Англії», «Американські військові в СРСР», «Паспорти для Адамів», ін. У 1942 та 1943 рр. під керівництвом Офісу Військової Інформації були створені документальні фотографії, які виходили окремими виданнями. Головними темами були героїзм американських військових у США та Європі [9]. Серед тих, хто входив до складу ОВІ, були М. Ейзенхovens, Р. Фест, Ч. Олсон, В. Стефенсон, В. Сольт, І. Лернер та інші. Вони допомагали президенту підтримувати його імідж не тільки у світі, а в Америці, випускаючи такі фільми, як «Війна є війна». Цікавим фактом є те, що майже всі вони входили до Американської Комуністичної

Спілки. Саме це стало причиною формування опозиційної коаліції в конгресі США, який уже в 1944 році значно скоротив бюджет фінансування інформаційних програм ОВІ, залишивши тільки зовнішню сферу. Спеціальною директивою Конгресу США 15 вересня 1945 зупинив свою діяльність Офіс Військової Інформації. Частину відділів було розформовано, а інші функції передані держдепартаменту [8].

Наступний період формування та розвитку іміджевих засобів та технологій можна охарактеризувати як найбільш активний та базовий, що обумовлено наступними факторами:

ідеологічне протистояння двох таборів у контексті холодної війни;

бурхливий розвиток інформаційних та телекомунікаційних технологій у II п. XX ст.;

активний початок глобалізаційних процесів у світі, зокрема в сфері інформації;

перехід США до активної реалізації своїх зовнішньополітичних завдань, як світового лідера.

У 1947 році для вивчення ефективності американської зовнішньополітичної діяльності в сфері іміджевої політики за кордон була направлена делегація Конгресу США, відповідно до висновків якої був прийнятий Закон №402, який заклав основи реформування іміджевої політики США. Так, за ініціативою президента США Дуайта Ейзенхауера в серпні – 1953 було створено Інформаційне Агентство Сполучених Штатів - ЮСІА (United States Information Agency - USIA) [8]. До 1978 функції керівництва культурними та освітніми програмами залишалися у Бюро освіти та культури Держдепартаменту США, після чого вони також були передані ЮСІА, вважаючи культурні на наукові обміни одним з головних факторів формування позитивного іміджу США в інших державах. Проте, на думку видатного американського дослідника Т. Соренсена, необхідність створення ЮСІА виходила з холодної війни [10]. ЮСІА досить швидко зайняло своє місце серед «другого ешелону» виконавчої влади. З самого початку була передбачена тісна координація дій агентства з держдепартаментом. ЮСІА зобов'язувалась узгоджувати свою діяльність з установками зовнішньої політики США, підтримувати щоденні консультації з керівництвом держдепартаменту на рівні одного з заміс держсекретаря. Держдепартаментом США та власне президентом одразу були поставлені перед ЮСІА наступні завдання:

інформаційний вплив на світову аудиторію задля формування позитивного відношення та розуміння зовнішньої політики США;

створення позитивного іміджу США в світі та особливо в пріоритетних регіонах зовнішньої політики;

розвиток зв'язків між американськими та закордонними інститутами і громадянами за допомогою цілого комплексу програм обміну у сфері освіти та культури;

інформаційна протидія спробам інформаційного викривлення політики та цілей США на міжнародній арені [8, 2].

Агентство також мало наказ не розповсюджувати іміджеві або пропагандистські матеріали усередині держави. Фактично це було заборонено законодавством: у 1948 році Конгрес прийняв Закон про інформаційний та освітній обмін, в якому передбачалось, що інформація, підготовлена для розповсюдження за кордоном, мала бути недоступною громадянам США [1]. Тобто, ЮСІА мала вести іміджеву роботу тільки на закордонну аудиторію, захищаючи власний інформаційний простір. Це рішення мотивувалось необхідністю недопущення використання пропагандистських матеріалів ЮСІА правлячою партією на свою користь. З самого початку в розпорядження ЮСІА були передані всі існуючі на той момент засоби та канали зовнішньої іміджевої політики: відділи держдепартаменту, створення іміджевих фільмів та обслуговування ЗМІ іноземних країн, радіостанція «Голос Америки», інформаційні відділи та бібліотеки при посольствах США в інших країнах. Із 60-х рр. іміджева політика США здійснюється в рамках публічної дипломатії.

В 70-х рр. перед керівництвом США постало завдання змінити напрямки та цілі іміджевої політики таким чином, щоб достойно відповісти на наступні зміни в світі:

вибух грамотності світового суспільства та комунікаційних технологій дали можливість доступу цього суспільства до більш широкого об'єму інформації, як результат збільшився вплив населення на зовнішню політику держави;

гонка озброєнь зробила використання військового фактора в міжнародних справах не ефективним, Вашингтон почав шукати більш дійові форми ведення зовнішньополітичної діяльності;

збільшення кількості незалежних держав у світі по суті зробив сферою іміджевої політики США весь світ.

Президент Дж. Картер, відповідно до своїх передвиборних обіцянок реформувати систему урядових структур, у 1978 році перебудував систему зовнішньої іміджевої політики. За погодженням Конгресу США бюро у справах культури та освіти держдепартаменту було поєднано з ЮСІА та створене нове відомство ЮСІКА – Агентство міжнародних комунікацій США [10]. Перед ЮСІКА було поставлено два основні завдання: розповісти світу про США та їхню політику, про їхню прихильність до культурного різноманіття та до індивідуальної свободи [11]. Однак реформи і ідея активізації культурних контактів увійшли в протиріччя з зовнішньою та внутрішньою кон'юнктурою 1980-х рр. Зміна суспільного настрою в державі та прихід до влади консерваторів разом з активними процесами глобалізації та посиленням міжнародної напруженості знову змістили акценти з культурно-освітніх про-

грам на широкомасштабну пропаганду. В 1982 році адміністрація президента Рейгана, залишивши попередню структуру зовнішньо-пропагандистського відомства, однак, доповнивши його новими програмами, знов перейменувала його в ЮСІА [11].

Можливості міжнародних іміджево-комунікаційних відомств опинилися під цілеспрямованим наглядом президента та Конгресу США. В 1988-й фінансовий рік виділили 392 млн. доларів: 169,6 млн. доларів на «Голос Америки», 172,5 млн. доларів на радіо «Свобода» та «Вільна Європа», 37 млн. на телевізійну мережу «Уорлднет» та 12,8 млн. на «Радіо Марті». Якщо ж порівнювати фінансування іміджевої політики США за часів президентів Картера та Рейгана – 1981 та 1989 рр. – то легко помітити, що збільшилося фінансування телебачення, радіо та програм культурно-освітнього обміну [8].

Однією з найефективніших програм ЮСІА того часу було створення всесвітньої телевізійної мережі «Уорлднет». Після першої прес-конференції на «Уорлднет» в 1983 році, вже пройшли тисячі діалогів, в яких брали участь президенти багатьох країн світу, держсекретарі США, загальновідомі економісти США та Латинської Америки, серії передач про вибори президента США, програми про небезпеку руйнування озонового шару, т.п. Міжнародна телевізійна мережа «Уорлднет» зв'язує Вашингтон з 80 країнами світу. В Західній Європі її спеціалізована мережа «Євронет» охоплює 96 кабельних систем, 8 телевізійних станцій, 121 готель, які приймають телепередачі з Вашингтону. Її аудиторію складають майже 14 млн. чол. Через цю мережу проходить трансляція 50 американських серіалів, які розкривають усі аспекти американської культури: музика, політика, економіка, бізнес, історія. Тільки в Російській Федерації близько 90 станцій вже транслюють програми «Уорлднет» [9].

В умовах жорсткої ідеологічної війни США та СРСР 80-х рр., функціонування ЮСІА та проведення іміджевої політики було тісно пов'язано з подіями на міжнародній арені. Бо загальновідомим є той факт, що в періоди міжнародних криз головні діючі сторони конфлікту різко активізують свої пропагандистські зусилля. Так, під час заворушень у Польщі в 1970 р. «Голос Америки» збільшив масштаби своєї трансляції на Польщу та сусідні Угорщину і Чехословаччину. В 1981 році вона була збільшена ще в кілька разів. Під час радянського вторгнення до Афганістану, «Голос Америки» почав трансляції на місцевих мовах – дарі з вересня 1980 р., пушту з липня 1982 р., так у 1983 році обсяг цих радіопередач сягав 10,5 години на тиждень кожною мовою. Крім того, під час радянсько-афганської війни були активізовані програми на сусідні південні республіки СРСР, в 1982 році виникла азербайд-

жанська служба «Голосу Америки» (3,5 години на тиждень), узбецька служба в 1981 році складала до 14 годин на тиждень [9].

Значно менший відсоток займали в той час культурно-освітні обміни. В рамках найбільш відомої програми Фулбрайт в 1984 році взяли участь 4300 зарубіжних науковців та дослідників. Програма імені Хемфрі була націлена на вчених з країн третього світу, які прагнули підвищити свою кваліфікацію в США. Всі учасники обмінів мали традиційно лояльний настрій до США та, вертаючись додому, проводили величезну іміджеву пропаганду щодо прекрасного американського життя [2, 3].

Кардинальні зміни на міжнародній арені на початку XXI століття поставили іміджеву стратегію США в якісно нові умови. Система формування зовнішньополітичного іміджу Америки, яка склалася на протязі XX століття, виявилася неспроможною ефективно реагувати на виклики та загрози, які постали перед США та їхньою зовнішньою політикою в новому столітті. Терористичні акти 11 вересня 2001 року стали поштовхом для багатьох змін у зовнішній, оборонній, іміджевій політиці США. Саме з цього моменту в сфері діяльності іміджевої політики з'являються феномени - тероризм, мусульманський світ та зброя масового знищення. Документальне підтвердження цим тезам ми знаходимо в новій Доктрині національної безпеки («U.S. National Security Strategy: a new era»), прийнятій адміністрацією Дж. Буша – молодшого, в якій чітко зазначені нові загрози та виклики США – серед головних – тероризм та зброя масового знищення. Нова стратегія національної безпеки зазначила три базових принципи зовнішньої політики США:

вести за собою світ у боротьбі з тероризмом та агресивними режимами, які прагнуть отримати зброю масового знищення;

укріплювати та сприяти відносинам з великими державами;

просувати переваги свободи та демократії через розповсюдження американських цінностей у світі [5].

Проте насправді новий етап у діяльності американських державних установ, які задіяні в реалізації іміджевої та інформаційної політики США, можна зв'язати з призначенням на посаду Держсекретаря США Кандолізи Райс. Майже в першому з своїх виступів Кандоліза заявила, що «якщо ми бажаємо перемогти в «війні ідей», ми маємо діяти більш ефективно, ніж тепер» [11]. Вона одразу поставила завдання збільшити фінансування сфери іміджевої та інформаційної політики близько на 20 %. Також чітко були окреслені головні об'єкти цієї політики – це країни СНД та Близького Сходу. Однак К. Райс не вигадала нічого нового, вона лише повторила ідеї, висловлені ще президентом Рейганом, що «вже скоро результат війни будуть визначати не

кількість бомб та ракет, а перемоги та поразки в війні ідей» [1]. Так, у 2005 році на фінансування іміджевої політики США було виділено 1,2 млрд. дол., це на 45 % більше, ніж у 2001 році, а на 2006 запланована витратити 1,8 млрд. дол. [4, 5]. Отже, сьогодні проблемою іміджу та інформаційної політики держави в США займаються такі державні установи:

Офіс Політики, Планування та Ресурсів для Публічної дипломатії та Зв'язків з громадськістю;

Відділ міжнародних інформаційних програм Держдепартаменту США;

Комісія з питань Публічної дипломатії США;

Бюро Міжнародної Трансляції;

Бюро з питань освітніх та культурних обмінів США.

Активну участь в реалізації іміджевої політики США беруть неурядові організації та різноманітні інститути, які фінансуються за рахунок приватних фондів: Асоціація американської зовнішньої політики, Коаліція лідерства США закордоном, Асоціація дипломатичної освіти та підготовки, інші.

Процес формування іміджу США сьогодні – це досить складний процес як теоретично, так і практично. Для ефективної діяльності враховується велика кількість факторів та особливостей, а сам процес розробки та реалізації іміджевої політики має наступні етапи:

весь світ поділяється на цьому етапі на цільові райони (може бути окрема держава) за певними характеристиками, які по-різному використовуються в певній конкретній ситуації (географічне розташування, історичний розвиток, релігійні та національні особливості, політична система та напрямки зовнішньої політики, ступінь зацікавленості США в цьому регіоні). Так сьогодні в США виділяють: Латинську Америку, «стару Європу», «нову Європу», мусульманський світ, країни СНД та Росію, відсталі країни Африки, Близький Схід [5];

кожен із цих цільових районів поділяється на окремі цільові групи за віком, соціальним статусом, політичними або ідеологічними поглядами, ступеня відкритості та поінформованості, а також з точки зору зацікавленості США в цій цільовій групі;

вивчення всіх можливих факторів, які прямо чи опосередковано впливають на формування іміджу США в конкретному регіоні чи цільовій групі (історичні фактори, політико-економічні, соціально-культурні, інформаційні, суб'єктивні, інші) [6];

на наступному етапі проходить детальне вивчення цільової групи, всіх існуючих особливостей, а також моніторинг іміджу США в цій групі;

приймається рішення щодо напрямків та засобів реалізації іміджевої політики для окремої цільової групи, виявляються складності;

проводиться моніторинг результатів діяльності та пошук можливостей покращення.

Незважаючи на масштаби фінансування та технологічність засобів, багато хто з дослідників наголошують, що іміджева політика США зараз знаходиться на кризовому етапі та є неефективною. Серед причин:

агресивна зовнішня політика США;

неефективність публічної дипломатії США в мусульманському світі через її невідповідність вимогам мусульманської свідомості;

посилення антиамериканських поглядів у сучасному світі (згідно з дослідженням, яке було проведене «Незалежним Центром Дослідження для людей та преси» («The Pew Research for the People and the Press») у 2002, антиамериканські погляди посилюються в 19 з 27 країн, в яких проводилося дослідження. Особливо зафіксоване зростання антиамериканських настроїв у Німеччині (на 17%), Туреччині (на 22%), Аргентині (на 17%) [6].

На наш погляд, цих аргументів недостатньо для того, щоб зводити нанівець масштабність усієї іміджевої політики та ресурсів, що використовуються для формування іміджу США на міжнародній арені. Людина чи група людей може мати негативне ставлення до зовнішньої політики США, проте захоплюватися їхньою культурою чи економікою, що, виходячи з інтересів США в даному регіоні, і є головною метою. Суспільно-політичне явище

«антиамериканізм» не слід розглядати як пряме свідчення неефективності цієї політики. Давати оцінку імідж-стратегії США слід з аналізу конкретних цілей у кожному окремому регіоні та досягнутих результатів. На сьогоднішній день в офіційних аналітичних документах США визнана неефективність інформаційної та іміджевої політики лише в мусульманському регіоні [6].

Отже, комплексний аналіз подій міжнародного життя XX ст. і нових напрямків реалізації іміджевої політики в США дозволили нам виділити етапи:

початковий – це поява перших спроб використання інформаційної та іміджевої політики в період двох світових війн;

базовий – період активного створення технологій формування іміджу США під час «холодної війни» та наприкінці XX ст.;

сучасний – період пошуку нових засобів ефективного формування іміджу держави в рамках сучасної зовнішньополітичної доктрини США та подолання антиамериканських настроїв у світі.

Таким чином, іміджева політика США еволюціонувала досить швидкими темпами, активно реагуючи, в першу чергу, на зміну міжнародної ситуації та появу нових національних інтересів. Сьогодні не підлягає сумніву той факт, що іміджева політика США є унікальною в плані її розвитку, ефективності та масштабності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Панарин И.Н. Публичная дипломатия США. [Электронный ресурс] // Авторский сайт. – 1 файл - Режим доступа: <http://www.panarin.com/doc/74/> - Название с экрана.
2. Сеидов В.Г. От традиционной дипломатии к публичной. [Электронный ресурс] // Авторский проект Екатерины Алеевой. Раздел Библиотека. – Режим доступа: http://evartist.narod.ru/text10/81.htm#3_05 – Название с экрана
3. Сеидов В.Г. История становления публичной дипломатии США. [Электронный ресурс] // Авторский проект Екатерины Алеевой. Раздел Библиотека. – Режим доступа: http://evartist.narod.ru/text10/81.htm#3_07 – Название с экрана
4. Congressional act on budget cost estimate. Fiscal year 2004-2005. [Electronic resource] // <http://state.gov/cab/emu/index.html> - Title from the screen.
5. Committee report «Public diplomacy strategy in 2005» [Electronic resource] // Mode of access: <http://tomas.loc.gov/12345.html/> - Last access: 2007. – Title from the screen.
6. Finn Helena K. Public diplomacy: effective strategies for the future. [Electronic resource] // Mode of access: <http://www.culturaldiplomacy.org/12-> Last access: 2009. – Title from the screen.
7. Peter van Ham. The rise of brand state: the postmodern politics of image and reputation. [Electronic resource] // Mode of access: www.eastwestcoms.com/The-Rise-of-the-Brand-State.htm - Title from the screen.
8. Public diplomacy activities and programs [Electronic resource] // Mode of access: www.publicdiplomacy.org/12 - Title from the screen
9. Rugh W.A. Broadcasting and American public diplomacy. [Electronic resource] // Mode of access: www.tbsjournal.com/rugh.htm - Title from the screen
10. Smith Pamela H. Public Diplomacy. [Electronic resource] // Mode of access: http://www.diplomacy.edu/books/mdiplomacy_book/smith/p.h.%20smith.htm – Title from the screen
11. Snow N. Propaganda and the America's image in the world. [Electronic resource] // Author's site. - Mode of access: www.nancysnow.com - Title from the screen
12. What is public diplomacy? [Electronic resource] // Mode of access: www.publicdiplomacy.org/03 - Title from the screen

УДК 061,23:342.849.2 (73) (045)

Ю.В. БАРАНОВСЬКА

РОЛЬ МОЗКОВИХ ЦЕНТРІВ У ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ КАМПАНІЯХ США

Барановська Юлія Віталіївна - аспірантка Маріупольського державного гуманітарного університету

Проаналізовано роль та вплив мозкових центрів у президентських кампаніях США. Автор дійшов висновку, що ця роль та вплив величезні, та є вигідним як для кандидата в президенти США так і для мозкових центрів.

Ключові слова: мозкові центри (фабрики думок або дослідницькі інститути), кандидат у президенти, мозковий трест, президентська кампанія, радник, політичні поради.

Проанализированы роль и влияние мозговых центров в президентских кампаниях США. Автор пришел к выводу, что эта роль и влияние огромны, выгодны и для кандидата в президенты США, и для мозговых центров.

Ключевые слова: мозговые центры (фабрики мыслей или исследовательские институты), кандидат в президенты, мозговой трест, президентская кампания, советник, политические советы.

The role and influence of think tanks in US presidential campaigns are analyzed. The author came to conclusion that the role and influence are great and it is useful for US presidential candidates and think tanks.

Keywords: think tanks (research institutions), presidential candidate, brain trust, presidential campaign, political adviser, policy advice.

© Ю.В. Барановська, 2009

Особливістю сучасного світового розвитку є процеси глобалізації та активна участь у цих процесах США. Для підтримки своєї лідируючої ролі у світі та досягнення нових завдань у міжнародній політиці США використовують мозкові центри, або як ще їх називають фабрики думок, дослідницькі інститути. Так, сьогодні є дуже актуальним вивчення впливу та ролі мозкових центрів на політичну систему Сполучених Штатів, а особливо на передвиборчі перегони. Метою роботи було вивчити рівень впливу та те місце, яке займають мозкові центри під час президентських кампаній. Також у статті буде розглянуто вплив мозкових центрів на кандидатів у президенти США. Автор вважає доцільним виокремити чотири президентські кампанії США тому, що всі ці кампанії продемонстрували найвищий рівень впливу з боку мозкових центрів:

Джиммі Картера (1976);

Роналда Рейгана (1980);

Білла Клінтона (1992);

Джорджа Буша молодшого (2000).

Об'єктом статті є мозкові центри США, а предметом – роль мозкових центрів у президентських кампаніях США. Аналіз останніх досліджень показав, що вивчення мозкових центрів привернуло увагу багатьох дослідників, особливо американських. Такі автори, як Джеймс Макген, Кент Вівер, Довід Річчі, Мартін Андерсон, Ендрю Річ, Діана Стоун, Ендрю Денхем, Марк Гархет та Ерік Джонсон приділили особливу увагу цій проблематиці. В роботах Джеймса Сміта

та Доналда Ебелсона опосередковано розглянуто вплив мозкових центрів на президентські кампанії [5, 15, 10, 2, 11, 3, 14, 1].

Для успішної передвиборчої кампанії кандидату в президенти США потрібна не тільки фінансова підтримка, а ще політичні ідеї, які він зможе запропонувати американському суспільству. Тому війна політичних ідей розгортається протягом праймеріс, коли вибирають не тільки єдиного кандидата від політичної партії, а ще збирають додаткові фінансові кошти на перегони. У цей процес залучається неабияка кількість експертів з різних дослідницьких інститутів. Одні займаються розробкою політичної стратегії, інші рекламними афішами, обговоренням рекламних роликів на телебаченні і діяльністю лобістів, а політологи працюють безпосередньо з кандидатом та його передвиборною програмою. На початку ХХ століття президентські перегони будувалися на задіяні інформації і порад з різних ресурсів, з часом кандидати переглянули цю тактику і почали звертатися за допомогою до мозкових центрів. Для того, щоб ті розробили, укріпили та розповсюдили їхню передвиборну програму. І тут постають два цікаві питання: «Чому кандидати намагаються співпрацювати з мозковими центрами?» та «Чому багато мозкових центрів пропонують свої послуги?»

Як ми знаємо, не всі кандидати в президенти мають достатній досвід роботи на федеральному рівні, тому вони звертаються за допомогою до різних американських мозкових центрів

[1, 125]. Так, Джиммі Картер, Роналд Рейган та інші кандидати в президенти, які провели небагато часу у Вашингтоні до початку перегонів, усвідомили необхідність та користь у зверненні за консультацією до дослідницьких інститутів, в яких набагато більший досвід роботи у політичному середовищі. За допомогою цих організацій кандидати знайомляться з політичними критеріями та методами роботи політиків з Вашингтона, а також підвищують свій рівень розуміння дискусійних політичних питань. Також відвідування нарад мозкових центрів, таких як Рада з міжнародних відносин та Брукінгський інститут, дають можливість додаткових контактів з приватним та державним сектором. Для кандидата мозкові центри корисні тим, що вони готують передвиборну програму та працюють з електоратом, а для мозкового центру вагома користь полягає в ідентифікації себе з кандидатом у президенти, який виграє перегони. Перемога у виборах зміцнює престиж мозкового центру і дає додаткові робочі пропозиції та додаткових донорів.

На президентську посаду демократична партія запропонувала Генрі Джексона, Джорджа Воллеса та нікому не знайомого до цього часу Джиммі Картера, губернатора Джорджі. Шалене кар'єрне зростання Джиммі Картера можна пояснити його тісною співпрацею з ведучими вченими з найпрестижніших політичних дослідницьких інститутів Нью-Йорка та Вашингтона. Аналізуючи передвиборчу кампанію Картера, слід зосередитися на мозкових центрах, які грали головну роль протягом і після перегонів. Розгляд його співпраці з багатьма північно-східними мозковими центрами США відображає, як дослідницькі інститути шукають методи розширення свого впливу через політичне співтовариство. Після того, як Джиммі Картер став губернатором Джорджі у 1970 році, він почав затверджувати свої позиції на національному рівні, став помітним серед політичного співтовариства. Картер зрозумів, що для вдалої президентської кампанії необхідна політична та фінансова підтримка. Хоча він мав підтримку серед політичних лідерів та бізнесменів Атланти, він також заручився підтримкою північно-східних відомих учених, фінансистів та журналістів США. Лоренс Шоуп, який здобув свій успіх серед східних впливових кіл, зазначав, що Картер сподівався стати частиною національної сили США [12, 39].

На початку 1971 року Картер через своїх особистих радників, таких як колишній державний секретар Дін Раск, зустрівся з багатьма особами, які погодились підтримати його кандидатуру під час президентських перегонів. Серед найбільш відомих осіб, були: Довід Рокфеллер, голова банку Чейз Манхеттен, Хедлі Донован, головний редактор журналу «Тайм», який познайомив Картера з Джорджем Франкліном, виконуючим директором Ради з Міжнародних відносин та інші [12,

43]. Його північна поведінка та стиль Кеннеді сподобалися Рокфеллеру, тому він вирішив зробити Картера членом Тристоронньої комісії у 1973 році. Збігнев Бжізінський, який допомагав Рокфеллеру відбирати членів для комісії, підтримав цю кандидатуру тому, що він вважав, що Картер поділяє погляди з приводу покращення міжнародних економічних відносин: «Ми були дуже здивовані тим, що Картер відкрив торгівельні офіси штату Джорджі в Брюсселі та Токіо» [9, 157]. Протягом активної діяльності Джиммі Картера у Трьох сторонньої комісії, можливість мати одного з членів в овальному кабінеті зацікавила Рокфеллера та Бжізінського. Беррі Голдуотер зазначив: «Довід Рокфеллер та Збігнев Бжізінський знайшли свого ідеального кандидата у президенти – Джиммі Картера. Вони допомогли виграти йому праймаріс та посаду президента. Для досягнення цієї мети вони мобілізували грошову силу банків Волл Стріт, інтелектуальний вплив академічного світу та медіаконтроль, запропонований членами Ради з міжнародних відносин та Тристоронньої комісії» [9, 157].

Збігнев Бжізінський, перший директор Тристоронньої комісії, а пізніше Радник з національної безпеки президента Картера, згоден з тим, що комісія запропонувала Картеру неоцінний досвід у внутрішній та зовнішній політиці: «Комісія не хотіла грати яку-небудь роль, даючи поради Картеру, але я вважаю, що комісія була дуже важлива для нього з двох причин. По-перше, будучи членом комісії, він здобув перший досвід у міжнародних відносинах. По-друге, протягом роботи у комісії він познайомився з людьми зацікавленими міжнародними відносинами, деякі з них потім стали працювати в його адміністрації. Я не пам'ятаю точно, але мені здається, що більше вісімнадцяти співробітників комісії стали працювати в адміністрації Картера» [1, 129]. Бжізінський не зміг пригадати точну кількість осіб з комісії, які працювали на Картера, але він підтвердив, що всі ключові посади, пов'язані з зовнішньою політикою та міжнародними відносинами, посіли члени комісії.

Однак не тільки членам та співробітникам з Тристоронньої комісії було запропоновано працювати в адміністрації Картера. Новообраний президент не міг проігнорувати спеціалістів найвищого рівня з інших дослідницьких інститутів, таких як Рада з міжнародних відносин (РМВ). Однак багато вчених з Тристоронньої комісії одночасно були членами і Ради з міжнародних відносин, тому ці мозкові центри вдало координували свої дії під час перегонів [12, 105]. Приблизно п'ятдесят чотири члени Ради з міжнародних відносин, прийняли пропозицію працювати в адміністрації Картера. Маючи спеціалістів та політичних радників з Тристоронньої комісії та Ради з міжнародних відносин, Картер вирішив звернутися до Брукінгського інституту за пов-

ною комплектацією свого «мозкового тресту». Усвідомлюючи вагомий внесок декількох учених з Брукінгського університету під час попередньої демократичної адміністрації, після перемоги він запропонував кільком ученим з Брукінгського інституту працювати в його адміністрації.

При підтримці та порадах більше сотні політичних аналітиків з трьох найбільш престижних мозкових центрів Америки, Картер став президентом США. Хоч однією з причин перемоги були великі пожертвування на його передвиборну кампанію, але та роль, яку зіграли мозкові центри, була не менш важлива. Однак на цьому співпраця не скінчилася, а почався новий етап залучення вчених, політичних аналітиків для того, щоб скоректувати новий курс Америки на найближчі п'ятдесят років. Під час свого президентства Картер, спираючись на поради радників із мозкових центрів, збільшив роль Америки в міжнародній економіці, зайнявся зменшенням напруженості в Латинській Америці та на Близькому Сході. Картер під час перегонів на другий термін звернувся до тих же мозкових центрів, а його суперник звернувся до інших з метою трансформації його консервативних уподобань на вигравну передвиборну програму. Взагалі-то губернатор Каліфорнії Роналд Рейган звертався за допомогою до місцевих дослідницьких інститутів, але це було до того коли він вирішив брати участь у президентських перегонах 1980 року. Тоді він почав оточувати себе найбільш шанованими політичними інтелектуалами-консерваторами.

Після поразки у 1976 році на з'їзді республіканців у Міссурі Роналд Рейган мав час зібрати нову команду. І 17 червня 1980 року в Детройті, штат Мічиган, чотири року по тому він виграє президентську номінацію від республіканської партії, заручившись підтримкою більшості республіканців. Сто одиннадцятьма днями пізніше він виграє вибори, і 20 січня 1981 року Роналд Вільсон Рейган стане сороковим президентом Сполучених Штатів Америки. Неможливість Картера врегулювати важливі питання, такі як: зміщення шаха в Ірані, прихід до влади в Нікарагуа сандіністів, захоплення заручників у Тегерані в посольстві США та вторгнення Радянського Союзу до Афганістану порушили електорат Картера. На цьому фоні можливості радників Рейгана трансформувати та донести консервативні переконання суспільства були одним з головних позитивних моментів у перемозі.

У цей же час радники вже почали складати нову стратегію по просуванню поглядів у зовнішній та внутрішній політиці кандидата в президенти США Роналда Рейгана. Мартін Андерсен, старший співробітник Гуверського інституту та головний політичний радник Рейгана, запропонував найбільш ефективний шлях спілкування політичних агентів кандидата з американським

суспільством. Сутність полягала в тому, щоб залучити підтримку лідируючих інтелектуалів. Перекоаний, що «ідея руху націй» та політичні ідеї зароджуються в університетах та мозкових центрах, Андерсен зібрав вражаючу команду академіків, які просували бачення Рейгана майбутнього Америки [2, 8]. Як зазначав сам Андерсен у своїх мемуарах: «На початку 1975 року, після того, як я погодився приєднатись до його президентської кампанії, я став систематично відрекомендовувати Рейгану найбільш відомих економістів та політологів. Більшість із них були відібрані з моїх особистих файлів. Найскладнішим етапом було формування інтелектуальної армії консультантів та радників Рейгана з різних політичних питань» [2, 165]. Після запрошення приєднатись до президентської кампанії Рейгана таких відомих економістів, як Мільтон Фрідман, Віллієм Нісканен та Мюррей Вейденбаума, Андерсен почав зосереджувати свою увагу на утворенні декількох спеціальних політичних груп для того, щоб вони консультували кандидата з головними питаннями внутрішньої та зовнішньої політики. Андерсен перший хто усвідомив необхідність та важливість створення спеціальних політичних груп для консультування кандидата в президенти. Він зазначив: «Я вивчив, що політичні консультанти з інтелектуального світу могли б бути великим вкладом для кампанії ... Існування різних груп інтелектуалів дають потужну підтримку кандидату. Справді ці інтелектуали були тими, хто виписував ідеї кандидата» [2, 166]. Андерсен був відповідальним за спеціальні політичні групи з внутрішньої політики та економіки, Річард Аллен, колега та співробітник Гуверського інституту, був відповідальним за групи зовнішньої та оборонної політики. Розглядаючи процес донесення інформації політичними групами до Рейгана, Аллен відзначав: «У мене працює приблизно 120 людей, з них 80 – радники зовнішньої політики та 40 – з оборони та національної безпеки. Ці люди – спеціалісти своєї галузі, серед них учені, колишні працівники уряду, дипломати, а також працівники з Пентагону та Державного департаменту. Вони займаються дослідженням інформації, розробкою точок зору, частин промов, які будуть включені до промови кандидата ... Так працює частина системи. Політичні групи дуже корисні для формування головних ідей» [1, 132].

Активне залучення спеціальних політичних груп протягом передвиборної кампанії Рейгана було прокоментовано директором перехідної команди Едвіном Мізом III: «Кампанія Рейгана 1980 року була побудована з урахуванням участі спеціальних політичних груп, однак та кількість груп, яка була залучена та їх різновид, показав, що до цього така кількість ніколи не залучалась в американських президентських кампаніях. Приблизно 50 груп із 450 консультантами вивча-

ли зовнішню, внутрішню, оборонну і економічну політику та впроваджували сотні рекомендацій» [7, 59]. Детальне вивчення від соціального забезпечення до ракетної оборони дало можливість цим групам скласти план дій нової адміністрації. Так, Мартін Андерсен зазначав, що «коли Рейган узяв владу у свої руки в 1981 році, головний план вже був розроблений» [2, 167]. Багато співробітників дослідницьких центрів приєдналися до передвиборної кампанії 1980 року, а згодом стали працювати в адміністрації Рейгана. Слід зазначити, що це перший випадок у політичному середовищі США, коли така кількість учених з мозкових центрів стала працювати в адміністрації. Протягом 1981 та 1988 років приблизно двісті членів лідируючих консервативних мозкових центрів Америки працювали в адміністрації Рейгана. Особливо п'ять мозкових центрів гарно зарекомендували себе протягом правління Рейгана: 55 учених прийшли з Гуверського інституту, 36 – з фундації Херітдж, 34 – з Американського інституту підприємництва, 32 – з Комітету сучасних ризиків та 80 – із Центру стратегічних та міжнародних вивчень [1, 134].

Тільки після того, коли записи передвиборної кампанії 1980 року, які знаходяться в бібліотеці президента Рейгана стануть доступні, ми зможемо точно з'ясувати, наскільки тісно співпрацювали мозкові центри та адміністрація Рейгана. Однак уже сьогодні ми можемо стверджувати, що мозкові центри відіграли вагомую роль у перехідному періоді виборчої кампанії.

Ще восени 1979 року президент фундації Херітдж Едвін Фелнер став замислюватися, як його організація зможе допомогти протягом перехідного періоду консервативної адміністрації. Після консультацій зі своїми колегами він вирішив почати великий дослідний проект мета якого – розробити багато політичних ініціатив у зовнішній та внутрішній політиці. За допомогою майже трьохсот академіків, консультантів, юристів та колишніх урядовців, поділених на двадцять проектних груп. Фундація Херітдж запропонувала більш ніж на тисячі сторінок «проект побудови консервативного уряду». У цьому проекті, який називався «Мандат лідерства: політичний менеджмент у консервативній адміністрації» фундація Херітдж виокремила дві тисячі пропозицій від питань, як раціоналізувати бюрократичний апарат уряду і до шляхів покращення національної оборони США. Радуючись результатами свого дослідження Едвін Фелнер презентує копію манускрипту, Едвіну Місу III. Після вивчення доповіді Міс сказав, що Мандат лідерства дуже сподобався команді Рейгана, і вони візьмуть його до розробки. Посилаючись на Міса: «Президент Рейган дав копію цієї книги кожному члену його кабінету і зобов'язав усіх ознайомитися» [7, 60]. Так проект «Мандат лідерства» вивів фундацію Херітдж на якісно новий рівень впливу.

Як і його попередник, Рейган оточив себе найбільш відомими вченими. Роблячи це він не тільки сформував інтелектуальну підтримку, а ще і привернув увагу осіб, котрі могли транслювати його консервативні погляди в політичні точки зору. Протягом політичного мандату Рейгана багато мозкових центрів, які до цього тільки спостерігали осторонь, стали брати участь у розробці стратегій держави, активній участі на міжнародній арені, а також у багатьох можливостях скоригувати політику уряду. Той вплив мозкових центрів на політику адміністрації Рейгана, котрий спостерігався на той час важко виміряти, але ми чітко можемо стверджувати, що він був великий. Однак ясно, що на початку 80-х років вплив мозкових центрів на політичну систему став таким значущим, що це питання широко стало обговорюватись у політичному середовищі.

Але це було до приходу до влади Дж. Буша-старшого, протягом його правління вплив мозкових центрів на ключові політичні питання став знижуватися. Буш-старший, по-перше не звернувся за допомогою до вчених з мозкових центрів протягом його передвиборної кампанії; по-друге, не запропонував їм ключові посади його кабінету. Навпаки, він відсторонився від мозкових центрів, послугами яких користувалися його попередники. Новою хвилею розквіту мозкових центрів стало оголошення губернатора Білла Клінтона про те, що він буде брати участь у президентських перегонах. У цей же час багато засобів масової інформації спрямували свою увагу на губернатора з Арканзасу. Що їх зацікавило? Мабуть те, що він як Картер та Рейган встановлює міст співпраці з багатьма мозковими центрами.

Не сумніваючись у перемозі демократів на президентських перегонах, декілька мозкових центрів почали розробляти проект нової адміністрації. Вивчивши амбіційний дослідний проект фундації Херітдж «Мандат лідерства» мозкові центри виокремили корисні рекомендації для наступної адміністрації від питань охорони здоров'я, реформи освіти до озброєння міжнародної торгівлі та сприяння оборонних програм. Восени 1992 року Білл Клінтон почав заручатися підтримкою делегатів демократичної партії для забезпечення номінації кандидата в президенти США. У цей же час мозкові центри почали зосереджувати увагу кандидата на їхніх пропозиціях по розробці платформи його передвиборної кампанії. Сотні академіків, зацікавлених груп, бізнес-лідерів та представників багатьох неурядових організацій пропонували свої ідеї Клінтону напередодні виборів у листопаді. Багато журналістів стверджували, що в розробці політичної платформи будуть залучені мозкові центри базуючись у Вашингтоні: Рада демократичних лідерів (РДЛ) та Прогресивний політичний інститут (ППІ). У майбутньому це ствердження справдилося. Будучи одним із со- рока засновників РДЛ, засноване у 1985 році,

Клінтон також був головою цієї організації з 1990 по 1991 рік. Його співробітництво з Радю демократичних лідерів проявилось в участі приблизно трьох тисяч її членів у просуванні демократичної партії з ліва до центру політичного спектрума. Також демократична партія через цей мозковий центр забезпечувала підтримку багатьох голосів, особливо на півдні та сході США. Клінтон також брав участь у заснуванні Прогресивного політичного інституту в 1989 році доводячи до свідомості лозунг: «Американці демократи», і в цьому республіканці явно програвали у політичних ідеях. До виборів 1992 року Прогресивний політичний інститут був готовий розповсюдити необхідні повідомлення по всій країні. Тут слід зазначити, що демократична партія знайшла необхідний дослідницький інститут.

Серед багатьох програмних ініціатив було прийнято проект рекомендацій Прогресивного політичного інституту «Мандат змін». Однак Клінтон радився з приводу цього проекту з іншими особами та радниками до того як почати працювати з цим проектом. Так, протягом економічної конференції Клінтон - Гор, яка проводилась у штаті Арканзас у м. Літл Рок 14-15 грудня 1992 року, Клінтон вислухав 329 відомих економістів, членів правління, лідерів лейбористських партій з приводу, як відповідати на економічні проблеми з якими стикаються США. Також він зустрівся з представниками американської еліти протягом тепер відомого тижня Ренесансу, який проводився на о. Хілтон Хед, Північна Кароліна [1, 139].

Залучення мозкових центрів для стимуляції президентських кампаній Картера, Рейгана та Клінтона є найбільшим досягненням дослідницьких інститутів. Завдяки цьому вони зорієнтували головні політичні напрямки роботи майбутніх адміністрацій та стали займати вагоме місце у політичній системі США. Це також продемонструвало, скільки переваг мають кандидати на пост президента США від вдалої роботи політичних експертів відомих американських дослідницьких інститутів та скільки потенційних нагород мають мозкові центри від тісної співпраці з переможцем на пост президента США. Це може пояснити, чому Дж. Буш-молодший не пішов шляхом батька, а заручився підтримкою політичних експертів з декількох мозкових центрів.

Дж. Буш-старший був у ролі конгресмена США, колишнього директора ЦРУ, посла в ООН, віце-президента та президента США, він добре знав Вашингтон зсередини. Але його старший син Дж. Буш-молодший мав небагатий досвід з питань, з якими йому довелося зіткнутись на посту президента США. У Техасі він звик вирішувати питання місцевого рівня від освіти і охорони здоров'я до навколишнього середовища і транспорту, але як президент він повинен був вирішувати багато внутрішньополітичних та зовнішньополітичних питань, в яких до цьо-

го він демонстрував невеликі знання. Як Картер, Рейган та Клінтон він почав цікавитися такого роду питаннями. Для того щоб переконати всіх у тому, що він зможе підтверджувати статус супердержави та просувати економічні інтереси Америки у XXI столітті. Він запросив до своєї команди більше ста політичних експертів, багато з Гуверського університету, для порад у галузі економіки, зовнішньої та оборонної політики. Протягом передвиборної кампанії він створив комітет політичних радників з питань освіти і технологій. Команду економічних радників Буша очолював Лоренс Ліндсей (Американський інститут підприємництва), також йому допомагали Джон Тейлор (Гуверський інститут), Мартін Фелдстейн (професор економіки Гарварда) та інші. Команда з питань зовнішньої політики та оборони була ще вражаючою. Мозковий трест склали Кандоліза Райс та її колега Джордж Шалтз (Гуверський інститут), Річард Чені колишній міністр оборони, Паул Вольфовіц, Річард Перл та Роберт Зойлік, колишні працівники Пентагону та Держдепартаменту США. Вчені багатьох мозкових центрів згодні з тим, що під час президентських перегонів та роботи на посаді президента США Дж. Буш повністю дотримувався точки зору його найближчих радників, особливо на поприщі зовнішньої політики. За словами Тіма Адамса, ветерана адміністрації президента Буша: «... він вірить, що президент США повинен виокремити головні напрямки роботи, бачення куди ти хочеш рухатися, а потім оточити себе інтелектуалами та слухатися їх і працювати з ними» [1, 141]. З цього ми можемо зробити висновки, що стиль менеджменту Буша був схожий до рейганівського, він теж залишав розробляти деталі політичного розвитку підлеглим.

Отже, Буш-молодший використовував мозкові центри протягом перегонів, перехідного періоду та президентства. До його команди були залучені лідируючі політологи, економісти та колишні розробники методологій і стратегій.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що тісної співпраці з Білим домом бажають усі мозкові центри США, а особливо ті, що розташовані у Вашингтоні. Тому що дослідницькі інститути здійснюють формування суспільної думки, державної політики та пробують цим здійснювати вплив на переконання президента – це найліпша можливість просунути і реалізувати свої ідеї. Хоч багато співробітників мозкових центрів беруть активну участь у президентських кампаніях, однак усі хочуть бути дуже обережними в цьому процесі. Вони зауважують, що бажають забезпечувати кандидатів політичними порадами, а не бути їхніми консультантами. Цим директори мозкових центрів підкреслюють свій статус організацій, не підтримують жодного кандидата. Підтримка їхнього статусу незаангажованого дослідницького інституту – це необхідно не тільки для Служби внутрішніх державних

доходів, але й для репутації як незалежного та об'єктивного центру досліджень і аналізу. Цим вони демонструють, що одночасно до їхнього мозкового центру можуть звернутися кандидати з різних політичних партій.

Мозкові центри балансують між необхідністю створення дослідницьких програм з бажанням впливу на державну політику та підтримкою того чи іншого кандидата у президенти. Для мозкових центрів, які зможуть досягти ефективного балансу нагорода буде великою. Тісна співпраця мозкового центру та кандидата у президенти це багато нових донорів, а також найцікавіші пропозиції працевлаштування для співробітників дослідницького інституту.

Отже, розглядаючи вплив мозкових центрів у чотирьох президентських кампаніях, обговорені в цій статті, ми можемо зробити декілька

висновків. По-перше, Джиммі Картер, Роналд Рейган, Білл Клінтон та Джордж Буш-молодший мають багато спільних характеристик. Тому що вони всі були губернаторами, не один з кандидатів у президенти США не мав досвіду у зовнішньополітичних та оборонних справах, тому вони і звернулись за допомогою до мозкових центрів. По-друге, що є дуже важливим, мозкові центри розробляли передвиборні програми та займалися постачанням кандидатам незалежних політичних порад. Однак найголовнішою функцією мозкових центрів під час президентських перегонів було оформлення політичних ідей кандидата згідно з буквою закону. З точки зору автора, перспективною розвідкою у цьому напрямку буде аналіз та дослідження впливу мозкових центрів під час президентських перегонів США 2008 року.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Abelson Donald E. Do think tanks matter? Assessing the impact of public policy institutes / D. E. Abelson. - Kingston and Montreal: McGill - Queen's university press, 2002. - 251 p. - ISBN: 07735 2316 2
2. Anderson M. Revolution: the Reagan legacy / M. Anderson. - Stanford, California: Hoover institution press, 1990. - 500 p. - ISBN: 978-0-8179-8992-7
3. Stone D. Think tanks across nations: a comparative approach / D. Stone, A. Derham, M. Garhett. - Manchester: Manchester University Press, 1998. - 231 p. - ISBN: 0 7190 5054 5
4. Johnson Erik C. Comparative think tanks, politics and public policy / E. C. Johnson, J. G. McGann. - Northampton, Massachusetts: Edward Elgar Publishing Limited, 2005. - 283 p. - ISBN: 1 84376 022 3
5. McGann J. Academics of Ideologues / J. McGann // Political Science and Politics. - 1990. - 25 (4). - P. 733-74
6. McGann J. Think Tanks and Civil Societies: catalysts for ideas and action / J. McGann, K. Weaver. - New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, 2000. - 601 p. - ISBN: 0 7658 0032 2
7. Meese III E. With Reagan: the inside story / E. Meese III. - New York: Regnery Publishing, 1992. - 351 p. - ISBN: 0 89526 522 2
8. Osborn D. Reinventing government: how the entrepreneurial spirit is transforming the public sector / D. Osborn, T. A. Gabler. - Addison - Wesley: Reading Mass, 1992. - 432 p. - ISBN: 0 452 26942 3
9. Perloff J. The shadows of power / J. Perloff. - Appleton WI: Western Islands, 1988. - 264 p. - ISBN: 0 88279 134 6
10. Ricci David M. The transformation of American politics: the new Washington and the rise of thin tanks / D. M. Ricci. - New Haven and London: Yale University Press, 1993. - 310 p. - ISBN: 0 300 05340
11. Rich A. Think Tanks, public policy and the politics of expertise / A. Rich. - Cambridge: Cambridge University Press, 2004. - 258 p. - ISBN: 0 521 83029
12. Shoup Laurence H. Carter presidency and beyond / L.H. Shoup. - Palo Alto, California: Ramparts Press, 1980. - 319 p. - ISBN: 0878670750
13. Shoup Laurence H. Imperial Brain Trust: The Council on foreign Relations and United States foreign policy / L.H. Shoup, H. Minter. - Lincoln, NE: Ramparts Press, 2004. - 352 p. - ISBN: 0 595 32426 6
14. Smith J. The idea brokers: think tanks and the rise of new policy elite / J. Smith. - New York: The Free Press, 1991. - 334 p. - ISBN: 0 02 929555 6
15. Weaver Kent R. The changing world of think tanks / K. R. Weaver // Political Science and Politics. - 1989. - 22(9). - P. 563-578

УДК [32.01:316.422]:35.08

Н.О. БОГДАНОВА

ІНКЛЮЗИВНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ВПЛИВ ПРОФЕСІЙНИХ ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКИХ КАДРІВ НА ДИНАМІКУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Богданова Наталія Олександрівна - аспірантка кафедри державної політики та менеджменту ЧДУ імені П. Могили, начальник навчально-організаційного відділу Миколаївського обласного центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій

У статті розглядаються особливості сучасних трансформаційних процесів в Україні та вплив професійних державно-управлінських кадрів на динаміку суспільних перетворень крізь призму політичної трансформації. Увага акцентується на важливості підвищення ефективності системи безперервної професійної освіти працівників органів державної влади.

Ключові слова: політична трансформація, інклюзивність, професійна підготовка, управлінські кадри.

В статье рассматриваются особенности современных трансформационных процессов в Украине, а также влияние профессиональных государственных управленческих кадров на динамику общественных преобразований сквозь призму политической трансформации. Внимание акцентируется на необходимости повышения эффективности системы непрерывного профессионального образования работников органов государственной власти.

Ключевые слова: политическая трансформация, инклюзивность, профессиональная подготовка, управленческие кадры.

The article considers the peculiarities of up-to-date transformational processes in Ukraine and influence of professional public-administrative personnel on the dynamics of social-political transformation through the prism of political transformation. The attention is accented on the importance of raising the effectiveness of the system of uninterrupted professional education for the officials of public administration.

Keywords: political transformation, inclusive, professional training, administrative personnel.

© Н.О. Богданова, 2010

Світові тенденції глобалізації, трансформаційні та модернізаційні процеси у політичній системі та, зокрема, в державному управлінні, технологізація та інформатизація сучасного суспільства потребують ретельної уваги до підготовки, оновлення знань, удосконалення навиків особи, яка професійно здійснює процес управління державою. Сучасні управлінські кадри виступають одним з інструментів у проведенні різного типу реформ та безпосередньо беруть участь у модернізаційних процесах, що є складовою політичної трансформації та характеризуються динамічністю, врегульованістю та значним якісним зростанням показників у всіх без винятку сферах, тобто трансформаційний рух набуває ознак інклюзивності.

Прискорені темпи процесів суспільно-політичної трансформи вимагають не тільки відповідних матеріальних, інформаційних ресурсів, а ще й характеризуються великим навантаженням на політико-управлінську еліту, а здебільшого на управлінський кадровий корпус, який має бути професійно підготовлений, компетентний, готовий до швидкого реагування на ви-

клики часу, служіння народу України від імені держави в часи політичної кризи та економічних коливань, подальшої суспільної трансформації на благо кожного громадянина.

Отже, безпосередньою та прямою метою змін є вдосконалення суспільних інститутів, таких, як держава та громадянське суспільство [12, 23], а одним з головних важелів зазначених процесів виступають професійно підготовлені державно-управлінські кадри, адже саме вони виступають виконавцями та ретрансляторами модернізаційного курсу, що формується за ініціативи «верхів» (прим – Б.Н.), забезпечують врахування інтересів регіонів, мають сприяти розумінню населенням позитивів і негативів суспільно-політичної трансформації [12, 26-27].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукового доробку в сфері дослідження особливостей трансформаційного шляху розвитку сучасної України та окремих аспектів суспільної модернізації, в тому числі ролі в зазначених процесах політико-управлінської еліти, заслуговують на увагу дослідження О. Бабкіної, В. Горбатенко, О. Дергачова, І. Кураса, М. Михальченка,

І. Мороз, О. Новакової, М. Поліщука, Ф. Рудича, В. Токовенко, В. Трачука, В. Холода, В. Цвєткова.

Дослідженню реформаційних тенденцій у сфері державного управління та, зокрема, державної служби, модернізації системи підготовки професійних управлінських кадрів як передумови підвищення ефективності державного управління та, в тому числі, управління регіонами, свої роботи присвячували О. Воронько, М. Іжа, В. Князєв, Ю. Кальниш, В. Луговий, В. Малиновський, Т. Мотренко, Н. Нижник, О. Оболенський, В. Олуйко, А. Пойченко, Л. Прудіус та ін.

Невирішена раніше частина загальної проблеми. Беручи до уваги значний внесок попередників (як у сфері політичних наук, наук державного управління) у вивчення трансформаційних процесів в Україні та сучасної моделі реформування державного управління, слід відмітити наявність недооцінки ролі державно-управлінських кадрів у процесі політичного реформування та іноді штучне, не завжди доцільне відгородження управлінського чинника у виявленні динаміки суспільно-політичних перетворень.

Метою статті є розгляд впливу професійних державно-управлінських кадрів на динаміку суспільних перетворень крізь призму політичної трансформації, з огляду на її інклюзивний характер.

Виклад основного матеріалу. Безперечно, політична реформа, яка є чинником модернізації політичної системи включає в себе реформи державного управління, суспільну трансформацію на шляху до кардинальних змін щодо побудови реальної демократії, забезпеченні верховенства права, прозорості управління всіх рівнів, а також чіткої конструктивної взаємодії влади та політичних сил, підвищення їх відповідальності. Сучасні трансформаційні процеси, їх завершеність та дієздатність великою мірою залежать не лише від вироблення політико-управлінською елітою механізмів їх реалізації, але й від самих виконавців, професійних державно-управлінських кадрів, від яких залежать темпи та кінцеві результати демократичних перетворень.

Отже, одним з наслідків трансформаційних процесів можна вважати початок формування групи професійної бюрократії, послаблення традиційних еліт, їх зміну модернізаторськими, а також створення диференційованої політичної структури з високою спеціалізацією ролей та інститутів, територіальним і функціональним розширенням сучасної адміністрації [9, 73].

Але сучасна політична трансформація ініціативи реформаторського курсу «згори» поки що не досягла повною мірою відповідних кількісних та якісних результатів, але зовнішні ознаки модернізації штучно підтримуються,

імітуються, як відзначають науковці. До факторів, що «працюють» не на реформи, а саме гальмують їх, треба виділити низьку ефективність усіх гілок влади [11, 19-20]. Усі реформи 90-х рр. в Україні відбувалися скоріше революційним шляхом, як підкреслює О. Пасхавер, тому що стихійна «системна трансформація суспільства в умовах слабкої держави» є процесом, який не був плановим та організованим, здійснення якого неможливе без сильної і відповідальної державної влади, підтримуваної суспільством [8, 22].

Найактуальнішими проблемами розвитку сучасної української держави виступають: 1) подолання напруження та конфліктності в українському суспільстві, в тому числі шляхом розвитку взаємовідносин громадянського суспільства та влади; 2) побудова конструктивної взаємодії політичних сил та державної влади; 3) врегулювання та подолання протистояння регіонів; 4) підвищення рівня ефективності, відповідальності державної влади і державного управління та самоуправління.

Не викликає сумніву твердження, що ефективна управлінська діяльність держави також є детермінантою стійкості, стабільності суспільних відносин, без чого неможливо досягти впорядкованості суспільного життя і постійно підтримувати його в такому стані [35, 165]. Тому необхідність реформування системи державної служби та її кадрової складової не викликає заперечень, бо суттєвий вплив на «внутрішні» показники трансформації суспільства справляють саме управлінські кадри. Тож одним з головних модернізаційних напрямів стало вдосконалення системи професійної підготовки управлінських кадрів, зокрема державних службовців, адже саме вони є рушійною силою здійснення назрілих реформ в країні.

Дійсно, управлінським кадрам належить сьогодні визначна роль у процесі визначення стратегії й тактики суспільно-політичного розвитку країни. Сьогодні державно-управлінські кадри, використовуючи організаційні, інформаційні та інші ресурси для досягнення позитивного результату під час реалізації державно-політичних рішень, мають забезпечувати їх популярність серед населення, його готовність до виконання таких рішень. Немає фактично жодного питання організації та функціонування органів державної влади та державної служби в цілому, яке б не було пов'язане з професіоналізмом та компетенцією службовців [18, 331]. Саме від них залежать рівень і якість державно-управлінських рішень та особливо їх громадська підтримка. Безперечно, успіх країни, її економічне і політичне благополуччя залежать від якості політико-управлінської еліти – від її здібностей та вмінь, компетентності і професіоналізму. Політична еліта, в свою чергу, частіше формується з управлінських кадрів, тому готувати професійну владу потрібно починаючи з кожного державного службовця.

Хоча, за твердженням дослідника В. Олуйка, чинна публічна адміністрація в Україні поки що не відповідає критеріям стратегічного курсу держави до демократії та європейських стандартів належного врядування, оскільки залишається неефективною, схильною до корупції, внутрішньо суперечливою, надмірно централізованою, закритою від суспільства, громіздкою і відірваною від потреб простої людини, внаслідок чого стала гальмом у проведенні соціально-економічних і політичних реформ [20, 24]. А державна політика щодо формування системи підготовки державних службовців виявилась неефективною, що підтверджується недостатньою кількістю підготовлених службовців та незадовільним рівнем їх кваліфікації [26].

З кожним роком зростають вимоги до кадрів управління, у міру того, як в Україні розширюється і поглиблюється процес демократичних трансформацій, формування глобальних політичних інститутів та глобалізації менеджменту, стандартизації та технологізації управлінської діяльності. Потужність світових процесів визначається, великою мірою, обсягом інвестицій у розвиток людського капіталу, сфери знань та інфопростір. Людський капітал у дискурсі розглядуваних процесів визначається найціннішим ресурсом як іноземними дослідниками [36], так і стратегією державної кадрової політики України.

Інноваційний вектор розвитку суспільства потребує передбачуваної динаміки політичного процесу та ефективного державного управління, ключовим елементом реалізації яких і є професійний та компетентний державно-управлінський персонал.

Аналізуючи фактори, які суттєво гальмують регіональний розвиток, М. Павлов відмічає серед інших - низький рівень підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації управлінських кадрів, а також зниження престижу влади, що призводить до появи деструктивних тенденцій у суспільстві, некерованості на місцях [21, 197].

Отже, сьогодні в Україні в рамках здійснення адміністративної реформи відмічається зростання вимог і до управління регіонами, в тому числі, до професійності регіональних управлінських кадрів. Зазначені тенденції включають:

- децентралізацію управління;
- розширення повноважень місцевої влади;
- підвищення ефективності впровадження державної політики на територіальному рівні; розширення видів державних (управлінських) послуг, підвищення їх якості;
- перерозподіл значного масиву відповідальності від центру до регіонів.

Тому, дійсно, ефективна державна політика повинна базуватись на врахуванні особливостей регіонів. Передусім мають бути вироблені загальні принципи кадрового забезпечення регіонів. Вони

можуть впливати лише з загальнодержавних засад центр-периферійних відносин.

Наслідками неефективної державної кадрової політики та низької підготовки управлінських кадрів можуть бути:

- подальша дестабілізація політичної системи;
- депрофесіоналізація державно-управлінських кадрів усіх рівнів;
- погіршення соціально-економічних показників, зниження соціально-економічного розвитку, який особливо відчутним буде на рівні регіонів;
- погіршення іміджу влади, зменшення рівня довіри громадян до органів державної влади;
- сповільнення процесів демократичних перетворень в країні.

Безперечно, професійна підготовка управлінських кадрів справляє сутнісний вплив на наступні процеси в країні:

- зміцнення державної влади як у загальнонаціональному масштабі, так і на територіальному рівні;
- забезпечення реалізації єдиного державно-політичного курсу країни;
- підвищення ефективності управлінської моделі, дієвості механізмів державного управління; високого професійного рівня управлінських кадрів, особливо регіонального рівня.

Отже, необхідно враховувати, що адміністративно-територіальні одиниці держави мають свою структуру, а люди там, природно, більш наближені до існуючих проблем свого регіону та його інфраструктури і дивляться на речі реалістичніше. І ніхто інший, ніж державні службовці повинні бути так звані «комунікаторами», тобто фахівцями, які володіють новітніми комунікативними технологіями і можуть забезпечувати не тільки легітимність виконавчої влади, а й бути, єдиною ланкою між регіонами і центром [33, 265].

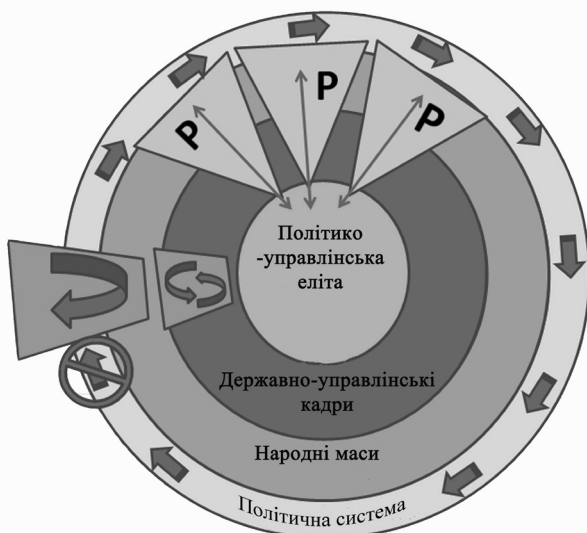
Регіональна управлінська еліта дійсно визначає і вертикальні «Центр-периферійні» процеси у форматі державно-владних відносин, адже реальними суб'єктами внутрішньополітичних процесів постають територіальні утворення. Тож треба відзначити, що на регіональні управлінські кадри в цьому дискурсі покладається також значна політична відповідальність у сфері компетенції, що перерозподіляється від центру до регіону, розширення свободи прийняття рішень місцевими владами, а також своєчасного, цілеспрямованого, належного здійснення владних повноважень, збереженні стабільності та контролюваності суспільних відносин, функціонування суспільства як певної цілості.

Дослідник В. Тертичка [31, 276], а також у свою чергу і науковці В. Романов, О. Рудік, Т. Брус [28, 59], посилаючись на представника напрямку консервативного неоелітизму Т. Дая, роз-

глядають елітарні моделі процесу впровадження державної політики, визначаючи еліту як верхівку піраміди, що спрямовує політику, управлінців (бюрократію), як групу, яка саме здійснює цю політику, а підґрунтя схематичної будівлі становлять так звані маси. Як бачимо, невід'ємною ланкою процесу впровадження державної політики виступає адміністративно-управлінський корпус від професійності та компетентності якого залежить життєздатність державного політичного курсу та суспільний добробут.

На основі вищезазначених моделей, автором удосконалена модель процесу вироблення та впровадження державної політики в контексті впливу професійної діяльності державно-управлінських кадрів (особливо регіональних) на функціонування всієї суспільно-політичної системи та динаміку відтворюваних у ній процесів.

В сегментно-кільцевій моделі (див. мал. 1.) серцевиною державно-владних відносин щодо вироблення державно-політичних рішень виступає політико-управлінська еліта, а основними провідниками, виконавцями державної політики – управлінські кадри, які виступають посередниками у взаємодії суспільства із вищими владними структурами. Цілісність заданої моделі визначається сталим, ефективним розвитком регіонів (див. сегменти з позначкою «Р»), суттєвий вплив на нього справляє діяльність регіональних професійно підготовлених управлінських кадрів, адже добробут держави складається з добробуту регіонів, тому державно-управлінський кадровий корпус відіграє виняткову роль у процесі впровадження державно-політичних рішень, особливо на регіональному рівні.

Мал. 1. Сегментно-кільцева модель суспільно-владних відносин у контексті впливу професійної діяльності державно-управлінських кадрів на функціонування політичної системи

Некомпетентність, формальне відношення до посадових обов'язків, непідготовленість

адміністративно-кадрового корпусу спричиняє загрозу поглиблення відчуженості влади від народу, знижує авторитет державної служби, гальмує проведення суспільно-значимих реформ, а управлінські кадри поступово перетворюються на своєрідну обособлену структуру, касту, що нездатна до конструктивної співпраці. Бюрократія починає працювати в режимі автономності, у повній ізоляції від вирішення проблем регіону. Основними ознаками діяльності стають засилля бюрократизму та свавілля чиновників. А це, в свою чергу, створює загрозу як легітимному існуванню регіональної влади, так і функціональній стабільності всієї політичної системи, спричиняє негативний вплив на динаміку фундаментальних суспільних трансформацій.

Цікаво, провідні західні науковці відзначають, що в сильних державах, наприклад таких країнах, як Франція та Японія, бюрократія (управлінські кадри) має високий статус у владі та суспільстві, вона продовжує групування однорідної еліти, яка відіграє найважливішу роль у процесі політики, вона проходить довготривале навчання та домагається служби в інститутах влади як життєвої кар'єри [2, 75].

В той же час М. Говлет та М. Рамеш роблять висновки, що «в суспільствах з традиціями слабкої держави, з корупцією, низькими зарплатами і поганими умовами роботи бюрократи часто не мають можливості працювати зі складними проблемами, на які їх направляють. Якщо такі умови створюються в державі, то дуже ймовірно, що держава матиме проблеми з розробкою та втіленням ефективної політики» [2, 76].

Дійсно, формуючи професійний кадровий корпус апарату держави, слід пам'ятати, що раціональна бюрократія – це одне з важливих та універсальних соціальних винаходів цивілізації. Як стверджує О. Оболенський, при цьому вона може бути ефективною чи малорезультативною, корумпованою чи навпаки чесною [19, 57-58].

Продовжуючи висловлену думку, підкреслимо, що державна політика в сфері підготовки управлінських кадрів в Україні сьогодні в умовах політичної нестабільності, втрати владою довіри населення, вимагає створення високопрофесійної команди не тільки політиків, але й державних службовців в усіх сферах впливу, тобто управлінців, здатних ефективно працювати в нових умовах на шляху до європейської та євроатлантичної інтеграції країни, відданих своїй справі, здатних компетентно й відповідально виконувати управлінські функції, впроваджувати нові соціальні технології, сприяти інноваційним процесам [1]. Слушним є висловлення Л. Прудіус, яка зазначає, що саме від професіоналізму чиновників, їхнього вміння правильно й своєчасно приймати управлінські рішення залежить сьогодення і майбутнє України [27, 42-43].

Отже, можна зробити висновок про визначальну роль професійно підготовлених державно-

управлінських кадрів у процесі функціонування політичної системи, формування авторитетної влади, забезпечення її легітимності та інституціональної спроможності владних структур, консолідації суспільства задля провадження виваженого політичного курсу країни. Тому ефективно регулювання державою сфери професійної підготовки управлінців, враховуючи їхній вплив на реалізацію державно-політичних рішень, сьогодні набуває національного значення.

Законодавчі основи державної служби, складовим якої є інститут підготовки управлінських кадрів, було закладено з прийняттям Закону України «Про державну службу» [24]. Але, враховуючи вимоги часу, сьогодні система державної служби в Україні повинна вийти на якісно новий європейський рівень, стати інститутом взаємодії між державою та народом, через який реалізовуватиметься поєднання конституційно закріплених цілей держави, відносин з кадровим потенціалом та ефективної діяльності державних органів.

Не можна не відмітити, що існує тенденція зсуву пріоритетів у бік професіоналізації державної служби, підготовки національної управлінської еліти та модернізації самої системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації управлінських кадрів, наближення її до європейських стандартів.

На сьогодні вважаємо за необхідне прийняття окремого закону та інших нормативно-правових актів про систему підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації управлінських кадрів, яким будуть вирішені завдання покращення фінансування системи, упорядкування організаційної структури, визначення статусних ролей, окреслені тенденції вдосконалення та диференціації змісту навчальних програм (у т.ч. фундаменталізація, індивідуалізація, практична спрямованість, технологізація підготовки) задля створення ефективної системи безперервної освіти державних службовців гідної європейських зразків [15, 25]. Системні позитивні зрушення в сфері реформування державної служби та

модернізації системи підготовки управлінських кадрів розпочато, але хід та темпи зазначених процесів не повинні гальмуватися, скорочуватися.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. По-перше, негативні тенденції останніх років у сфері розбалансування політичної системи, зростання кризових явищ в економічній сфері, відчуженість влади та громадянського суспільства викрили необхідність не лише поверхових змін, але й докорінної трансформації системи управління суспільством, країною, створення критичної маси професіоналів як у політичній, так і в управлінській сферах.

По-друге, державно-управлінські кадри стають активними акторами процесу суспільно-політичного розвитку країни, виключаючи настання безвладдя, беззаконня, безвідповідальності в сфері державного регулювання та реалізації державної політики, професійність яких стає фактором забезпечення легітимності державної влади, довіри до неї населення, сталості функціонування всієї політичної системи.

По-третє, незважаючи на труднощі, в наш час потрібно знайти необхідні ресурси й резерви для посилення, особливо в регіонах, системи підготовки та підвищення кваліфікації управлінських кадрів. Ні за яких обставин не можна втрачати доступ до мобільного та оперативного набуття знань, умінь, навичок державними службовцями. Виконання цих завдань вимагає сучасний рівень суспільного розвитку.

В умовах сучасних політичних, соціально-економічних перетворень, провадження державного курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію України доцільним є продовження та поглиблення досліджень на основі врахування вирішального впливу професійно підготовленого державно-управлінського персоналу особливостей трансформаційних процесів в Україні, функціонування та стабілізації політичної системи, підвищення ефективності державного управління.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адамець І. Адміністративна реформа як комплексна соціально-управлінська проблема / І. Адамець // Вісн. Укр. акад. держ. упр. при Президенті України. – 2001. – №2. – С. 65–68.
2. Говлет М. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики / Міхаель Говлет, Магадеван Рамеш; [пер. з англ. О. Рябов] — Львів: Кальварія, 2004. — 262 с. — (Politics).
3. Дергачов О. Політичне лідерство і моделювання національного розвитку / О. Дергачов // Політичний менеджмент. – 2006. – Спец. вип. – С.30–41.
4. Іжа М. Модернізація системи професійної підготовки кадрів на регіональному рівні: стан та шляхи вдосконалення / М. Іжа // Актуальні проблеми державного управління. — Д., 2008. — Вип. 1 (31). — С. 214–222.
5. Кіндратець О. Модернізація в Україні та її вплив на стабільність суспільства / О. Кіндратець // Людина і політика. — 2004. — №3. — С.17.
6. Колісниченко Н. Модернізація системи професійного навчання управлінців у контексті демократичного державного врядування // Актуальні проблеми державного управління. — О., 2007. — Вип.2 (30). — С.200–206.
7. Курас І. Політичні реформи як гасло і реальність модернізації / І. Курас, М. Михальченко // Актуальні проблеми внутрішньої політики. — К.: НАДУ, 2004. — Вип. 1. — С. 11.
8. Мау В.А. Экономика и революция: уроки истории / В.А. Мау // Вопросы экономики. — 2001. — № 1. — С. 124–137.
9. Михайловська О. Роль політичної еліти у процесах інституціоналізації громадянського суспільства / О. Михайловська // Політичний менеджмент. — 2006. — Спец. вип. — С. 73–81.

10. Михальченко М. Україна: модернізація і гуманізація розвитку / М. Михальченко // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. — К., 2000. — Вип.2. — С.5–45.
11. Михальченко М. Пошук лідерів: чесних, талановитих, справедливих... / М. Михальченко // Політичний менеджмент. — 2006. — Спец. вип. — С. 15–21.
12. Михальченко М. Політична реальність в Україні: Трансформація, модернізація, революція? / М. Михальченко // Сучасна українська політика. Політика і політологи про неї. — К. ; Миколаїв, 2005. — Вип. 5. — С. 18–27.
13. Михальченко М. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. Михальченко, В. Журавський. В. Танчер; [НАН, Ін-т соціології]. — К. : Логос, 1997. — 176, [2] с.
14. Мороз І. Політична трансформація: суть, походження та особливості застосування поняття // Науковий вісник. — О., 2008. — N 13 (69). — С. 134–144.
15. Мотренко Т. Новий закон про держслужбу нам потрібен як повітря: [інтерв'ю начальника Головного управління державної служби України] / Т. Мотренко; [уклад. Ю. Поташній] // Віче. — 2009. — № 1/2. — С.20–23.
16. Новакова О. Політична модернізація та громадянське суспільство: перспективи розвитку в Україні / О. Новакова // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. — Вип.3. — С.131–142.
17. Новакова О. Авторитарна і демократична моделі політичної модернізації / О. Новакова // Політичний менеджмент. — 2006. — Спец. випуск. — С. 82–90.
18. Оболенський О. Ю. Державна служба: підручник / О. Ю. Оболенський; [гол. ред. кол. В. Я. Кардаш]. — К. : КНЕУ, 2006. — 472 с.
19. Оболенський А. В. Без реформи бюрократії административні реформи бессмысленны / А. В. Оболенський // Общественные науки и современность. — 2005. — № 6. — С. 58 – 67.
20. Олуйко В. Особливості реформування публічної адміністрації в Україні / В. Олуйко // Вісн. держ. служби України. — 2006. — №3. — С. 24 – 26.
21. Павлов М. Концептуальні аспекти регіонального розвитку / М. Павлов // Вісн. Укр. акад. держ. упр. при Президентів України — 2002. — № 1. — С. 189-199.
22. Пасхавер О. Українські реформи, або приватизацію ніхто не любить [Електронний ресурс] / О. Пасхавер // Дзеркало тижня. — 2003. — № 34 (459). — Режим доступу: <http://www.zn.kiev.ua/2000/2060/41662/>
23. Пойченко А. Професійне навчання державних службовців як передумова ефективності управління регіоном / А. Пойченко // Інституційні перетворення як передумова ефективного використання ресурсного потенціалу регіону : Матеріали щоріч. загальноінститут. наук.-практ. конф., (Одеса, 24 квіт. 2003 р.). — Одеса, 2003. — С. 10–22.
24. Про державну службу: Закон України: [за станом на 24 січня 2008 року] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К. : Парламентське видавництво, 2008. — 22 с. — (Серія «Законодавство України»).
25. Проект стратегії модернізації системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування / Головного управління державної служби України. — К., 2007. — 31 с.
26. Пропозиції щодо модернізації загальнонаціональної системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування : Зелена книга з проблем : [проект] [Електронний ресурс] / І.Федів // Національна академія державного управління при Президентів України. — Спосіб доступу. — <http://www.academy.gov.ua/reform/materials.html>
27. Прудіус Л. Адаптація професійної підготовки державних службовців до вимог Болонського процесу / Л. Прудіус // Вісн. держав. служби України. — 2008. — № 1. — С. 42–47.
28. Романов В. Є. Вступ до аналізу державної політики : Навч. посіб. / Романов В. Є., Рудік О. М., Брус Т. М. — К. : Вид-во С. Павличко «Основи», 2001. — 237 с.
29. Рудич Ф. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні Української держави / Ф. Рудич // Політичний менеджмент. — 2008. — № 2. — С. 3–14.
30. Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / [Бурлачук В., Іваненко О., Казаков В., та ін.]; под. ред. В. Танчер, В. Степаненко. — К. : НАН України; Інститут соціології, 2004. — 244с.
31. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / В. Тертичка. — К. : Вид-во С. Павличко «Основи», 2002. — 750 с.
32. Трачук В. Політична еліта та політична модернізація / В. Трачук // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць. — Л. : «Львівська політехніка», 2008. — № 20. — С. 139–144.
33. Фурман С. К. Професіоналізм та компетентність управлінських кадрів: проблеми сьогодення та перспективи майбутнього / С. К. Фурман // Кадрове супроводження регіональних перетворень : матеріали наук.-практ. конф., (Одеса, 18 квітня 2002 р.). — Одеса : ОРІДУ УАДУ, 2002. — С. 253–266.
34. Холод В. Політична модернізація: згусток протиріч / В. Холод // Політичний менеджмент. — 2006. — № 5. — С.33–43.
35. Цветков В. В. Демократія-Управління-Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко. — К. : Інститут держави і права ім. В. І. Корецького НАН України, 2001. — 248 с.
36. Šiugždinien J. Line Manager Involvement in Human Resource Development / Jurgita Šiugždinien // Viešoji politika ir administravima. — 2008. — № 25. — p. 32-37

УДК 316.33

Г.М. ПАДАЛКА

СОЦІАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ПРОЯВУ НАРОДОВЛАДДЯ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Падалка Ганна Миколаївна - аспірантка Донецького державного університету управління

Соціальна реальність, яка проявляється у процесі демократизації суспільства, має досліджуватись через прояви народовладдя. Населення включено до соціальних процесів лише за мірою компетентності самого населення та необхідності для «влади». Основними методологічними принципами дослідження виступають описання та аналіз соціальної реальності. Основні висновки дослідження можна звести до наступного. Соціологічні дослідження свідчать про низький рівень компетентності населення у питаннях Конституції, емоційна неприязнь до влади та необізнаність у власних можливостях використання влади. Але водночас сприйняття демократичних цінностей населенням пострадянського простору поступово досягає розуміння та вказує на позитивну тенденцію розвитку та закріплення у соціальній діяльності населення.

Ключові слова: соціальні закономірності, демократизація, владні повноваження народу, компетентність народу.

Социальная реальность, которая проявляется в процессе демократизации общества, должна исследоваться через проявления народовластия. Население включено в социальные процессы лишь по мере компетентности самого населения и необходимости для «власти». Основными методологическими принципами исследования выступают описание и анализ социальной реальности. Основные выводы исследования можно свести к следующему. Социологические исследования свидетельствуют о низком уровне компетентности населения в вопросах Конституции, эмоциональная неприязнь к власти и неосведомленность в собственных возможностях использования власти. Но в то же время восприятие демократических ценностей населением постсоветского пространства постепенно достигает понимания и указывает на позитивную тенденцию развития и закрепления в социальной деятельности населения.

Ключевые слова: социальные закономерности, демократизация, властные полномочия народа, компетентность народа.

Social reality which shows up in the process of democratization of society is to be explored through the displays of democracy. The population is plugged in social processes only after the measure of population competence and necessity for «power». Basic description and analysis of social reality come forward by methodological principles of research. The basic conclusions of research can be taken to the following. Sociological researches testify to the low level of competence of population in the questions of Constitution, emotional hostility to power and lack of information in own possibilities of the use of power. But at the same time, perception of democratic values by the population of postsoviet space gradually achieves understanding and specifies on a positive progress and fixing trend in social activity of population.

Keywords: social regularity, democratization, imperious plenary powers of people, competence of people.

© Г.М. Падалка, 2010

Актуальність. Громадянин або соціальна група, яка не бере участі у суспільному житті, не просто відмовляються від реалізації своїх інтересів, а побічно сприяють реалізації чужих інтересів. Однією з форм ненасильницької нейтралізації опозиції у демократичному суспільстві є зниження політичної активності громадян, потенційно схильних до протесту. У свою чергу політична пасивність часто висувається в обґрунтування нереальності народовладдя. З одного боку, народовладдя дійсно неможливе при абсолютній суспільній пасивності громадян. З іншого боку, суспільствонародовладдя припускає істотне обмеження можливостей маніпулювання свідомістю та поведінкою громадян, і, зокрема, з метою зниження їхньої політичної активності. Соціальна активність припускає оцінку законопроектів та їх передбачуваних наслідків, дій органів виконавчої влади та їх керівників і т. ін.

Зв'язок із важливими науковими чи практич-

ними завданнями. Вивчення проявів народовладдя у сучасному суспільстві дає можливість для відкриття нових закономірностей, які формують суспільний розвиток. Рівень залучення, якості громадянських проявів та характер мотиваційних засад можна розглядати як критерії для визначення рівня демократизації суспільства на сучасному етапі розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх публікацій показує, що дослідження у площині демократії є найактуальнішими та мають великий попит. Соціологи працюють у різних напрямках та аспектах, вивчаючи народовладдя. Закордонні вчені, спираючись на індекси Freedom House, можуть визначати індикатори за якими вони відстежують процес демократизації. Цей досвід, безперечно, є важливим і для вітчизняних дослідників, але для пострадянського простору дуже важливо враховувати вплив недемократичного комуністичного менталітету.

Але, як свідчать дослідження, крок до розуміння демократії, її головних принципів та ідей населення пострадянських країн робить упевнено. Тому важливо відстеження змін та потенцій населення для формування народу, який реалізує свій громадянський початок у першу чергу через дотримання та обізнаність з Основним законом. Дослідження, які стосуються Конституції та її взаємодію з населенням, проводяться головним чином напередодні свята прийняття Конституції або в ході політичної реформи. Таким чином, соціологічний аналіз щодо обізнаності та використання Основного Закону населенням має проводитись на постійній основі, чого наданому етапі не вистачає для дослідження рівня демократизації суспільства.

Мета даної статті – розглянути соціальні закономірності прояву народовладдя у сучасному суспільстві.

Викладення основного матеріалу. Наявність певного числа громадян, неохочих брати участі у політичному житті суспільства, безперечно. Воно необов'язкове викликане маніпуляціями з боку інших громадян. Також уявляється неможливим наперед точно передбачити ступінь активності громадян відносно тих або інших питань суспільного життя. Проте якщо одним з можливих аргументів щодо неможливості самоорганізації народу є низька політична активність більшості громадян та небажання брати участь у голосуваннях, що часто проводяться, то очевидним рішенням є надання всім громадянам максимальних можливостей для участі у суспільному процесі. У кожної людини повинен бути вибір: чи хоче вона брати участь в управлінні суспільством чи ні, а якщо так, то коли, в який мірі та з яких питань. Розв'язання питання про міру політичної участі повинно залишатися завжди за самими громадянами.

Після розпаду СРСР в Україні докорінно помінявся як соціальний, так і політичний устрій, виникла багатопартійна система управління державою, з'явилась альтернатива у виборі влади. В країні все більше наростає конфронтація інтересів різних соціальних верств населення, яка відображається у зростанні політичної активності. Чим сильніше суперечність потреб, тим активніша протидія за дію партій та кожного члена суспільства, чиї інтереси будуть порушені в цьому протистоянні.

Основні мотиви, які впливають на якість участі громадян:

- Втрата віри у свої сили та можливості щонебудь змінити, яка виникає, коли участь у політичному житті не виправдовує надій людини. Для таких людей відмова від участі у соціальних процесах є формою протесту.

- Огида до політики, що виникає в результаті перенасичення політичною інформацією, небажанням вплутуватись у політичну гру та бути об'єктом маніпуляцій.

- Відсутність часу, втома або відсутність інтересу, які звичайно пов'язані із захопленістю своєю справою (роботою, творчістю, хобі і т. ін.) або задоволеністю життям. Такі люди схильні делегувати свої повноваження.

Очевидно, що діяльність вимагає певних зусиль та витрат часу й відповідно сприяє соціальній пасивності. Проте щось подібне передбачається також і в нормативній економіці, заснованій на теорії корисності. Учасники економічного життя максимізують свою вигоду шляхом раціональної оптимізації особистої поведінки. Якщо «економічна людина» справляється з щоденним завданням оптимізації своєї поведінки, то логічно припустити, що, виступаючи у ролі «політичної людини», він справиться з аналогічною задачею максимізації своєї вигоди від участі у соціальному житті. За наявності можливості самому визначати рівень своєї активності громадянин братиме участь тільки в аналізі та ухваленні тих законопроектів, які він визнає важливими для себе.

Було абсурдом припустити, що при обговоренні законопроекту в західному парламенті єдиними зацікавленими громадянами є парламентарії.

Проте, за винятком можливості організації масових протестів, політично активні громадяни, що спостерігають за дебатами по телевізору або в пресі, практично позбавлені можливості впливати на законопроект, що приймається. Народовладдя надає громадянам рівні права та можливості участі в управлінні суспільством у будь-який момент часу. Усунення проміжної ланки, якою є виборні законодавці у західно-демократичній системі, гарантує, що здатність громадянина впливати на суспільний настрій залежить тільки від нього самого, від його бажання брати участь у політичному процесі та сили аргументів, що висуваються їм.

Народовладдя також ніяк не суперечить бажанню громадян з низькою політичною активністю делегувати свої повноваження іншим громадянам. Вибір до органів виконавчої і судової влади, а також в Ради є делегуванням повноважень. Відмова від участі у голосуванні еквівалентна делегуванню повноважень тим громадянам, які беруть активну участь у політичному житті.

В Україні та інших постсоціалістичних країнах, особливо пострадянських, упровадження демократичних інститутів та механізмів відбулося в один момент, в результаті падіння авторитарних режимів та проголошення «європейського вибору». Проте наскільки реальна та дійова подібна демократія, встановлена «декретом» з сьогодні на завтра?

Звичайно, подібний шлях демократизації теж можливий, та ним йшли немало країн, у тому числі й ті, що на даний час мають щонайвищі оцінки щодо рівня демократичності – Німеччина, Австрія, Фінляндія після поразки у Другій світовій війні. Проте питання в тому, наскільки

ці встановлені демократичні інститути та механізми дійові, чи відбувається поступальний процес наповнення цих інституцій реальним змістом. Необхідність розгляду історії переходу до демократії обумовлена важливістю становлення перших демократичних практик українського суспільства через референдум.

Ставлення громадян до можливих напрямів реформування системи влади обумовлюється низьким рівнем обізнаності громадян про конституційну реформу. Так, соціологічні дослідження, проведені Центром економічних та політичних досліджень ім. Олександра Разумкова протягом 2006 р., показали, що більшість громадян України не змогли правильно відповісти на запитання, яка форма державного правління існує зараз в Україні. Лише 39 % назвали парламентсько-президентську республіку. За даними опитування, проведеного в грудні 2006 р., лише 40 % респондентів відповіли, що їм «добре відомо» або «певною мірою відомо» про те, що з травня 2006 р. в Україні у повному обсязі вступили в дію положення конституційної реформи.

Відносна більшість респондентів, оцінюючи вплив нових положень Конституції на різні аспекти діяльності влади відзначили їх негативні наслідки для владної ефективності («позитивно» - 19,6 %, «негативно» - 38,3 %, «ніяк не вплинули» - 30,0 %), відносин між гілками влади та вищими посадовими особами держави («позитивно» - 12,0 %, «негативно» - 48,1 %, «ніяк не вплинули» - 27,0 %).

Однак при цьому, відповідаючи на питання «Як би Ви поставились до скасування Конституційним Судом України змін до Конституції, внесенних 8 грудня 2004 р., та відновлення системи влади, яка існувала до цього?», тільки 18,6 % опитаних вибрали варіант «позитивно». Відповіли «негативно» - 25,9 %, «мені байдуже» - 26,6 %, а ще 28,9 % не змогли визначитися. Більшість опитаних вважає, що зміни до Конституції у частині повноважень Президента, Верховної Ради та Кабінету Міністрів мають затверджуватися Всеукраїнським референдумом (49 %). Лише 23 % думають, що для цього достатньо рішення Верховної Ради, а ще 27,4 % було важко відповісти [3].

До ідеї проведення всенародного референдуму стосовно змін до Конституції України, які вступили в силу 1 січня 2006 р., внаслідок чого відбувся перерозподіл повноважень на користь Верховної Ради та Кабінету Міністрів України (за даними Українського інституту соціальних досліджень ім. Олександра Яременка та Центру «Соціальний моніторинг») станом на березень 2007 р. відносна більшість опитаних ставилася негативно: 44 % проти 40 %. Відповіді респондентів при цьому розподілялися таким чином: «Підтримую» - 17 %, «Скоріше підтримую» - 23 %, «Скоріше не підтримую» - 19 %, «Важко відповісти» - 16 % [4].

Здійснення влади народу зумовлює у кожній державі існування певного механізму владарювання. Однією з форм, через яку можливе втілення влади народу, є референдум. Дослідженням механізму та практик референдуму у зарубіжних країнах значно ширші, ніж на пострадянському просторі. Практика референдуму прийшла до теоретичного дослідження з набуттям незалежності, яка в свою чергу і набувалася саме через механізм референдуму. Референдум є невід'ємною частиною реалізації ідеї демократії, тому вдосконалення механізмів проведення референдуму значно вплинуть на реалізацію влади народу.

Головним чином, необхідно виявити міру компетентності, яку може проявити народ при волевиявленні на референдумі. По перше, щоб стати безпосередньо експертами у питаннях змін до Конституції, варто ознайомитись зі змістом останніх. За даними «Аналитической службы Николая Гаврилова», серед дорослого населення Донецької області 59 % респондентів збираються ознайомитись зі змістом нової редакції Конституції. Серед опитаних 28% не збираються включатись до цього процесу і навіть дистанціюватись та 13% не дали прямої відповіді на запитання. Отже, за таких обставин, чи можна вважати компетентність громадян за оцінку експертів? Таким чином, дослідження щодо обізнаності громадян з питань внесення змін до Головного закону показують, що 33% населення проявляють бажання щодо змін, 11% збираються ознайомитись зі змінами по мірі необхідності та 3% зробилять це за наявності вільного часу. Таким чином, Конституція сприймається поверхово та по мірі необхідності для інтересів громадян [6].

Показово, що згідно з даними (Рис.1) на запитання «Будете ли Вы знакомиться с новой редакцией Конституции?» (залежно від соціального статусу), 71% службовців мають наміри знайомитись зі змістом нової Конституції.

Лише небагато більше п'ятої частини (21,4%) опитаних громадян України змогла правильно відповісти, в якому році була прийнята її Конституція, хоч це дещо більше, ніж у 2003 році, коли респондентам задавалося аналогічне запитання (тоді правильну відповідь дали 15,2% опитаних). Про це свідчать результати опитування, здійсненого соціологічною службою Центру Разумкова з 19 по 25 червня 2008 року. Найчастіше правильну відповідь дають жителі Західного регіону (33,3%), серед жителів Південного регіону - 25,9%, а найрідше - жителі Центрального (18,7%) та Східного (16,2%) регіонів, повідомляє Київська муніципальна газета «Хрещатик». Чим старше респонденти, тим рідше вони дають правильну відповідь (серед тих, кому 60 й більше років, правильну відповідь дали 16,9%, тоді як серед респондентів у віці від 18 до 39 років - 25,6% [9].

Порівняно з 2003 роком відношення до

Дня Конституції як до державного свята не змінилося. Точно так, як і шість років тому, вважають його дійсно великим святом лише 5% громадян, а 32,9% назвали його «звичним святом, як і всі інші свята». Найчастіше респонденти відповідають, що для них це не свято, а звичний вихідний день (41,2%), а 11,7% вважають, що цей день взагалі повинен бути робочим (правда, кількість тих, хто вважає його «просто вихідним» або хотіли б, щоб він був робочим днем, дещо зменшилася порівняно з 2003 роком за рахунок зростання кількості тих, хто відхилився від відповіді) [8].

Число тих, для кого День Конституції – все ж таки свято («великий» або «такий же, як і всі офіційні свята»), щонайвище в Південному регіоні (60,2%); у Західному регіоні так до нього відносяться 49,8% опитаних, а найрідше сприймають цей день як велике свято у Центральному (31,4%) та Східному (34,2%) регіонах. Тих, хто вважає, що цей день повинен бути робочим, якнайбільше серед представників найстаршої вікової групи (у віці від 60 років) – 17,3% [1].

За словами А.Єрмолаєва, українські парламентарії пишуть нові проекти Конституції мало не кожного місяця. «Мало того, в країні постійно спостерігається порушення Основного Закону практично по всіх напрямках – як у плані повноваження властей, так і в плані прав громадян, й щодо дотримання конституційного режиму», – відзначив експерт.

Разом з тим, при відповіді на запитання «Чи можете ви сказати, що включені в активну громадянську діяльність?» голоси розподілилися таким чином: «Так» - 11,6%, «Ні» - 76,2%, «Важко відповісти» - 12,2%. Тобто в цьому випадку майже 90% опитаних українців констатували свою неучасть у громадянських справах [5].

Аналогічну суперечність можна знайти і в іншому опитуванні (Рис.2). У червні 2007 року, відповідаючи на запитання: «Хто повинен представляти ваші інтереси у суспільних процесах у першу чергу?», респонденти висловили наступні думки:

Структури бізнесу	1,4%
Цивільні організації	13,8%
Засоби масової інформації	10,5%
Окремі політики	11,9%
Політичні партії	26,4%
Профспілки	13,5%
Інше	4,3%
Важко відповісти	18,2%

Іншими словами, партії зайняли перше місце в уявленнях громадян про те, хто повинен захищати їхні інтереси; але при цьому віднесли себе до членів певної партії лише 4,7% опитаних [2].

Отже, громадяни вважають, що найефективніший спосіб досягти сумісних цілей - це створення або приєднання до громадянської

організації. Але при цьому майже 90% не беруть участі у громадянській діяльності. Одночасно вони покладають надії на політичні партії, але при цьому 95% не вступають до них. У наявності безумовна суперечність. Чим її пояснити?

Перш за все, відзначимо низький рівень інституційної компетенції громадян у технічному значенні. Простіше кажучи, громадяни часто не уявляють, як користуватися тими або іншими інститутами для захисту своїх прав.

Таким чином, ми можемо відзначити факт широкого розповсюдження серед українців інституційної неписьменності. Подібне положення справ створює катастрофічний вакуум, що обертається тим, що самі похвальні цивільні ініціативи, що стосуються актуальних питань, не доходять до реалізації. Так, за даними Інституту соціології НАН України, громадяни демонструють досить високий рівень готовності брати участь у суспільній діяльності.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямку. На відміну від мас населення чи публіки, народ не має проявів спонтанного характеру. Народ не можна розглядати як інструмент влади. Народ це громадяни, які такими вважаються по рівню причетності до того, що складає основу державної влади. Громадянська зрілість повинна відповідати знанням Основного Закону та повному його виконанню. Отже, дослідження рівня громадянської зрілості та ступеня обізнаності й використання Конституції має стати базовим для відстеження реалізації демократичного розвитку.

Розглянувши соціальні закономірності шляхом аналізу соціологічних даних, можна зробити наступний висновок. По-перше, форми прояву народовладдя у сучасному суспільстві визначаються через міру компетентності та обізнаності населення у соціальних процесах. Таким чином, дотримання Основного Закону має стати пріоритетним у дослідженнях демократизації суспільства. Отже, соціальною закономірністю є залежність дотримання Конституції з мірою компетентності населення у ній. А також потенційно вагомим є визначення мотиваційних засад, якими керуються активні громадяни та пасивне населення.

По-друге, дослідження народовладдя на посткомуністичному просторі має характерні особливості, які важливо враховувати при вимірюванні владних повноважень народу. Це великий розрив між владними інститутами та пересічним населенням, що зумовлює їх низький рівень довіри та розуміння. А сприйняття Основного Закону ще не досягло рівня, коли населення використовує його як керівництво для дії. Це може свідчити про складний або не досить доступний характер Конституції для населення. Отже, активне використання влади у формі контролю є важливим, для створення адаптивного варіанта Основного Закону для населення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Думка громадян України про владу, політиків та виборчу систему в країні (результати соціологічного дослідження 1 – 10 вересня 2007 р.) / Український центр економічних та політичних досліджень ім. Олександра Разумкова / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uceps.org/ua>.
2. Електоральні симпатії населення України (Всеукраїнське опитування громадської думки, проведене Київським міжнародним інститутом соціології 9 – 13 квітня 2007 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua>.
3. Конституційна реформа очима громадян (соціологічне опитування) / Український центр економічних та політичних досліджень ім. Олександра Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 1. – С. 62.
4. Політична ситуація та соціально-економічні настрої населення України: березень 2007 р. (За результатами національного репрезентативного опитування Українського інституту соціальних досліджень ім. Олександра Яременка та Центру «Соціальний моніторинг») [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uisr.org.ua>.
5. Ставлення громадян України до ідеї дострокових виборів та методів дій опозиції (результати всеукраїнського опитування проведеного в березні 2007 р. ГО «Українське демократичне коло» на замовлення Інституту політики) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tomenko.kiev.ua>.
6. Социологические хроники / Н.И. Гаврилов. – Донецк: изд-во «Вебер» (Донецкое отделение), 2009. – 400 с. – С. 281-289.
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/poll.php?poll_id=207.
8. Степаненко В. Секуляризація нормативного ідеалу «громадянське суспільство» та проблеми його інституціоналізації в Україні // Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови. – Київ, 2007. – С. 65.
9. Україна передвиборна: електоральні наміри і думки населення (дані всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології АПН України 4 – 8 вересня 2007 р.) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ispp.org.ua/>.

УДК 316.42/77 (477)

М.В. ДЕМЧЕНКО

ПРОБЛЕМА КОНСТРУЮВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ В АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ ПРОФЕСІЙНІЙ ТРАДИЦІЇ

Демченко Максим Володимирович - старший викладач кафедри реклами і зв'язків з громадськістю Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

У статті аналізуються погляди на конструювання суспільної реальності засобами медіа, які притаманні англо-американській професійній традиції.

Ключові слова: конструювання, реальність, медіа, масова комунікація, новини.

В статье анализируются взгляды на конструирование общественной реальности средствами медиа, которые характерны для носителей англо-американской профессиональной традиции.

Ключевые слова: конструирование, реальность, медиа, массовая коммуникация, новости.

The views on the construction of social reality by the means of media which are typical for the bearers of Anglo-American professional tradition are represented in the article.

Keywords: formation, reality, media, mass communication, news.

© М.В. Демченко, 2010

Проблема конструювання суспільної реальності відносно нова як для української комунікативістики, так і для вітчизняної політології. У теоретичному плані вона побіжно досліджувалась київськими науковцями В. Івановим [5] та О. Коновцем [6], а деякі її прикладні аспекти у тому чи іншому контекстах розглядали О. Гриценко [3], Д. Дуцик [4], В.Подгорна [8], В. Набурско [7].

Разом з тим ми маємо справу з ситуацією, коли на зміну звичайної для багатьох поколінь радянських людей монополістичної медіареальності, вибудованої за законами тоталітарної індокрінації, прийшла плюралістична медіареальність принципово іншого типу. Зіткнення з цією медіареальністю породжує в аудиторії різноманітні, у тому числі доволі болючі реакції, які періодично виливаються у вимоги відновити цензуру (а точніше, звичний монологізм картини світу, що створюється засобами масової комунікації).

Тому дослідження проблем конструювання реальності у процесах масової комунікації стає надзвичайно актуальним завданням як з теоретичної, так і з практичної (перш за все політичної) точки зору. Однак вирішення цього завдання з «чистого аркуша», при ігноруванні світового досвіду досліджень у даній сфері, як справедливо зазначають деякі фахівці, здатне не просто привести до провінціалізму у постановці проблеми та пошуках рішень, але й таїть у собі тенденцію до відкриття вже відкритого та ви-

користання тих теоретичних побудов, від яких світова практика вже відмовилась [1, 5].

Світовий досвід досліджень масової комунікації – це в першу чергу і переважно американський (теорія масової комунікації як наукова дисципліна почала формуватись у США вже в 30-40-і рр. XX століття), а пізніше англійський академічний досвід. Якщо враховувати, що не лише український, а практично і увесь пострадянський інформаційний простір розбудовується орієнтуючись на американські стандарти (як у сфері організації ЗМК як соціального інституту, так і в сфері виробництва інформації), звернення до цього досвіду видається нам особливо важливим. Це, з одного боку, дозволить уявити собі всі основні виміри проблеми, що вивчається, а з іншого – уникнути непрактичного перенесення теоретичних і методологічних положень, вже напрацьованих в англо-американській традиції, на нашу дійсність.

Дослідження процесів конструювання реальності в масовій комунікації розпочинається з могутньої рефлексійної традиції стосовно збирання та трансляції новин. Як і будь-яка спеціалізована раціональна діяльність, продукування новин не зводиться до певного набору реципієнтів та суми доведених до автоматизму навичок, але й включає в себе рефлексивний елемент. Саме він є невід'ємною частиною спільного для всіх виробників новин («news makers») запасу знань, що відділяє їх як «залучених» до таємниць ремесла від «мирян», котрим

ці таємниці недоступні за визначенням. Надзвичайно важливо, що саме внаслідок рефлексії відбувається тематизація та кодифікація норм професійної діяльності і в межах професійної традиції виникає нормативна концентрація, тобто формується образ ідеального професіонала, на який реальні професіонали у меншій чи більшій мірі хотіли б походити.

Дослідник, який починає аналізувати новини, не може ігнорувати цю професійну рефлексію та породжену нею нормативну концепцію. Як правило, зацікавленістю в професійній рефлексії позначені соціально-філософські напрямки, що виступають як альтернатива домінуючому в теоріях масової комунікації структурному функціоналізму [9, 27-34]. Особливо успішно працює з рефлексивними елементами професіональної традиції соціальна феноменологія, якій взагалі притаманний інтерес до професійних та корпоративних засобів конструювання реальності.

Відношення до професійної традиції дослідників, що тяжіють до позитивістської парадигми, більш складне, бо, з їхньої точки зору, рефлексивність надто далека від того ідеалу суворої науковості, який сповідують позитивісти.

Ось чому вони у межах власної панівної парадигми інколи йдуть на певні відхилення. Так, наприклад, автор фундаментального підручника «Вступ до теорії масової комунікації» Д. Макквейл, щоб «втиснути» професійну традицію у межі наукової дисципліни, був змушений перетворити її на певний набір теорій, які розділив на «нормативні» та «практичні». Перші дозволяють відтворити ті соціальні цінності, які забезпечують легітимізацію мас-медіа як соціального інституту, інші пояснюють як використовується практиками той запас професійних знань, що був накопичений при виробництві інформації [13, 22].

На відміну від позитивістів, філософи, що працюють у межах альтернативних парадигм (перш за все соціальної феноменології та постструктуралізму), прямо зорієнтовані на вивчення професійної традиції в усій її повноті. При цьому їхні розвідки позначені підкресленням емпіризмом, часто базуються на спостереженнях та етнографічному описові процесу підготовки новин. Висновки, до яких приходять дослідники, які вивчають конструкти, що складаються у свідомості виробників новин, інколи бувають діаметрально протилежними, бо пов'язані не лише зі специфікою різних соціально-філософських напрямків (як відомо, соціальна феноменологія практично ігнорує проблему соціального конфлікту, тоді як постструктуралізм з підозрою відноситься до будь-якого соціального консенсусу, вбачаючи у ньому «домінування»), але й з особливостями тих професійних традицій, які стають предметом аналізу.

Англо-американська професійна традиція формувалася у доволі специфічному соціокультурному контексті. Завдяки цілій низці історичних причин, пов'язаних з раннім виникненням громадянського суспільства, у Великій Британії та США засоби масової інформації досить швидко звільнилися від прямого впливу та безпосереднього втручання у їхні справи державних інституцій. Ось чому при їх подальшій еволюції визначальною стала так звана «лібертаріанська» нормативна концепція преси, яка виходить з того, що преса працює за законами ринкового попиту і пропозиції та пропонує споживачам товар, хоч цей товар особливого ґатунку. Тому «ринку ідей» мусить функціонувати за тими ж законами, що й ринок товарів, тобто на підвалинах «laissez faire», а всілякі обмеження свободи преси є тими ліками, що гірші від хвороби, бо лише ринкова конкуренція здатна забезпечити «природний відбір» кращих видань і відмирання гірших з них.

Однак, хоч як це не парадоксально, лібертаріанська традиція не витримала випробування бурхливим розвитком масової преси. Виявилось, що нічим не обмежена торгівля ідеями призводить до багаточисленних фальсифікацій, гонитви за «смаженими фактами», смакування крові та насильства і, що було найстрашнішим, повного ігнорування класичної публічної сфери на користь навколопублічної та винятково приватної. І хоч масова преса, яка в кінці XIX століття отримала назви «бульварної», «жовтої» і таке інше, не претендувала (до певної пори) на те, щоб «троцити міністерства», вона дуже скоро стала реальною силою, яка успішно спекулювала на ірраціональній складовій громадянської думки.

Поява масової «жовтої» преси, а пізніше електронних засобів масової інформації (з їх європейською ідеєю «мовлення, що служить загальним інтересам») поставило перед журналістською громадою проблему інтеріоризації ідеї загальної користі. Ось чому англо-американська журналістика в цілому починає відходити від лібертаріанської концепції преси як «четвертої влади» з переважаючими функціями контролю та розвінчання на користь концепції соціальної відповідальності мас-медіа, згідно з якою журналісти не поставляють на ринок ідей особливий товар, а обстоюють спільний загальногромадський інтерес, а відтак повинні нести відповідальність за свої дії.

Передбачалося, що журналісти, які усвідомлюють свою відповідальність перед суспільством, самі розроблять принципи і норми корпоративної поведінки і будуть стежити за тим, щоб вони дотримувались усіма членами корпорації. Звідси – високий ступінь осмислення цих норм, що набули «керівного і направляючого» статусу, і доволі раннє звернення до рефлексії над ними.

По-перше, дуже чітко були сформульовані

операціональні вимоги до якості новин. Передбачалося, що репортер мусить бути об'єктивним (тобто займати по відношенню до подій відсторонену і незацікавлену позицію і при цьому представляти споживачеві максимально точну картину реальності). Об'єктивність і точність у висвітленні подій журналістами мають колосальної ваги суспільні наслідки: лише маючи повну і неупереджену картину подій громадяни можуть виробити раціональне та добре продумане відношення до них, а в разі потреби здатні прийняти виважені рішення.

Проте в цьому чіткому і, на перший погляд, абсолютно бездоганному зразкові професійної рефлексії завжди мала місце «сліпа пляма», що не лише не втратила, а й набула на часі ще більшої значущості. Оскільки не всі події, що відбуваються в світі, об'єктивно віддзеркалюються в мас-медіа, то природно виникає запитання: за якими критеріями журналісти визначають, що може бути переведено із статусу події («event») в статус цікавої і важливої для всіх новин («news»), а що ні? Коли засновники однієї із найавторитетніших у світі газет «Нью-Йорк-таймс» написали під заголовком свій девіз: «Всі новини достойні друку», то згодом питання про те, хто і за якими критеріями визначає значущість тієї чи іншої новини постало з усією гостротою. Проте і в кінці XIX століття, і протягом XX це питання так і залишилося непроясненим. Існує певний мовчазний консенсус відносно нього, при цьому передбачається, що ті, хто новини відбирає і продукує, відчують важливість події інтуїтивно (саме розвинута інтуїція і відрізняє досвідченого репортера від початківця), а «мирянам» це знати і необов'язково, вони можуть довіритись відчуттям та інтуїції «залучених».

Підкреслимо, що посилення на інтуїцію традиційні для тих, хто сповідує принципи соціально відповідальної преси. Для журналістів, які керуються принципом партійності, відповідь на запитання відносно того, які події достойні статусу новин, буде виглядати інакше, бо для цього існує реальна інстанція, яка і визначає, що є просто подією, що подією-новиною, а що заслуговує на статус «неподії» і навіть «події, якої насправді не було». В англо-американській традиції подібна вища інстанція практично ніколи не існувала, а її роль виконувала внутрішня корпоративна громадська думка, яка в кожному конкретному випадку знову і знову визначала вірність інтуїтивного вибору кожного окремого журналіста.

Характерно, що початок теоретичному осмисленню проблеми поклав не академічний дослідник, а доволі успішний професіонал-журналіст У. Ліппман, який у 1922 р. випустив книгу «Громадська думка» [12]. В ній він розглядає цілком зрілу традицію (хоч тоді мова могла йти не про всі ЗМІ, а лише про друковану пресу), до того ж, збагачену досвідом Першої

світової війни.

У. Ліппман виходить з того, що сучасне «Велике суспільство» у буквальному сенсі не може бути досягнуте ні зором, ні уявою, ні тим більше інтуїтивно. Лише політичні ідеалісти можуть думати, що в такому суспільстві пересічний громадянин здатен «своїм розумом» дійти до суті справ і спонтанно сформулювати свою позицію відносно того, що відбувається. Насправді «істина про віддалені події» чи складні проблеми не є самоочевидною, а засоби збору інформації про них позначені спеціалізованим технічним характером і коштують великих грошей [12, 36].

Осмислення цього факту дозволяє зрозуміти, що новини не є простим віддзеркаленням того, що відбувається насправді, а являють собою особливого роду конструкт, який і підміняє справжню реальність. Оскільки у Великому суспільстві новини як конструкт є ще й товаром, то їх формування відбувається за законом попиту і пропозиції. Вони повинні відповідати тому спрощеному уявленню про світ і тим стереотипним образом окремих його частин, які притаманні основному їх споживачеві – середньому класу.

Якщо У. Ліппман розумів, що конструювання реальності не є суб'єктивним процесом, а залежить від конкретних соціальних та інституціональних причин, то більш пізні дослідники зосередились якраз на описанні суб'єктивного механізму відбору з того, що трапилось, на те, що достойне статусу новини. Цей механізм отримав назву «ефект двірника» («gatekeeping»). У ролі такого двірника і виступають журналісти та редактори, які, кожен на своєму рівні, вирішують, яким із новин давати «зелене світло». Американський науковець К. Левін, що описав цей процес, замість соціального процесу конструювання новин невої реальності висунув на перший план суб'єктивний, хоча і детермінований певними соціальними факторами, процес вилучення новин з реальності [2].

Новий прорив у вивченні проблеми відбувся у кінці 60-х рр. XX століття, коли пік довіри американської аудиторії з газет перемістився на телебачення. Саме в цей час професійний журналіст Е.Дж. Епштейн у книзі «Новини з нічого: телебачення і новини» (1973) здійснив спробу розвинути концепції У. Ліппмана в новій медійній реальності. Для того, щоб показати співвідношення «справжньої реальності» і реальності телевізійних новин, Е.Дж. Епштейн використав ідею про безконечність інтерпретацій справжньої реальності. З його точки зору, не може бути неправильного чи неточного описання реальності – всі її картини мають абсолютно рівні права на існування.

Популярна в нормативній традиції «метафора дзеркала» (новини віддзеркалюють дійсність як дзеркало того, хто в нього вдивляється), розглядається Е.Дж. Епштейном як професійний самообман, яким телевізійники можуть тішити

себеувільний від роботи час. Насправді специфіка показу новин на екрані визначається не самою зовнішньою реальністю, а тими, хто приймає рішення всередині телевізійної організації. Ось чому замість запитання: «Наскільки точно телевізійні новини віддзеркалюють громадську думку?» - він задає зовсім інше: «...Як приймаються рішення, на основі яких відбираються, візуалізуються та інтегруються в структурі передачі окремі новини – події?» [11, 55].

У цьому зв'язку Е.Дж. Епштейн дійшов висновку, що, продукуючи новини, учасники цього процесу керуються підспудно сформульованими операціональними стандартами, наявними корпоративними правилами, і при першому зіткненні професійних стандартів «зі структурними обмеженнями і логікою організації... конфлікт

постійно вирішується на користь цінностей виробника» [11, 56].

Таким чином, аналіз робіт, що базуються на послідовній рефлексії над професійною традицією змушує визнати несумісність реальної журналістської практики та нормативних вимог, що висуваються до неї у межах теорії соціальної відповідальності. Однак внутрішні протиріччя не стають на заваді успішному функціонуванню даної традиції перш за все тому, що запас знань, яким керуються журналісти у своїй діяльності, є ситуаційно і прагматично зорієнтованим, і тому вказані протиріччя можуть або не братись до уваги, або свідомо відкидатись [10]. Тому професійна рефлексія є і своєрідною критикою власного ремесла, що очищає та відроджує, і певною мірою легітимізує те, що насправді роблять мас-медіа.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности (Текст). – М.: РИП – холдинг, 1995. – 286 с.
2. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Пер. с англ.. – М.: Наука, 1989. – 386 с.
3. Гриценко О. Мас-медіа у відкритому інформаційному суспільстві й гуманістичні цінності: Монографія. – К.: Вид-во Київського університету, 2002. – 296 с.
4. Дуцик Д. Політична журналістика / Навчальний посібник. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 138 с. – Бібліогр.: с. 130 – 137.
5. Иванов В. Аспекты массовой коммуникации. Часть III. Теории и модели массовой коммуникации / Монография. – К.: ЦВП, 2009. – 330 с. – Бібліогр.: с. 316 – 330.
6. Коновець О. Масова комунікація: теорії, моделі, технології / Навчальний посібник: К.: ЛГУ, 2007. – 266 с. – Бібліогр.: с. 251 – 262.
7. Набруско В. Громадська думка в соціокомунікативному та політологічному вимірах: Тексти лекцій. – К.: Грамота, 2008 – 176 с.
8. Подгорна В. Медіа-політика в Україні. Модель та практика // Нова політика. – 1998. - № 1. – с. 57 – 59.
9. Шрам У., Сиберт Ф., Питерсон Т. Четыре теории прессы / Пер. с англ. – М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры». Институт экспериментальной социологии, 1998. – 198 с.
10. Dominick J.R The Dynamics of Mass Communication / 3 ed. – N.Y.: Harmond – Sworth, 1990. – 224 p.
11. Clayman S. Displaying Neutrality in Television News Interviews // Social Problems. – 1988. – Vol. 35. - № - 4 – p. 53 – 82.
12. Lippman W. Public Opinion / 15 ed. – N.Y.: Praeger, 1954. – 198 p.
13. McQuial D. Mass Communication Theory: An Introduction. – L.: Polity, 1994. – 432 p.